

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ahmet Tunahan AKGÜN

İSLÂMÎ MECMUALARIN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ (1908-1928 YILLARI)

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ahmet Tunahan AKGÜN

İSLÂMÎ MECMUALARIN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ (1908-1928 YILLARI)

Danışman

Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Ahmet Tunahan AKGÜN'ün bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Doç. Dr. Kamile ÜNLÜSOY (İmza)

Üye (Danışman) :Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER (İmza)

Üye :Dr. Öğr. Üy. Muhammet Fatih DUMAN (İmza)

Tez Başlığı: İSLÂMÎ MECMUALARIN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ (1908-1928 YILLARI)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 14.07.2023

Mezuniyet Tarihi : 17.08.2023

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İslâmî Mecmuaların İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi (1908-1928 Yılları)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

Ahmet Tunahan AKGÜN

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

14/08/2023

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Ahmet Tunahan AKGÜN
Öğrenci Numarası	20195249016
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER
Yüksek Lisans Tez Başlığı	İslâmî Mecmuaların İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Değerlendirilmesi (1908-1928 Yılları)
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2144739831
Rapor Tarihi	12/08/2023
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %1 Alıntılar dahil: % 17
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,	
Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 133 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: ( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. ( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SÜRELİ YAYINCILIK FAALİYETLERİ VE İSLÂMÎ MECMUALAR

1.1. Yayıncılık Bağlamında (1908-1928).....	7
1.2. İslâmî Sürelî Yayın(Mecmua) Çalışmaları	9
1.2.1. Beyânü'l-Hak	12
1.2.2. İslâm ve Ulûm	13
1.2.3. İttihâd-ı İslâm	13
1.2.4. Mikyâs-ı Şerîat	13
1.2.5. Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd	14
1.2.6. Volkan.....	14
1.2.7. Cerîde-i Sûfiyye	14
1.2.8. el-İslâm	15
1.2.9. Maşrık-ı İrfân	15
1.2.10. Muhibbân	15
1.2.11. Hikmet.....	16
1.2.12. Teârûf-i Müslimîn.....	16
1.2.13. Tasavvuf.....	17
1.2.14. Kelime-i Tayyibe	17
1.2.15. el-Medâris	17
1.2.16. el-Mirsâd	17
1.2.17. Hayru'l-Kelâm.....	18
1.2.18. İslâm Dünyası.....	18
1.2.19. Medrese İtikâdları.....	18
1.2.20. Cerîde-i İlmiyye.....	19
1.2.21. İslâm Mecmuası.....	19

1.2.22. İrşâdü'l-Müslimîn.....	19
1.2.23. İ'tisâm	20
1.2.24. Habl-i Metîn	20
1.2.25. Mahfil.....	20
1.2.26. Dârülfünun İlahiyat Mecmuası.....	20
1.2.27. Diğer Mecmualar	21
1.3. İslam Mezhepleri Tarihi ve Dönem Mecmualarının İlişkisi.....	22

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN İSLÂMÎ MECMUALARDA TEMEL MESELELER VE KAVRAMLAR

2.1. Mezhep Kavramı	26
2.2. Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle Kavramları.....	36
2.3. Şîa ve Şîilik Kavramları	42
2.3. Bektaşîlik Kavramı.....	44
2.4. İbâzîyye Kavramı	47
2.5. Bâbîlik ve Bahâîlik Kavramları	51
2.6. Ahmedîlik ve Kâdiyânîlik Kavramları	56
2.7. Akâid Kavramları.....	63
2.8. Reddiye, Islah ve Tecdid Kavramları.....	70
2.9. Panislamizm - İttihâd-ı İslâm Kavramları	74
2.10. Meşveret ve Meşrutiyet Kavramları.....	81
2.11. Hilâfet, İmâmet ve Meşihat-i İslâmiyye Kavramları.....	84
2.12. İslâmî Mecmuaların Yayın Ağı Bağlamında Dönem Coğrafyası ve Mezhepler.....	91

SONUÇ.....	100
KAYNAKÇA.....	104
ÖZGEÇMİŞ.....	122

KISALTMALAR LİSTESİ

(a.s.)	: ‘Aleyhi’s-selâm
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: Bin/Oğlu
bkz.	: Bakınız
bnt.	: Bint/Kızı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren, çevirmen
DİA.	: TDV İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İSAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
m.	: Mîlâdî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
sav.	: Sallallâhü aleyhi vesellem
ss.	: Sayfadan sayfaya
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

ÖZET

Dünyada iktisadî alanda meydana gelen dönüşümler, dönemin küçük büyük tüm devletlerine sosyo-politik ve psiko-sosyal açıdan yeni hareketlilik yaşatmıştır. Bu dönüşüme cevap verebilenler olduğu gibi yetersiz kalanlar da olmuştur. Dönemin büyük devletlerinden kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu da bu dönüşüm ve hareketlilikten etkilenmiştir. Ancak Osmanlı'nın etkilenmesi dikkatleri daha çok üzerine çekmiştir. Osmanlı'nın bu dönüşüm ve hareketliliğe etkin cevap verememesi siyasî-ilmî-dinî alanlarını tartışmaya açmıştır. Siyasî etkinlik II. Meşrutiyet'in ilanı ile sonuçlanmıştır. İlmî ve dinî alanlar ise siyasî kazanım olan II. Meşrutiyet'in getirdiği matbuat serbestliği ile etkinlik kazanabilme noktasına ulaşmıştır. 1908 itibari ile ilmî ve dinî sahada birçok mecmua yayın yapmıştır. Mütefekkirler, düşüncelerini ve çalışmalarını matbulaştırmıştır. Çalışmamız, 1908-1928 yılları arasında yayın yapan otuz iki(32) mecmuanın dünyada yaşanan dönüşüm ve hareketliliğe katkısını ele almaktadır. Mecmular, İslâmî yayın yapanlar olarak sınırlandırılmıştır. Çalışmamızda İslâmî mecmuaların dinî yetkinlik kazanma süreçleri, kavramları siyasileştirme girişimleri ve mezhep-fırka çalışmaları incelenmiştir. Bu inceleme, İslam Mezhepleri Tarihi bilimi açısından mecmuaların sosyo-politik ve psiko-sosyal yönlerini ve dinî meşruiyet girişimlerini kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, II. Meşrutiyet, Süreli Yayınlar, İslâmî Mecmualar, Fikrî Hareketler, Dinî Meşruiyet.

SUMMARY

EVALUATION OF ISLAMIC PERIODICALS IN TERMS OF HISTORY OF ISLAMIC SECTS (1908-1928)

There have been transformations in the economic field in the world. These transformations brought new socio-political and psycho-social mobility to all countries of the world between the 19th and 20th centuries. There have been those who have been able to respond to this transformation, as well as those who have fallen short. The Ottoman Empire, considered one of the great states of the period, was also affected by this transformation and mobility. The Ottoman influence attracted more attention. The inability of the Ottoman Empire to respond effectively to this transformation and mobility has opened its political-scientific-religious spheres to discussion. Political activity resulted in the declaration of the 2nd Constitutional Monarchy. The scientific and religious fields, on the other hand, reached the point of gaining influence with the freedom of the press brought by the 2nd Constitutional Monarchy, which was a political achievement. As of 1908, many scientific and religious periodicals were published. The intellectuals have printed their thoughts and works. Our study deals with the contribution of thirty-two (32) periodicals published between 1908 and 1928 to the transformation and mobility experienced in the world. Periodicals are restricted to those publishing Islamic publications. In our study, the processes of gaining religious competence, attempts to politicise concepts and sect-faction studies of Islamic periodicals are examined. This study covers the socio-political and psycho-social aspects of periodicals in terms of the science of the History of Islamic Sects.

Keywords: History of Islamic Sects, 2nd Constitutional Monarchy, Periodicals, Islamic Periodicals, Intellectual Movements, Religious Legitimacy.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin 1908'de ilan ettiği kısa II. Meşrutiyet deneyimi resmî, yarı resmî ve sivil yayınlarıyla basın tarihimizin bir süreliğine kuralısız dönemidir. Bu dönemde basın-yayın anlamında geniş bir serbestlik meydana gelmiştir. Böyle bir ortamda Türk-İslam devleti olan Osmanlı İmparatorluğunun fikriyat sahasında sancıları yoğunlaşmıştır. Devlete ve insanlığa Müslüman olma cihetinden aidiyet güden mütefekkirler bu sancıları dindirebilmek adına birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler, genel anlamda mecmua adı verilen gazete, dergi ve risaleler ile vücut bulmuştur. Mütefekkirler, sancılar ve getirdiği sorunlar ile doğrudan bağlantısı olduğunu kabul ettikleri düşünce hareketlerini inceleme ihtiyacı hissetmişlerdir. Mütefekkirlerin inceleme süreçleri bu dönemde muhtelif şekillerde meydana gelmiştir. Düşünce hareketleri ihya, ıslah ve tecdid kavramları çerçevesinde mecmualar vasıtası ile kamuoyunun önüne sunulmuştur. Toplumda karşılık bulan düşünceler hızlı bir şekilde etkileşime geçerken pasif olan fikriyatlar hızlı bir şekilde yok olmuştur. Üst aidiyetlerin yeniden yorumlandığı zamanın etkisi sonraki dönemlerde de görülmeye kendisini göstermeye devam etmiştir. Yusuf Akçura'nın üç tarz-ı siyaset olarak nitelediği Türkçülük, Osmanlıcılık, İslamcılık düşünce hareketleri mecmualar üzerinden yayılım göstermiştir. Bu fikirlerden bilhassa İslamcılık halkta olan karşılığı ve hilafet devletinin varlığı sebebi ile birçok muhtelif yönden okunmuş, işlenmiş ve yazılmıştır.

Çalışmamız, 1908-1928 yılları arasındaki döneme temas etmektedir. Dönemin mütefekkirleri kabul edilen kişilerce kaleme alınan makalelerin, yayımlanan mecmuaların İslam Mezhepleri Tarihi açısından incelemeye tabi tuttuğumuz bir çalışmadır. Hazırlayıcı sebep noktasında dönem mecmualarının ve takdim edilen makalelerin de gerek ilgili dönem özelinde ve gerekse sonrası dönemlerdeki fikrî hareketleri belirleyiciliği yadsınmaz bir gerçekliktir. Bu sebeple mecmualardaki tüm bilgi ve malumatları ilgili dönemi anlatması ve aydınlatması bakımından etraflıca incelemeye tabi tutmak istedik. Aynı şekilde mecmualar üzerinden fikirlerin açıkça ortaya konulması ve bu fikirler üzerinden dönemde resmî veya gayrî resmî hareketlerin vücut bulması bunlar hakkında çalışma yapılmasını gerekli kılmıştır. Bununla birlikte araştırmamız süresince dikkate değer bulduğumuz pek çok bilgiyi de tezimize taşımak suretiyle dönemin kayda değer bilgilerini ilgililerin dikkatine sunan bir çalışmayı ortaya koyma gayretinin içerisinde olduk.

Dönemin mütefekkirlerini doğrudan İslamcılık fikriyatı ile niteleyebilecek malzemeyi incelediğimiz mecmualar üzerinden göremesek de değerlendirmeye tabi tuttuğumuz otuza yakın mecmuaların oluşturduğu ortak siyasî dilin, ortak bir siyasî-dinî hareketi doğurduğu muhakkaktır. Bu harekete kimileri İslamcılık adını vermişlerdir ancak biz çalışmamızda kullandığımız kaynaklar itibari ile bu fikriyata rastlamadığımız için böyle bir isimlendirmeyi değerlendirme kıstaslarımızda kullanmadık. 1908-1928 yılları arasını başta sosyal ve siyasî olmak üzere ilmî, ekonomik ve dinî saiklerle oluşan ortak dil ve hareket açısından inceledik. Bu açıdan çalışmamız süresince mütefekkirlerin gerek ortaya koydukları fikirleri gerekse fikirlere karşı savunmacı ve reddiyeci yaklaşımlarını İslam Mezhepleri Tarihi açısından inceledik.

“1908-1928 Yılları Arasında Yayınlanan İslâmî Mecmuaların İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi ve Değerlendirilmesi” adını verdiğimiz çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi, kaynakları ve sınırlılıklarını ifade ederek çalışmamızın bilimsel alt yapısını sunmaya gayret ettik.

“Dönem Faaliyetleri Bağlamında Süreli Yayıncılık ve İslâmî Mecmualar” adını verdiğimiz birinci bölümde, Osmanlı Devleti bünyesinde yayıncılık faaliyeti yapan mecmualar incelenmiştir. Bu mecmuaların çalışmamızın sınırlılığı açısından “İslâmî” olanları tercih sebebimiz olmuştur. Dönemin mecmualara gelen süreci, basın-yayın organlarının yakaladığı ivme bu bölümde aktarılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın “İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İslâmî Mecmualarda Temel Meseleler ve Kavramlar” başlığını taşıyan ikinci ve asıl bölümünde dönem açısından siyasî-ilmî-dinî sahayı etkin bir şekilde etkileşime koyan mütefekkirlerin matbuat üzerinden oluşturmaya çalıştıkları faaliyetler incelenmiş ve bu faaliyetlerin oluşturmaya çalıştığı icmâ hareketi belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma, araştırmada ulaşılan neticelerin aktarıldığı kısa bir sonuç ile tamamlanmıştır.

Çalışmamın ortaya çıkma sürecinde pek çok kıymetli dost ve hocadan katkı ve destek gördüm. Öncelikle, Osmanlı Devleti’nin son dönemleri hakkında çalışma gerçekleştirmek suretiyle bu alandaki birikime katkı sağlayan tüm bilim insanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmamızı internet ortamında kolay bir şekilde erişim sağlayarak elde ettik. Osmanlı’nın son dönemlerindeki dergi, mecmua ve gazeteleri elektronik ortama taşıyarak bu tür çalışmaların başarıya ulaşmasına vesile olan İslamcı Dergiler Projesi ekibine teşekkürü bir borç bilirim.

Bilindiği üzere ilmî çalışmalar, önceki çalışmaların üzerinde inşa edilen bir mahiyet arz eder. Bu nedenle bu çalışmamızın meydana gelmesinde önceki çalışmaların yeri yadsınamaz. Akademi yolculuğumda daha yola çıkarken teşvikleri doğrultusunda kendisi ile çalışabilme imkânını sunduğu için ayrıca tezimin isimlendirilmesinden şekillenmesine ve nihayetinde bir mahsul haline dönüşmesine kadar olan zaman diliminde destek, tenkit ve katkılarını benimle paylaşan danışman Hocam Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER'e teşekkür ederim. Değerli görüşleri ile araştırmaya katkı sağlayan Doç. Dr. Kamile ÜNLÜSOY, Dr. Öğr. Üy. Muhammet Fatih Duman Hocalarıma, Arş. Gör. Ayşe Gül YAKA'ya, Arş. Gör. Mehmet Ferhat İLHAN'a, Doktora öğrencisi Berkan Buğra Aydın kardeşime, küçük yaşlardan beri eğitimim ve yetişmemle ilgilenen kıymetli babam Güneş AKGÜN'e, çalışmam sırasında hayata gözlerini yuman manevî destekçim canım annem Dursun AKGÜN'e, kıymetli kardeşim Ömer Faruk AKGÜN'e ve çalışmam sebebi ile çoğu zaman kendisini ihmal ettiğim maddî ve manevî destekçim eşim Emine AKGÜN'e şükranlarımı sunarım.

Çalışmamızın sebebi rıza-i İlâhîdir. Gayret bizden Tevfîk Allah'tandır.

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

1299-1922 yılları arasında kuruluşundan ilgasına uzanan süreçte Osmanlı Devleti; siyasî, iktisadî, askerî, ilmî ve dinî alanlarda birçok hareketlilik yaşamıştır. Devlet özellikle 1792 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası ilgili alanlarda yekûn olarak gerileme evresine geçmiş ve 1922 yılı ile fiilen ortadan kalkmıştır. Gerileme safhasının içerisinde yer alan 19. yüzyılda devletin siyasî, iktisadî, askerî, ilmî ve dinî sahalarda gösterdiği çabaların seyri, 24 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte farklı bir boyuta geçmiştir. Basın organlarının serbest kılınması ile mütefekkirler¹ sorunların yaşandığı alanların giderilmesi yönünde mecmualar vasıtası ile fikirler ortaya koymuşlardır. Mecmualar yapıları itibari ile birçok alana ve konu başlığına ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti’nin aynı zamanda hilafet makamını taşıması ve imparatorluk olması sebebi ile mecmualarda; dinler, İslam, ümmet, fırka, mezhep, bid‘at, gruplaşma, taassup gibi kavramlar geniş bir yer bulmuştur. Biz de literatür taraması ile mecmuaların İslam Mezhepleri Tarihi alanı açısından incelenmeye değer birçok konuyu ihtiva ettiğini müşahade ettik. Fikir ve çalışmaların ortaya konulabilmesi açısından basın serbestliğinin başladığı 24 Temmuz 1908 itibari ile yayın hayatına başlayan otuza yakın İslâmî mecmuayı inceledik. Bu sebeple araştırmamızın konusu 1908-1928 yılları arasında yayımlanan İslâmî mecmuaların İslam Mezhepleri Tarihi açısından incelenmesini içermektedir. 1908 ile başlayan incelememizin 1928 ile bitmesinin sebebi ise Osmanlı döneminde yayın hayatına başlayan mecmuaların Cumhuriyet döneminde devam eden sayılarının olmamasından kaynaklanmaktadır.²

---

¹ Necdet Subaşı, *Türk Aydınının Din Anlayışı*, OTTO Yayınları, Ankara 2016, s.158-168.

² Çalışmamızda 1908-1928 yılları arası incelenmektedir. 1908 Basın faaliyetleri ve dönem krizi açısından bir başlangıç kabul edilmesi üzerinedir. 1928 ile sınırlama ise “İslâh-ı Hurûf” faaliyetlerinin sonuçlandığı bir zaman olarak önümüzde durmaktadır. İslâmî mecmua çalışmaları içerisinde olan mütefekkirler dünya-ahiret görüşleri çerçevesinde sundukları tezlerin gerçekleşmesini arzu etmişler ve bu minvalde siyasî faaliyetlerin içerisine de dâhil olmuşlardır. 1912 yılından harf inkılabı çalışması yapan kesim ciddi bir şekilde tenkit edilmiştir. İslâmî mecmularda görüşlerini serdeden mütefekkirlerin dinî-siyasî faaliyetleri bağlamında aksi yönde gerçekleşen son tezlerinin ıslâh-ı hurûf olması sebebi ile 1928 Cumhuriyet Dönemi Harf İnkılabı ile sınırlandırmış olduk. Bu konu hakkında dönemin fikir yapısı için bkz. Ispartalı Hakkı, “İslâh-ı Hurûf Cemiyeti Tetkiki Encümeninin İlk İçtimar”, *Sırat-ı Müstakîm*, 8/188 (11 Nisan 1912), s. 103; Ayrıca 1928 Dini Islah Beyannamesi, II. Meşrutiyet ile başlayan sürecin yeni bir döneme geçtiğinin deklarasi olmasından dolayı 1928 yılı siyasî-ilmî-dinî sahada dönüşüm oluşturmuş ve yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslâm 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s.150-156.

Araştırmanın Önemi

İslâm'ın ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren siyasî, fikrî veya dinî toplumlar olarak ortaya çıkan ve takip eden asırlarda fırka özelliğine ulaşan Haricilik, Mürcie ve Mu'tezile örneği verebileceğimiz hareketler ıslah ve ihya amaçları ile meydana gelmiştir. Tarihî süreçte oluşum göstermiş hareketlerin yanında çağdaş akımların izlenimini yapmak ve İslâm düşüncesine katkısını gözlemlemek İslâm Mezhepleri Tarihi disiplininin amaçları arasında yer almaktadır. Bu amaç Müslüman toplumların sosyo-politik gerçekliklerini belirgin ve anlaşılır gösterme amaçları çerçevesinde gelişmektedir.³

Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu buhranın çıkış noktalarını arayan mütefekkirler dinî sahadaki ihya ve ıslah girişimlerini mecmualar vasıtası ile ortaya koymuşlardır. İncelediğimiz otuza yakın İslâmî mecmuanın işleyiş tarzı ve mütefekkirlerin ortaya koyduğu düşünceler, farklı akımlara karşı yazıda akseden duruşlar itibari ile ilgili dönem, çağdaş akımların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemdeki gelişmelerin günümüzde de etkisinin halen göz ardı edilemeyecek boyutta olduğunu söylemek mümkündür.

İslam tarihinin dün, bugün ve yarının değerlendirilmesini yapan bir disiplin olarak İslam Mezhepleri Tarihi açısından, incelediğimiz 1908-1928 yıllarında yayımlanan İslâmî mecmuaların muhtevaları ve toplumda oluşturdukları etki itibari ile araştırmamız için önem arz etmektedir.

Araştırmanın Amacı

İslam Mezhepleri Tarihi, fikirlerin ve kümelenedikleri akımların süreçlerini ve oluşumlarını konu edinmektedir. Fikir ve akımların doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için sürece etki eden dönemlerin incelenmesi⁴, analiz edilmesi ve doğru okunması gerekmektedir. Fikir ve akımların insan ve sebep açısından tek bir noktadan değerlendirilmesi doğru bir yaklaşım değildir. Çok sebeplilik ilkesi ve bütüncül bir yaklaşım tarzının oluşması gerekmektedir. Bu sebeple dönem çalışmaları İslam Mezhepleri Tarihi disiplini içerisinde önemli bir konumda yer almaktadır.

Hilafet ve imparatorluk vasıflarını taşıyan Osmanlı Devleti gerileme döneminde (1792-1922) yaşadığı siyasî, ilmî, askerî, iktisadî ve dinî alanlarda sorunlar yaşamıştır. Yaşanılan buhranın sona ermesi ve sorunların çözülmesi ise yegâne arzu haline gelmiştir. Çözümü(nü) belirli kesimin paylaştığı süreç II. Meşrutiyet'in ilanı ile basın serbestlik

³ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 7.

⁴ Bkz. "Bir devrin itikâdî hükümlerini, çağdaşı olan siyasî ve tarihî şartlarla irtibatlandırmak gerekir." William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2017, s. 6.

kazanması sonucunda çok sesliliğe evrilmiştir. 1908-1928 arası dönemi paylaşan ve meselelere İslâmî noktadan bakan mütefekkirler, serbest kılınan mecmualar vasıtası ile ihya, tecdid ve ıslah penceresinden çözümler ve analizler sunmuşlardır.⁵ Böylece ilgili dönemde otuza yakın İslâmî mecmua ile İslam mütefekkirleri, İslam düşünce dünyası adına sosyo-politik ve psiko-sosyal bir ortak aklı ortaya koymuştur. Çalışmamızdaki amacımız, İslam düşünce dünyası açısından fikir ve akım yönü oluşturmaları sebebi ile önem arz eden buhran döneminin kurtuluş reçetelerini ihtiva eden ve dönem özelinde birincil kaynak hüviyetine haiz olan İslâmî mecmuaları İslam Mezhepleri Tarihi disiplininin fikir-hadise ve zaman-mekân çerçevesinde incelemek ve değerlendirmektir. 19. asır ile birlikte ortaya çıkan fikir önderlerinin çalışmalarını ve mücadelelerini incelediğimizde görülecek bir husus vardır ki farklı yörüngelerde yer alanlar bazı temel konularda benzerlik taşımaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız, araştırma-tarama şeklinde ve betimleyici/tasvirici usulde takip edilen yöntem ile hazırlanmıştır. Tarama şeklinde yapılan usul, geçmiş var olan veya hali hazırda mevcut olan durumu olduğu hali ile tespit etmeyi amaç edinmiş bir araştırma usulüdür. Araştırmaya konu olan dönemi, şahısları kendi koşulları içerisinde ve olduğu şekli ile tanımlamaya çalışır. Herhangi bir değiştirme ve etkileme amacı güdülmez.⁶ Bu noktada çalışmamızda yöntem olarak, 1908-1928 yılları arasında yayın faaliyetini yürüten dönemin İslâmî mecmualarını ve mecmualara fikirleri ile yön tayin eden mütefekkirlerin makalelerini İslam Mezhepleri Tarihi açısından inceleyebilmek amacıyla çalışabilme imkânı bulduğumuz elektronik kataloglama ile oluşan mevcut verilerin analiz edilmesini istediğimiz için betimleyici/tasvirici bir usul tercih edilmiştir.

Tarafgirlik ve çarpıtma sorunu açısından İslâmî mecmuaların İslamcılık düşüncesi altında nitelendirilmesinin problem oluşturabileceği düşüncesi sebebi ile mütefekkirleri, düşüncelerini, yazılarını ve çalışmalarını olduğu gibi aktarma yani objektif olarak sunma gayreti içerisinde olduk. Tarihin görgü tanıklarını araştırmak daha sonra onları kontrol etmek ve sonuç olarak onları anlama⁷ şeklinde doğruyu yanlıştan ayırabilmenin üç ana işlemi çalışmamızı şekillendirmiştir.

⁵ Mehmet Ali Büyükkara, “Tecdid, Islah, Reform: Çağdaş İslam Düşüncesinde Yenilenme Fikrinin Farklı Yansımaları”, *Islah Çağdaş İslam Düşüncesinde Yenilenme ve Değişim*, ed. Lütfi Sunar, İlem Yayınları, Ankara 2020, s. 55-60.

⁶ Niyazi Karasar, *Bilimsel İrade Algı Çerçevesi ile Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2016, s. 229.

⁷ Leon E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s.3; Mehmet Ali Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’esi 1*, 2005, s. 441.

Araştırmanın Kaynakları ve Sınırlılıkları

İslâmî mecmuaların etrafında oluşan fikriyatı incelemek sadece belli kaynaklara, şahıslara ve dönemlere bakılarak yapılacak bir iş değildir. Bu doğrultuda siyasî ve fikrî bir hareketi anlamak, anlatmak ve tarihî süreçte aldığı şekli gözlemlemek amacıyla başvurulacak kaynaklar arasında, matbuatın (mecmuaların) önemi ve kıymeti tartışmasıdır.

Matbuat (mecmua) bağlamında yaptığımız araştırmada, mecmualarda konu edilmiş problemleri, meseleleri ve çözüm yollarını, mecmuaların kendilerini konumlandıkları zemini dikkate alarak bir değerlendirme yaptık. Mecmualarda birçok yönden öncü nitelik taşıyan bu makaleler, tashih etme ve sınırlandırma imkânı sunmuştur.

Araştırmanın kaynakları için şunu söyleyebiliriz: Çalışmamız bir dönem çalışmasıdır. Bu dönem 1908-1928 yılları arasını kapsamaktadır. İlgili yıllar arasında yayın hayatında kendisine yer bulan mecmuaları bugünkü deyişi ile dergi ve gazeteleri ihtiva etmektedir. İlgili dönemde Osmanlı mütefekkirlerinden bir grup, siyasî, ilmî, iktisadî vd. alanlarda meydana gelen gerilemenin ve çöküntünün dinden kaynaklanmadığını, dinin bu alanlardaki ilerlemelere engel olmadığını ayrıca İslam dininin, siyasî ve iktisadî alanlardan dolayı karşı meydan okumalara maruz kaldığı ithamlara cevap verebilecek bir inanç sistemi olduğu hususunda savunma yapmışlardır. Mütefekkirlerin bu tür savunma ve reddiye çalışmaları ile giriştiği mücadelenin ideolojik olarak nitelemesi yapılan “İslamcılık” adı altında verilmesi araştırmacıların bir takdiri olsa da biz çalışmamızda bu tür ideolojik bir başlıklandırma altında daraltmadık. Çalışmamızda dikkate aldığımız ve tezimizin şekillenmesine vesile olan mecmuaların bulunduğu ortak küme ise İslâmî mecmualar ismi verebileceğimiz niteliğe haiz olmalarıdır. İslâmî mecmualar, ilgili dönemde İslam dini ve kendisine taalluk eden meselelerde dönemin önde gelen mütefekkir, ulema, siyasî, edîb, müderris, muallim ve mütemeyyiz talebelerin düşüncelerini ve çalışmalarını bu mecmualar vasıtası ile kaleme alması ve intişar olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple dönem ve dönemin birincil malzemesi olması açısından İslâmî mecmualar çalışmamızın birincil kaynakları olan yerini almıştır. Dönemin birincil kaynaklarına ulaşılması için arşiv ve kaynak tarama yöntemi kullanılmıştır. Birincil kaynak olarak zikredeceğimiz İslâmî mecmualar ise yayımlanma zamanlarına göre şu şekildedir: *Beyânü'l-Hak* (İstanbul, 1908-1912), *İslâm ve Ulûm* (Manisa-İzmir, 1908-1909), *İttihâd-ı İslâm* (İstanbul, 1908-1909), *İttihâd-ı İslâm* (İstanbul, 1908-1909), *Mikyâs-ı Şeriat* (İstanbul, 1908-1909), *Sırât-ı Müstakîm* (İstanbul, 1908-1912) ve *Sebîlürreşâd* (İstanbul, 1912-1925), *Volkan* (İstanbul, 1908-1909), *Cerîde-i Sûfiyye* (İstanbul, 1909-1919), *el-İslâm* (İstanbul, 1909), *Maşrık-ı İrfân* (Konya, 1909-1913), *Muhibbân* (İstanbul, 1909-1919), *Hikmet* (İstanbul, 1910-1911), *Teârûf-i Müslimîn* (İstanbul, 1910-

1911), *Tasavvuf* (İstanbul, 1911), *Kelime-i Tayyibe* (İstanbul, 1912-1913), *el-Medâris* (İstanbul, 1913), *el-Mirsâd* (İstanbul, 1914-1915), *Hayru'l-Kelâm* (İstanbul, 1913-1914), *İslâm Dünyası* (İstanbul, 1913-1914), *Medrese İtikâdları* (İstanbul, 1913), *Cerîde-i İlmiyye* (İstanbul, 1914-1922), *İslâm Mecmuası* (İstanbul, 1914-1918), *İrşâdü'l-Müslimîn* (İstanbul, 1918-1919), *İ'tisâm* (İstanbul, 1918-1920), *Habl-i Metîn* (İstanbul, 1919-1920), *Mahfil* (İstanbul, 1920-1926), *Dârülfünun İlahiyat* (İstanbul, 1925-1933), *Genç Müslüman* (Bursa, 1908-1912), *Kürt Teâvün ve Terakkî* (İstanbul, 1908-1909), *Sadâ-i Hak* (İstanbul, 1908), *Livâü'l-İslam* (Berlin, 1921-22).

Araştırmamız bir İslâm Mezhepleri Tarihi çalışmasıdır. Bu sebeple ilgili dönemin yayın organlarını inceleme aşamasında alanın ilk kaynakları olan Ebû'l-Hasan Eş'arî'nin (ö. 324/935) *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*'i, Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037) *el-Fark beyne'l-Fırak*'ı ve Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserlerinden de değerlendirme aşamasında istifade ettik.

Çalışmamız süresince ilgili dönem açısından literatüre ciddi destek sağlayan çağdaş kitap, tez ve makalelerden de istifa ettik. Çağdaş çalışmalar arasında dikkate aldığımız çalışmaları şöyle sıralayabiliriz: Süleyman Çam'ın “*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Mezhep Tartışmaları*” başlıklı doktora tezi⁸ dönem mecmualarından *Sırât-ı Müstakîm-Sebîlürreşâd* ile *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* ile sınırlı kalmıştır. Çalışmada Osmanlı'nın son dönemindeki İslâm Mezhepleri Tarihi çalışmaları, Mezhepler Tarihinin ders oluş süreci gibi süreçler değerlendirilmiştir. Biz çalışmamızın hacmi ve mecmuadaki akademik oluşum sebebi ile *Dârülfünun*'da yayınlanan çalışmalara dâhil olmadık.⁹

Araştırmamızın sınırlılığı açısından şunu ifade etmeliyiz: 1908-1928 yılları arasında muhtelif alanlarda dönemin önde gelen mütefekkirleri mecmualar vasıtası ile düşüncelerini kaleme almıştır. Biz çalışmamızı İslâm dini ve İslâm dini ile ilgili çalışmalar ve düşünceler sunan mecmuaları dikkate alarak ilk sınırlandırmamızı yaptık. İkinci olarak Osmanlı Devleti'nin bir hilafet devleti olması aynı zamanda dönem mütefekkirlerinin İslam ve din hakkındaki çalışmaları da kaçınılmaz olmuştur. İslâmî mecmua özelliğine tabi olmayan

⁸ Süleyman Çam, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Mezhep Tartışmaları*, (yayınlanmamış doktora tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2019.

⁹ *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan makalelere hakkında İslam Mezhepler Tarihi alanındaki çalışmalar için bkz. Adem Arıkan, “*Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde İslam Mezhepleri Tarihi ve Yusuf Ziya Yörükân'ın Alana Katkıları*”, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 11-12 (2011), s. 83-98; Ömer Faruk Teber- Ahmet Tunahan Akgün, “Kıvâ müddin Burslan'ın “İmam Ahmed'in Bir Eseri: İslam'ın En Kadim İki Mezhebinin Münakaşası” Başlıklı Tercüme Makalesi “Er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye” (Değerlendirme, Sadeleştirme, Neşir), *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, XIII /1 (2020), s. 38-87; İzmirli İsmail Hakkı, *Dürzî Mezhebi*, sad. Ahmet Tunahan Akgün, SAMER Yayınları, Kahramanmaraş 2020; Halil İbrahim Bulut, Yaltkaya'nın “Bâtînilik Tarihi” Makalesi (Tahlil, Değerlendirme ve Neşir), *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, XI/2 (2018), s. 223-270.

matbuattaki makaleleri akademik inceleme açısından sıkıntıya mahal vereceği endişesi ile zikrettiğimiz türdeki çalışmaların olduğu mecmuaları ve makaleleri çalışmamızın dışında tuttuk.

1908-1928 yılları arasında yayımlanan İslâmî mecmualar hakkında günümüzde muhtelif alanlarda çalışmalar yapılmıştır. Ancak ilgili dönemin İslâmî mecmualarının İslam Mezhepleri Tarihi alanı açısından -birçok çalışılabilir konusunun- yaptığımız literatür taraması sürecinde incelenmediğini müşahede ettik. Bu durum çalışmamızı ilgili dönem, dönem mütefekkirleri ve sunulan malzemeler açısından önemli kıldığının kanaatindeyiz. Böylelikle çalışmamızın inceleme sahasında özgünlük ve orijinallik kazandığı ifade edilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ SÜRELİ YAYINCILIK FAALİYETLERİ VE İSLÂMÎ MECMUALAR

1.1. Yayıncılık Bağlamında (1908-1928)

Dönem faaliyeti bağlamında incelemeye tabi tuttuğumuz zaman aralığını hazırlayıcı sebep olarak Osmanlı Tanzimat dönemi görülmektedir. Kültürel faaliyet olarak nitelenen yayıncılık Tanzimat döneminin kazanımlarından gösterilmektedir. İlmî çalışmalar ve bilginin teorik kısmı kitaplar ile yapılırken günlük faaliyet kapsamında sayılabilecek pratik ve siyasî etkinlikler süreli yayınlar üzerinden takip edilmekteydi. İlk gazeteler 1820'lerin sonlarında görülmüştür.¹⁰ Gazeteleri takip eden süreçte dergiler dönem isimlendirmesi ile mecmualar da süreli yayınlar kapsamında faaliyetlerine başlamıştır. Toplum tarafından karşılık bulmasının neticesinde süreli yayınlar artık Osmanlı'da kamuoyu oluşturmaya başlamıştır.¹¹ “Modern çağları açan üç öge vardır: Basımevi, barut ve pusula.”¹² F. Bacon'ın da ifade ettiği gibi dünya yetkinin belirlenmesine barut ve pusulaya basımevi eklenmiştir. Kabul edilmelidir ki, süreli yayın faaliyetlerinin yaygınlık kazanmasında siyasî, iktisadî sonuçların yanına fikrî, ilmî ve dinî faaliyetler de eklenmiştir.

Osmanlı'da ilk süreli yayın 1828 yılında Kahire'de hem Arapça hem de Türkçe olarak neşredilmiştir. Bu süreli yayın *Vekâyi Mısriyye (el-Vekâiu'l-Mısriyye)*¹³ olmuştur. İstanbul'da ise ilk süreli yayın 1831'de yayımlanan *Takvîm-i Vekâyi'*¹⁴ dir. Bu iki süreli yayın resmî bir özelliğe sahiptir. Osmanlı mülkünde meydana gelen resmî olayları haber vermek üzere faaliyet göstermiştir. Şahsî bir girişim ise Âgâh Efendi'nin Şinâsî'nin desteğiyle 1860'da yayımladığı *Tercümân-ı Ahvâl*¹⁵ olmuştur. Şinâsî bir müddet sonra buradan ayrılarak *Tasvîr-i Efkâr*¹⁶ gazetesini faaliyete koymuştur. Bunlar o dönem içerisinde sivil teşebbüs olarak nitelenebilir. Sivil girişimin yaygınlık kazanması ile artık matbuat faaliyetleri, yalnız devlet siyasetinin lüzumlu gördüğü kadar olan bir alandan sıyrılarak muhalif kanadın siyasî, iktisadî,

¹⁰ Cahid Şenel, “Türkçülerin Dinde Reform Çabalarının Zemini Olarak İslâm Mecmuası”, *İslâm'ı Uyandırmak': Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, I (2018), s. 147.

¹¹ Şenel, “Türkçülerin Dinde Reform Çabalarının Zemini Olarak İslâm Mecmuası”, s. 147.

¹² Nurullah Çetinkaya, *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi EBE, Konya 2011, s. 11.

¹³ Nesimi Yazıcı, “Vekâyi Mısriyye Üzerine Birkaç Söz”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, s. 267.

¹⁴ Nesimi Yazıcı, “Takvîm-i Vekâyi'”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/takvim-i-vekayi>

¹⁵ Hamza Çakır, “Tercümân-ı Ahvâl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tercuman-i-ahval>

¹⁶ Nesimi Yazıcı, “Tasvîr-i Efkâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasvir-i-efkar>

dinî ve ilmî faaliyetlerini kamuoyu ile paylaşan bir iletişim haline dönüşmüştür.¹⁷ Tanzimat sonrası muhalif kanatta bu tür faaliyetlerin başladığını görsek de asıl çalışmalar II. Meşrutiyet'in 1908'de ilanı ile oluşan genel iznin neticesinde belirgin hale gelmiştir.¹⁸ Yeni dönem, birçok süreli yayının faaliyete başlaması sebebiyle basın patlaması olarak nitelendirilir.¹⁹ Bu dönemde yayımlanan süreli yayınlarda kamuoyu tarafından karşılık bulmaya başlamasıyla üretimlerinde ciddi bir artış olmuştur.²⁰ Sansür kaldırılmış,²¹ peşinde koşulan hürriyete kavuşulmuştur.²² Batı'ya karşı ilerlemede olan zayıflık onarılabılır arayışlar ile muhalif kanadın temsilcisi mütefekkirler 1908 sonrası meşruti yönetim zamanının inşasını ve yürütücülüğünü üstlerine almışlardır. Meşrutiyet yönetiminin yürütmesinde yer alan hükümet ıslahat hareketlerine yeterli olamamış²³ ve çözümsüzlük hali hızlı ıslahatlar, toplumsal dönüşüm ve kazanımlar için II. Abdülhamid 31 Mart darbesiyle tahttan indirilmesi²⁴ ve yeni anayasanın yürürlüğe konması ile devam etmiştir.²⁵

Müslüman insanın “en mükemmel dine mensup bulunma duygusu ile kendisini yeryüzünün birinci sınıf sakini olma duygusu” Batı'nın sürekli ilerlemesi karşısında yerini sayısız ıslah, deney ve arayışlara rağmen gerilik olgusuna dönüşmüştür.²⁶ Dolayısıyla dönemin İslâmî mecmuaları, fikrî ve siyasî hareketliliğin hat safhada olduğu²⁷ ve tüm sorunların yoğun bir biçimde tartışıldığı ve tartışmanın büyük oranda basın dediğimiz süreli yayınlar ile ilerlediği bir zamanda neşir faaliyetlerine başlamıştır. Bu dönem özelinde II. Abdülhamid'den 1908-1918 yılları arasında İttihat ve Terakki dönemine geçilerek siyasî olarak bir hareketliliğin başladığı göz önünde olmalıdır. Bu doğrultuda Osmanlı basınında

¹⁷ Şenel, “Türkçülerin Dinde Reform Çabalarının Zemini Olarak İslâm Mecmuası”, s. 148.

¹⁸ Şenel, “Türkçülerin Dinde Reform Çabalarının Zemini Olarak İslâm Mecmuası”, s. 148.

¹⁹ Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması*, BAS-HAŞ Gazeteciler Cemiyeti Yayınları İstanbul 2005, s. 32; Orhan Koloğlu, *Osmanlı Basını, İçeriği ve Rejimi*, TCTA İletişim İstanbul 1985, c. I, s. 65.

²⁰ Koloğlu, *1908 Basın Patlaması*, s. 35. Ayrıca II. Meşrutiyet öncesi basın hareketleri bağlamında bkz. Bünyamin Ayhan, *II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki: Basın ve Siyaset*, Palet Konya 2010, s. 44-52; Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Kitabevi İstanbul 1982, s. 307; Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitap İstanbul 2003, s. 83-85.

²¹ Dönemin sansür meselesi aslında hükümdarın panislamist ve hilâfet merkezli politikalarını tehdit edebilecek düzeyde olması sebebiyle olduğu görüşü de mevcuttur. Ayrıntılı bir şekilde incelemek için bkz. Filiz Dıgıroğlu, “II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed. Fahrettin Gün - Halil İbrahim Erbay, İstanbul 2017, s. 631-649.

²² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken İstanbul 1998, s. 139.

²³ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötügen Neşriyat İstanbul 1995, s. 233; Ahmet İshak Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, Ensar Neşriyat İstanbul 2004, s. 13.

²⁴ Bu durumun bir yabancı propagandası olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır. Hürriyet ve meşrutiyet fikri için bir düşman oluşturulma amacı yönelik olduğu düşüncesi için ayrıntılı bir şekilde bkz. Osman Turan, *Türkiye'de Siyasi Buhranın Kaynakları*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2021, s. 27-81.

²⁵ Şükrü Karatepe, *Meşrutiyet ve Anayasa*, Yeni Şafak İstanbul 1995, s. 86; Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, s. 15.

²⁶ Ömer Lütfi Mete, *Allahsız Müslümanlık*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 35.

²⁷ İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1/2*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 10-850.

Latin alfabesine geçilmeden önceki süreli yayıncılık faaliyetleri şu şekilde dönemlere ayrılmıştır:

- a. 1831-1860 resmî gazetecilik dönemi
- b. 1860-1876 sivil gazetecilik dönemi
- c. 1876-1908 II. Abdülhamid dönemi
- d. 1908-1918 “özgür” gazetecilik dönemi
- e. 1918-1923 Milli Mücadele dönemi
- f. 1923-1928 Cumhuriyet dönemi

İslâm âlemi ve özellikle Anadolu coğrafyası için tarihi önemli değişimlerin meydana geldiği yirminci yüzyıl, Osmanlı’nın kendisini yenileyememesi üzerine aynı milletin yeniden dirilme ve ıslah çabaları gayretine dönüşmüştür.²⁸

Bu tür büyük dönüşümlerin, ilk bakışta siyasi ve askeri olarak görülseler de, oluştukları milletlerin her alandaki düşünce dünyalarında köklü kırılmalara sebep olması kaçınılmazdır. Osmanlı, Batı karşısında geri kalmışlığın çarelerini, hızlı sonuç vereceğini düşünerek ilk etapta ordunun ıslahında aramaya başlarsa da, zamanla kendisini bütün fikir yapısını yenilemeyi isteyecek bir konumda bulmuştur. Sosyal yapısı büyük çapta İslam tarafından belirlenen Osmanlı toplumunda, Batılılaşma hareketlerinin²⁹ de etkisiyle değişip gelişen aydınların dinle ve özellikle İslam’la ilgili anlayışları etkisini bugün hala sürdürmektedir. Günümüz düşüncelerinin de arka planını oluşturan bu dönem aydınlarının din hakkındaki görüşlerinin yeterince araştırılmadığı gerçeği tez konumuzu belirlemede etkili olmuştur.³⁰ Cumhuriyet dönemi aydınlarıyla sınırlandırılmakla beraber bu dönemin hazırlık aşamasını oluşturan II. Meşrutiyet’le başlatılan araştırma, 1928’e kadar uzanan dönemi kapsamaktadır.

1.2. İslâmî Süreli Yayın(Mecmua) Çalışmaları

24 Temmuz 1908’de dönemin Sultanı II. Abdülhamid tarafından II. Meşrutiyet ilan edildi. Bu tarih aynı zamanda basın serbestlik kazandığı bir dönüm noktasıdır.³¹ Ayrıca bugün 24 Temmuz günü, ‘Gazeteciler ve Basın Bayramı’ olarak kutlanmaktadır. 1908 yılı itibari ile basın serbestliğinden istifade etmek üzere muhtelif birçok mecmua dönemin uleması kabul edilen din adamları, aydınları, mütefekkirleri tarafından yayın hayatına başlamıştır. Her

²⁸ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*, s. 8.

²⁹ Bedri Gencer, *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 635-640; Muhammet Hanefi Suluoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kelâm İlminde Yenilenme Girişimleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi SBE, Rize 2020, s. 41.

³⁰ Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı*, s. 9.

³¹ Belirtilmemiş, “Acı Hakikatler İtiraf Olunmadıkça İslah Mümkün Olunmaz”, *İslam Dünyası*, 1/1 (15 Mart 1913), s. 1.

mecmua kendi adı altına tayin ettiği alan ve konularda çalışmalarını icra etmiştir. Her mecmuayı kendi müstakil çerçevesinde incelediğimiz takdirde ele alınan konular ve okuyucuda ulaşılmak istenilen hedef dikkat çekmektedir. Dönem mütefekkirleri toplumsal hayatı sosyal, siyasî ve dinî cephede bir dönüşüme dâhil etmek istemiştir. Mütefekkirler bu dönüşüm için toplum ile aralarında bir bağ kurmak istemiştir. Bu yönü ile II. Meşrutiyet dönemi matbuatı okul olmayı başarmıştır.³² Dönem mütefekkirlerine göre din, fikir, ruh ve itikâd rabitaları diğer rabitalardan üstün görülmüştür. Din rabitası³³ sallantıda olan toplulukların ırk rabitası da yok ise siyaset âleminde baki olamayacağı görüşü egemen olmuştur. Alman filozof Schopenhauer adına nispetle şu görüş ortaya konulmuştur: “Cemiyetleri, devletleri, milletleri bir diğerine bağlayacak olan rabita ikidir. Birincisi ruhî ve dinî rabita ikincisi ise kan ve ırk rabitasıdır. Ruhî ve dinî rabita diğerinden kuvvetlidir.” Bu görüş İslâmî mecmua yazarı mütefekkirler tarafından benimsenmiştir. Bu doğrultuda dinî rabita yaşamın ta kendisi, milliyet-kavmiyet davaları da yaşamın tehlikesi olarak görülmüştür. Dinî rabitanın gayrisi tefrikayı gerektirdiğinin müşahade edildiği zikredilmiştir.³⁴

Çok yönlü olarak Batı karşısında etkinlik gösteremeyen ve zayıflayan müslümanlar, siyasî olarak tarihteki kazanımlarının yeniden canlanması ve olumsuzlukların çözüm bulması adına mütefekkirler entelektüel faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır.³⁵ Hedefe ulaştıracak çaba ve yöntemin adını ihya, tecdid³⁶ ve ıslah³⁷ olarak belirlemişlerdir.³⁸ Diriliş ile ihya, yenilenme ile tecdid, düzeltme ve iyileştirme ile ıslah mütefekkirlerin hareketlerini kavramlaştırmıştır. Bu gayeyi gerçekleştirmek isteyen şahıslar ve çevreler öncelikle müslümanların önündeki sorunları tespit etmek, sonra da bu sorunları çözmek ve sosyal, siyasi ve dini marazları tedavi etmek için gayret gösterdiler. Bazı faaliyetler şahsi olmaktan çıktı ve son iki yüzyılda İslam dünyasının düşünce ve siyasetinde hayli etkili olan organize hareketlere dönüştü.³⁹ 1908-1928 yılları arasındaki dönemi kapsayan çalışmalar, İslam’ı bir bütün olarak hayata hâkim kılma, sömürüden, müstebit görülen yöneticilerden, dine giren hurafelerden inanları kurtarmadır. Bunu da medenileştirme, birleştirme ve kalkındırma hedefine ulaşmak için siyasî, fikrî ve ilmî çalışmalar ile gerçekleştirmişlerdir.⁴⁰

³² Mustafa Göleç, “Türkiye Cumhuriyeti’ni Kuran Metinlerden Biri: İslâm Mecmuası Neden Okunmalı?”, *İslâm Mecmuası (1914-1918)*, ed. Mustafa Göleç, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları I (2019), s. 1.

³³ A. Sünnî, “İctimaiyat: Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık”, *Hikmet*, 12 (9 Temmuz 1910), s. 4.

³⁴ Ahmed Vehbi, “Siyaset-i Dinin Lüzumu”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 5/150 (27 Eylül 1918), s. 473.

³⁵ M. Saffet Sarıkaya, “Osmanlı Türkiye’sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış”, *Araştırmalar -İnsan Bilimleri Araştırmaları-*, I/1 (1999), s. 97-112.

³⁶ Tahsin Görgün, “Tecdid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tecdid>

³⁷ Ali Merad, “İslah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islah>

³⁸ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 21.

³⁹ Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar*, s. 22.

⁴⁰ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık*, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul 1995, s. 9.

İslam dininin işleyişinde ve müntesiplerinin hayatlarında yer bulabilme amacıyla mütefekkirler, toplumla buluştuğu mecmualar üzerinden toplumun din ve dünya algılarını yönlendirme gayretinde olmuşlardır.⁴¹

Sevinmeliyiz, memnun olmalıyız ki matbuat günden güne çoğalıyor. Matbuat her yerde her milletin lisan ve vicdanıdır. Kalplerde gizli olan yüce cevherler onunla bir araya gelecek fakat iyi kötü, münasebetli münasebetsiz yazmakla meşgul olan gazeteler⁴² o meziyete haiz olmakta sakittir. Esas vazife milletin ahlakının ifsadı değil ıslahıdır ki bu da makale sahiplerinin safvet ve diyanet vasfına malik olmasıyla hâsıl olacağından bunların varlığı *Kibrît-i Ahmer* menzilesindedir din ise sezadır. Makale sahibi menfaati celp husumeti def ile uğraşırsa millete tesir ettiremez. Meşrutiyet meşrudur istibdat memnudur. Gayemiz İslam terakkiye manidir diyen cahilleri akliselim olarak kaleme aldığımız yazılar ve işlediğimiz konular ile ıslah etmektir.⁴³

Yukarıda *Cerîde-i Sûfiyye* mecmuasının neşir hayatına başladığında kullandığı ifadeye yer verilmiştir. Matbuatın önemi yapılan atfin yanı sıra bu kazanımı sağlayan meşrutiyet idaresine duyulan saygıya da yer verilmiştir. Matbuat, meşrutiyet, terakki, adalet kavramlarının İslam başlığı altında yer bulması, ilgili dönemde neşredilecek gazete ve dergilerin Müslüman mütefekkirler tarafından kendilerine bir rol biçilerek hangi konular bağlamında düşünce ortaya koyabileceklerinin hududunu belirlemiştir.

Mütefekkirler, İslam âleminin içerisinde bulunduğu durumu camilerin vaaz vaziyeti, ramazan aylarının durumu, halkın din öğreniminin perişanlığını öne sürerek bu durumundan umumi bir ıslahat isteniliyorsa bunun milletin rehberi olan matbuat⁴⁴ ve tarik-i müstakim ile olacağını ifade etmişlerdir. Umumi ıslahatın hadimlerinden en büyüğü olarak matbuat kabul edilmiştir.⁴⁵

İlgili dönemin eli kalem tutan mütefekkirlerinin yazdıkları makalelerde birbirinden mesul olduklarına ve aynı hissiyatı paylaştıklarına dair *Cerîde-i Sûfiyye* mecmuasında meramın ifadesi sadedinde şu açıklamaya yer verilmiştir: “Gazetemizin sütunları şahsi olmamak ve mesleğimize muvafık bulunmak üzere bütün dersiam, meşâyih, talebe ve eli kalem tutan küttaba küşadedir.”⁴⁶ Bu açıklama dönemin düşünürlerinin ortak aklına işaret etmektedir.

⁴¹ Necdet Subaşı, “Erken Dönem İslamcı Düşüncenin ve Neşriyatın Dinin Toplumsallaşma Biçimlerine Etkileri”, *‘İslam’ı Uyandırmak’ Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar, İlem 2018, c. I, s. 5. 5-15.

⁴² Ahmed Mikdâd, “Pend-i Müşfik”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/4 (9 Nisan 1909), s. 2; Mehmed Murad Remzi, “İslamiyet’te Hürriyet-i Kelam ve Serbesti-i Matbuatın Meşruiyeti”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/5 (11 Haziran 1910), s. 78.

⁴³ Fatih Vaizi Ahmed, “Ahenk-i Sürûr”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/3 (2 Nisan 1909), s. 3.

⁴⁴ İsmail Kara, *Aramakla Bulunmaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 156-158.

⁴⁵ Abdürreşid İbrahim, “İslahat-ı Umûmiyye”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/16 (30 Eylül 1910), s. 252.

⁴⁶ Ali Fuad, “İfade-i Meram”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/2 (26 Mart 1909), s. 4.

Dönem mütefekkirleri tarafından yayın hayatına aktarılan düşünceler İslam dinin genel prensipleri üzerine inşa edilmiştir. Hz. Peygamber'in "Din nasihattir." Hadisi ve Kur'ân-ı Kerîm'in "Emir bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker" ilkeleri mütefekkilere yayın hayatlarında bir düstur oluşturmuştur. Dinin iki dünya saadetine kavuşturan bir ilahi müesses yapı olması, düşünürleri dine ve inanan kardeşlerimize nasıl hizmet edebiliriz hissiyatına sevk etmiştir. Mecmualar, özellikle zamanın Müslümanlara karşı cefakâr davrandığı bir dönemde felaketlerin ahvaline vakıf olma düsturunu kendilerine bir vazife saymışlardır. Bu yapılan çalışmaların büyük bir vazife kabul edilmesi, hizmetlerin ulvi sayılması, saf ve hakiki bir fikrin ulaştırılacak bir hedef ittihaz edilmesi tasavvurun üstünde görülmüştür. Çünkü bu çalışmalar ve bunları ortaya koyan mütefekkirler yeni düşünceleri ile milletin terakkisine ve yükselmesine çalıştıkça halkın intibahına ve halkın fikirlerinin ıslah edilmesine vesile görülmüştür.

Dönemin süreli yayınlarının daha yakından tanınması noktasında çalışmamızın sınırlarına dâhil ettiğimiz otuz iki mecmuanın genel hatlarını bu bölümde aktarmak istiyoruz.

1.2.1. Beyânü'l-Hak

Beyânü'l-Hak (İstanbul, 1908-1912), "Dinî, edebî, siyasi, fennî haftalık mecmuadır..."⁴⁷ 182 sayı olarak basılmıştır.

II. Meşrutiyet'in (24 Temmuz 1908) ilanının hemen sonrasında 22 Eylül 1908'de yayıncılık faaliyetlerine başlamıştır. 182 sayısı ile 22 Ekim 1912'de çalışmaları durmuştur.⁴⁸

Mecmuanın yazar kadrosu olarak Mustafa Sabri Efendi, Ahmet Efendi (Şehrî), Elmalılı Hamdi Yazır (Küçük Hamdi), Hüseyin Hâzım gibi isimler dikkat çekmektedir. Kadro genel yapısı itibari ile din âlimi, müderris ve talebelerden oluşan mütefekkirlerdir.⁴⁹

Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin kurucuları tarafından neşredilmiştir. II. Abdülhamid'e muhalif politika izlemiştir. Yeni yönetim olan İttihat ve Terakki ile yakın bir temasları olsa da sonrasında bu yönetime de muhalefet etmişlerdir.⁵⁰ Osmanlı eğitimi içerisindeki ıslahat fikirlerinin merkezi olmakla birlikte dönemin ihtilaflarını yansıtmaları açısından ilmî ve fikrî noktada zengin bir miras bırakmıştır. Mecmua, Türk-İslâm siyasi tarihi açısından mühim bir yere sahiptir.

⁴⁷ Şehrî Ahmed Ramiz Efendi, "Mündericat", *Beyânü'l-Hak*, 1/1 (5 Ekim 1908), s. 1.

⁴⁸ Ekrem Bektaş, "Beyânülhak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyanulhak>

⁴⁹ Nilay Kınay Civelek - Ayşe Ertuş, "İslamcılık Panoramasından II. Meşrutiyet Basınına Bir Bakış: *Beyânü'l-Hak Gazetesi* I. Cilt (İndeks ve Yazı Özetleri)", *Külliyat: Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 11 (2020), s. 2.

⁵⁰ Ramazan Boyacıoğlu, "II. Meşrutiyet Döneminde *Beyânü'l-Hak* Dergisindeki Bazı Görüş ve Düşünceler Üzerine", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999), s. 27.

1.2.2. İslâm ve Ulûm

İslâm ve Ulûm (Manisa-İzmir, 1908-1909), “*İslâm dininin ahkâmından, ulûm, fûnûn ve siyasî meseleleri ihtiva eden mecmuadır...*”⁵¹ 19 sayı olarak basılmıştır.

Mecmuanın dikkat çeken isimleri Ahmed Kemal (Yenişehirli) ve Ali Haydar (Hacı Abdizade)’dır. Yazılan makaleleri incelediğimizde daha çok dinî mevzuların ele alındığı bununla beraber siyasî meselelere de değinildiği görülmüştür. Müslümanların diğer inanç toplulukları ile ilişkileri, hürriyet, dinî siyaset, adalet gibi konular ele alınmıştır.⁵²

1.2.3. İttihâd-ı İslâm

İttihâd-ı İslâm (İstanbul, 1908-1909), “*İslâm ve Osmanlı’nın menfaatlerine hizmet eden bir mecmuadır...*”⁵³ 18 sayı olarak basılmıştır.

Mutasavvıf ve mütefekkir Ahmed Hilmi (Filibeli)’nin meşrutiyet yönetimin başlaması ile İstanbul’a çıkardığı bir mecmuadır. Filibeli, 1910’dan itibaren *Hikmet* mecmuasını neşretmeye başlamıştır.

1.2.4. Mikyâs-ı Şerîat

Mikyâs-ı Şerîat (İstanbul, 1908-1909), “*Siyasî, şer’î, edebî ve fennî Osmanlı mecmuasıdır...*”⁵⁴ 30 sayı olarak basılmıştır.

Mikyâs-ı Şerîat da meşrutiyet ile yayıma başlayanlardandır. Dinî konular ile beraber yeni yönetim sistemini ön plana çıkaran yazıları ile dikkat çekmektedir. Dönemin tartışılan konularına dinî bir yaklaşım göstermeleri sebebi ile ön planda olmuştur. Sahibi Hüseyin Remzi’nin tutuklanmasının ardından çalışmalar durmuştur. Mecmua, zihinsel manada kendisini ihtilaflar ve kavgalar içinde meşgul eden toplumun dinî ve siyasî sorunlarını ele almaktadır. Bu noktada yayımladığı makaleleri ile dikkat çeken Takî Efendi olmuştur.⁵⁵

⁵¹ Yenişehirli Ahmed Kemal, “İfade-i Mahsusa”, *İslâm ve Ulûm*, 1 (21 Kasım 1908), s. 1.

⁵² Nejdî Bilgi, “II. Meşrutiyet Döneminde Manisa’da Yayınlanan *İslâm ve Ulûm Dergisi* -İnceleme ve Bibliyografya-”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001), s. 47.

⁵³ Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, “Ceridemizin Neşrindeki Emel-i Muazzez”, *İttihâd-ı İslâm*, 1 (17 Aralık 1908), s. 1.

⁵⁴ Hüseyin Remzi, “Mukaddime”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 1 (8 Ekim 1908), s. 1.

⁵⁵ Mahmut Hakkı Arslantürk, *II. Meşrutiyet Dönemi’nde Mikyâs-ı Şeriat Gazetesi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 34-40.

1.2.5. Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd

Sırât-ı Müstakîm (İstanbul, 1908-1912) ve *Sebîlürreşâd* (İstanbul, 1912-1925) “*Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bahseden bir mecmuadır...*”⁵⁶ Sırât-ı Müstakîm 182, Sebîlürreşâd 459 sayı olarak basılmıştır.

Mecmua, 1925’te Takrir-i Sükûn Kanunu neticesinde kapatılmıştır.⁵⁷ Mecmuanın isim ve fikir önderliğini Mehmet Akif Ersoy yapmıştır. Yazar kadrosu arasında H. Eşref Edip (Fergan) Ebu’l-Ulâ Mardin Zeynelabidin dikkat çekmektedir. *Sırât-ı Müstakîm*’in yazarları *Sebîlürreşâd* mecmuası olarak devam etmesinde de büyük katkıyı sunmuştur. Devamlı katkıda bulunanlar arasında Ömer Rıza Doğrul, Said Halim Paşa, S. M. Tevfik, Bergamalı, Ahmed Cevdet, Elmalılı Hamdi Yazır, Eşref Edip, Hasan Hikmet, Ali Ekrem Bolayır yer almaktadır.⁵⁸

1.2.6. Volkan

Volkan (İstanbul, 1908-1909), “*İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti düşüncesini ortaya koyan ve insanlığa hizmet eden dinî ve siyasî bir mecmuadır...*”⁵⁹ 110 sayı olarak basılmıştır.

Volkan, Derviş Vahdetî tarafından yayımlanan bir mecmuadır. Derviş Vahdetî, tarihte 31 Mart Vakası olarak meydana gelen olaylarda yer almıştır. Mecmua kurucusunun aynı zamanda siyasî hareket sahası olan *İttihâd-ı Muhammedî Fırkası*’nın basın faaliyetlerinin yürütücüsü olarak tarihte yer almıştır. Said Nursi gibi isimler de yazar kadrosunda yer almıştır. Nursî, 13 Nisan 1909 tarihinde Derviş Vahdetî’ye eleştirilerde bulunarak buradan ayrılmıştır.⁶⁰

1.2.7. Cerîde-i Sûfiyye

Cerîde-i Sûfiyye (İstanbul, 1909-1919), “*Tasavvufî, dinî, siyasî, ahlakî, edebî çalışmaları takip eden bir Türk-İslam mecmuasıdır...*”⁶¹ 161 sayı olarak basılmıştır.

⁵⁶ Mardinizâde Ebu’l-Ulâ, “Mukaddime”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1/1 (28 Ağustos 1908), s. 1; Eşref Edip, “Ve Câhedû fi Sebîlillâh”, *Sırât-ı Müstakîm*, 8/183 (8 Mart 1912), s. 3.

⁵⁷ Adem Efe, “Sebîlürreşâd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sebilurresad>

⁵⁸ Selami Saygın, *Türk Siyasi Düşüncesinde Sırât-ı Müstakîm / Sebîlürreşâd Dergisi’ne Göre İslamcılık Düşüncesi (1908-1925)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2022, s. 115-120; Adem Efe, “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)”, *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, VIII/2 (2008), s. 158-164. s. 157-180.

⁵⁹ Kıbrıslı Derviş Vahdetî, “Mukaddime”, *Volkan*, 1 (11 Aralık 1908), s. 1.

⁶⁰ Mehmet Ertuğrul Düzdağ, “Volkan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/volkan> ; Mehmet Ertuğrul Düzdağ, “1908-1909 Yıllarında Yayımlanan Dini Siyasî Günlük Gazete”, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, haz. Hakan Aydın, Konya 2010, s. 211-220; Nurten Kaan, *II. Meşrutiyet Dönemi: Volkan Gazetesi’nde Meşrutiyet düşüncesi (1908-1909)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2019, s. 41-68.

⁶¹ Ali Fuad, “Mesleğimiz”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/1 (19 Mart 1909), s. 1.

Dönemin tasavvuf ağırlıklı en uzun süre ile faaliyet gösteren mecmuası olarak tarihe geçmiştir.⁶²

Cerîde-i Sûfiyye tarikat mevzularına geniş çaplı yer vermesi sebebi ile diğer dinî mecmualardan farklılık göstermektedir. Tasavvuf hayatının düzenlenmesi ve ıslah edilmesi amacıyla yazılar üzerinden eleştirilen tekke ve şeyhlere sorular yönetilmiş ve cevaplandırılması arzu edilmiştir. *Cerîde-i Sûfiyye* mecmuası kamuoyu ile tekkelerin tarihlerinin paylaşılmasını ve bilgilerinin topluma aktarılmasını amaç edinmiştir.⁶³

1.2.8. el-İslâm

el-İslâm (İstanbul, 1909), “*İslâm’ın menfaatleri doğrultusunda hareket eden bir mecmuadır...*”⁶⁴ 7 sayı olarak basılmıştır.

Divan şairlerinden Adanalı Hayret Efendi (1848-1913) tarafından faaliyete başlayan mecmua, sıklıkla hürriyet ve meşveret gibi kavramların işlemekle beraber özellikle Osmanlı’da yer alan gelişmeleri de aktardığı görülmektedir.

1.2.9. Maşrık-ı İrfân

Maşrık-ı İrfân (Konya, 1909-1913), “*Her mevzudan bahseden tarafsız bir Osmanlı mecmuasıdır...*”⁶⁵ 331 sayı olarak basılmıştır.

Maşrık-ı İrfân, meşrutiyet döneminde İstanbul dışında yayımlanan mecmualardan birisidir. *Islah-ı Medâris-i İslâmiyye* kurumu içerisinde eğitimin ıslahı amacıyla yazılarına başlamıştır.⁶⁶ Yazarları kurumun hocaları ve öğrencilerinden oluşmaktadır. İslam dairesinde halk tedrisini amaçlamıştır. Nakşibendiliğin Hâlidîyye kolu şeyhi Zeynelabidin Efendi medresenin kurucusudur. Onun siyasî çizgisi mecmuanın hareket noktasını belirlemiştir.⁶⁷

1.2.10. Muhibbân

Muhibbân (İstanbul, 1909-1919), “*Meşrutiyet sevdalısı tüm hürriyetperverlerin düşüncelerini neşreden siyasî, dinî ve tasavvufî içerikli bir mecmuadır...*”⁶⁸ 26 sayı olarak basılmıştır.

⁶² Mustafa Kara, “*Cerîde-i Sûfiyye*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ceride-i-sufiyye>

⁶³ Atilla Kaşıkçı, *Bütün yönleriyle Ceride-i Sûfiyye (inceleme-dizin)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 1994, s. 19-46; Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 40-45.

⁶⁴ Adanalı Hayret Efendi, “Mukaddime”, *el-İslâm*, 1 (3 Nisan 1909), s. 1.

⁶⁵ Mehmed Hilmi, “Mukaddime”, *Maşrık-ı İrfân*, 1/1 (4 Mart 1909), s. 1.

⁶⁶ Hakan Aydın, “II. Meşrutiyet Döneminde Konya’da İslamcı Muhalefetin Sesi: Maşrık-ı İrfân”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2007), s. 34-40.

⁶⁷ Taner Özcan, *Meşrutiyet Dönemi Konya Basınına Bir Örnek Maşrık-ı İrfân Gazetesi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 62-98.

⁶⁸ Hacıbeyzâde Ahmed Muhtar, “Mukaddime”, *Muhibbân*, 1/1 (4 Eylül 1909), s. 1.

Mecmua, Rifâi Dergâhına mensup Hacıbeyzâde Ahmed Muhtar tarafından kurulmuştur. Mecmua, tasavvufu herkesin anlayacağı şekilde anlatma niyeti ile başlamış daha sonraları siyasî makaleleri ile dikkat çekmiştir ayrıca Cemiyet-i Sûfiyye ve Tasavvuf mecmuasına karşı bir hareket izlemiştir. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin kurduğu Cemiyet-i Sûfiyye'nin tarikat camiasının temsili konumunda olamayacağını ifade etmektedirler.⁶⁹

1.2.11. Hikmet

Hikmet (İstanbul, 1910-1911), “*Körü körüne Batı hayranlığına düşmüş sözde aydınlara karşı mücadele eden ve ittihat hayat, tefrikayı memat sloganı ile neşir faaliyeti yapan bir mecmuadır.*”⁷⁰ 79 sayı olarak basılmıştır.

Mecmua, Filibeli Ahmed Hilmi tarafından neşredilmiştir. Mecmua, edebiyat, tarih, siyaset, İslam âleminin durumu gibi muhtelif birçok alan üzerinden toplumu bilgilendirmeyi amaçlamıştır.⁷¹ Yayıncılık noktasındaki amaçları Osmanlı merkezli bir İslam birliğinin sağlanmasıdır. Mecmua bu noktada birlik ilkesini amaç edinen tüm toplumu mecmuanın koruyucusu ve yüklenicisi olarak ifade etmektedir.⁷²

1.2.12. Teârûf-i Müslimîn

Teârûf-i Müslimîn (İstanbul, 1910-1911), “*Dinî, siyasî, tarihî, felsefî ve İslâm âleminin ahvalinden bahseden bir mecmuadır...*”⁷³ 32 sayı olarak basılmıştır.

Mecmua, İstanbul'a gelen Tatar mütefekkirler tarafından çıkarılmıştır. Öne çıkan isimlerinden Abdürreşid İbrahim (1857-1944) dikkat çekmektedir. Mecmua, ara ara milliyetçiliğe yakın bir İslam ittihadı fikirlerini ortaya koymuştur.⁷⁴ Hilafetin dünyadaki saygınlığını korumasını ve geliştirmesini amaç edinmiştir. Mecmua mütefekkirleri, İslam

⁶⁹ Nilgün Yolcu, “II. Meşrutiyet'te Yayınlanan Bektaşilikle İlgili Bir Dergi: ‘Muhibbân’”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2 (1998), s. 37-44; Cengiz Gündoğdu, “Osmanlı'nın Son Döneminde Yayınlanan Tasavvufi Muhtevalı Muhibbân Dergisi ve 1327/1911 Sayısında Yer Alan Bazı Makaleler”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, III/1 (2001), s. 95-106; Ahmet Taşgın, “Alevi - Bektaşî Edebiyatında İlk Örnek: Muhibbân”, *Folklor/Edebiyat*, X/39 (2004), s. 231-240; Mustafa Kara, “Muhibbân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhibban>

⁷⁰ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, “Bırkaç Söz”, *Hikmet*, 1 (22 Nisan 1910), s. 1.

⁷¹ Ahmet Koçak, “II. Meşrutiyet Sonrası Türk Fikir Hayatında Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Hikmet Mecmuası”, *‘İslam’ı Uyandırmak’ Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar, İlem 2018, c. I, s. 459-489; Atilla Çetin, “Hikmet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hikmet--gazete>

⁷² Sevim Ayık, *İttihad ve Terakki Yönetimine Muhalif Bir Bakış: Hikmet Gazetesi (1912)*, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 68-91.

⁷³ Ahmed Taceddin, “Maksad”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/1 (16 Nisan 1910), s. 1.

⁷⁴ Ahmet Kanlıdere, “Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi Teârûf-i Müslimîn (1910-1911)”, *‘İslam’ı Uyandırmak’ Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar, İlem 2018, c. I, s. 425-459.

birliği fikirlerinin karşılanmaması üzerine Panislamizm'den Pantürkizm fikriyatına evrilmiştir.⁷⁵

1.2.13. Tasavvuf

Tasavvuf (İstanbul, 1911), “*Tasavvuf ile alakalı ve İslâm ahlakı konularını ihtiva eden bir manevî mecmuadır...*”⁷⁶ 35 sayı olarak basılmıştır.

Urfa mebusu Şeyh Mustafa Saffet (Yetkin) tarafından yayımlanmıştır. Cemiyet-i Sûfiyye'nin resmî yayın organı gibi faaliyet göstermiştir.⁷⁷ Mecmuada daha çok tasavvuf ile alakalı olarak terimler, kavramlar, tasavvuf edebiyatı ele alınmıştır. Kurumun konferans ve seminerleri buradan yayımlanmıştır.⁷⁸

1.2.14. Kelime-i Tayyibe

Kelime-i Tayyibe (İstanbul, 1912-1913), “*Dinî ve ilmî bir İslâm mecmuasıdır...*”⁷⁹ 12 sayı olarak basılmıştır.

Ebu'l-Ulâ Mardin Zeynelabidin tarafından kendisinin *Sırât-ı Müstakîm* mecmuasından ayrılmasının sonucunda mecmua yayın faaliyetine başlamıştır. Mecmuanın Bereketzâde İsmail Hakkı, Ahmed Naim gibi isimler yazarlarındandır.⁸⁰

1.2.15. el-Medâris

el-Medâris (İstanbul, 1913), “*Dinî, ilmî, edebî, ictimai ve felsefî bir mecmuadır...*”⁸¹ 19 sayı olarak basılmıştır.

el-Medâris, Şehsuvarzâde Mehmed Behçet (Perim) tarafından neşredilmiştir. Kısa süren yayıncılığı siyasî, kültürel ve askerî mevzuları ele alması sebebi ile dikkat çekmektedir. Dinî içerikleri muhtelif fikir akımlarından ve eserlerden oluşmaktadır.

1.2.16. el-Mirsâd

el-Mirsâd (İstanbul, 1913-1915), “*İslâm dinin menfaatlerine hizmet eden dinî, ilmî, fennî ve edebî bir mecmuadır...*”⁸² 22 sayı olarak basılmıştır.

⁷⁵ Kanlıdere, “Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi Teârûf-i Müslimîn (1910-1911)”, s. 425-459.

⁷⁶ Şeyh Mustafa Saffet (Yetkin), “Vazife”, *Tasavvuf*, 1 (23 Mart 1911), s. 1.

⁷⁷ Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, s. 40-45.

⁷⁸ Hatice Kunt, *Tasavvuf Dergisi (Yazarları, Konuları ve Metin Tahlili)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. 1-14; Mustafa Kara, “Tasavvuf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvuf--dergi>

⁷⁹ Mardinizâde Ebu'l-Ulâ, “İfade-i Mahsusa”, *Kelime-i Tayyibe*, 1/1 (19 Nisan 1912), s. 1.

⁸⁰ Serdar Sezer Şimşek, *Ebû'l-Ulâ Mardin'in Türk Toplum Düşüncesindeki Yeri ve Önemi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 36-54.

⁸¹ Şehsuvarzâde Mehmed Behçet (Perim), “Maksad ve Meslek”, *el-Medâris*, 1 (15 Mayıs 1913), s. 1.

⁸² Seyyid Muhammed İsmetullah, “Mukaddime”, *el-Mirsâd*, 1 (9 Aralık 1913), s. 1.

el-Mirsâd, Seyyid Ahmed Hüsameddin tarafından Topkapı'da yayımlanmıştır. *el-Mirsâd*, ağırlıklı olarak dinî konuların ele almıştır.⁸³

1.2.17. Hayru'l-Kelâm

Hayru'l-Kelâm (İstanbul, 1913-1914), “*İtikâdî, ilmî, ictimai ve iktisadî bir İslâm mecmuasıdır...*”⁸⁴ 38 sayı olarak basılmıştır.

Mecmua Ahmed Şirânî Efendi ile Hüseyin Şem'î tarafından neşredilmiştir. Mecmua yazarlarından Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı “İctihad” meselesi hakkında ciddi yazılar kaleme almış ve eleştirilmiştir. Ahmed Şirânî'nin tutuklandıktan sonra faaliyeti durmuştur ancak daha sonra *İ'tisâm* dergisini yayımlamaya başlamıştır.

1.2.18. İslâm Dünyası

İslâm Dünyası (İstanbul, 1913-1914), “*İslâm Dünyası, Tatar Müslümanları tarafından çıkartılan bir mecmuadır.*”⁸⁵ 27 sayı olarak basılmıştır.

Mecmua, Tatar Müslümanları içerisindeki Cedîd hareketinin İttihâd-ı İslâm anlayışı merkezli fikirleri üzerinden yayına başlamıştır. Hareketin sorun olarak nitelediği eğitim sistemi bu mecmuada ele alınmıştır. Yayın ağını Osmanlı ile sınırlandırmıştır. Mecmua mütefekkirleri amaç olarak müslümanlar arasındaki ilişkiden önce medenî kalkınmayı, siyasi tutsaktan kurtulabilmeyi planlamışlardır.⁸⁶

1.2.19. Medrese İtikâdları

Medrese İtikâdları (İstanbul, 1913), “*İlmî konuları ve dinî meseleleri ihtiva eden bir düşünce hareketi mecmuasıdır...*”⁸⁷ 17 sayı olarak basılmıştır.

Mecmua, Kurşunlu Medresesi ve Ahmed Şirânî tarafından neşredilmiştir. Medreseler noktasındaki ıslah faaliyetlerini tenkit etmeleri sebebiyle etkinlikleri sonlandırılmıştır. Yazarları medrese hocalarından oluşmaktadır. Yayınlanmasındaki amaç *İctihad* mecmuası muharripleri tarafından tenkitlere cevap vermektir.⁸⁸

⁸³ Harun Alkan, *Ahmed Hüsameddin Dağıstanî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2015, s. 27-46.

⁸⁴ Hüseyin Şem'î, “*Hayru'l-Kelâm*’ın Hatt-ı Hareketi”, *Hayru'l-Kelâm*, 1/1 (20 Kasım 1913), s. 1.

⁸⁵ Osman Cûdî, “Mukaddime”, *İslâm Dünyası*, 1/1 (15 Mart 1913), s. 1.

⁸⁶ Yıldız Yanıkkaya, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çıkarılan İslam Dünyası Dergisinin Dönemin Olaylarına Bakış Açısı*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu 2019, s. 32-41; Fatıma Çapcıoğlu, “İslam Dünyası Dergisine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı'da Cami Eksenli Din Eğitimi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, XXXIII /1 (2022), s. 250-252.

⁸⁷ Ahmed Şirânî, “Sebeb-i Teşebbüs ve Gaye-i Neşr”, *Medrese İtikâdları*, 1 (19 Mayıs 1913), s. 1.

⁸⁸ Mustafa Gündüz, “Ahmed Şirânî ve Medreseleri Hem Eleştiren Hem de Savunan Dergisi: “Medrese İ'tikatları”, (İndeks ve Yazı Özetleri)”, *Folklor/Edebiyat*, XII/46 (2006), s. 97-106.

1.2.20. Cerîde-i İlmiyye

Cerîde-i İlmiyye (İstanbul, 1914-1922), “İslâm’ın Meşîhat kurumunun resmî yayın organıdır...”⁸⁹ 79 sayı olarak basılmıştır.

Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri tarafından yayıma başlamıştır. Resmî olarak dinî meselelerde ilgilenen bir yapıya sahip olmuştur. Dâru’l-Hikmeti’l-İslâmiyye ve Dâire-i Celîle-i İlmiyye’ye dair meseleler ele alınmıştır. Savaş şartları altında kamuoyunu bilgilendirme ve manevî bilinçlendirme amacını hedeflemiştir. Sosyo-politik açıdan dönemin zengin kaynakları arasında yer almaktadır. Resmî amaçları olması sebebiyle Arapça, Farsça, Tatarca ve Urduca dilleriyle de makaleler kaleme alınmıştır.⁹⁰

1.2.21. İslâm Mecmuası

İslâm Mecmuası (İstanbul, 1914-1918), “Müslümanların faydasına hizmet eden dinli bir hayat, hayatlı bir din sloganı ile hareket eden bir mecmuadır...”⁹¹ 63 sayı olarak basılmıştır.

İslâm Mecmuası, Kazanlı Halim Sâbit tarafından yayın hayatına başlamıştır. Türkçülük ile İslâm’ı bağdaştırmak amacıyla yayın politikası takip etmiştir. İslâm’ın toplumsal yönü ile meşgul olmuştur. Mecmuada temalar üzerinden sloganik bir yaklaşım sergilenmiştir. Yazar kadrosundan Ziya Gökalp, Şeyhülislam Musa Kâzım, M. Şemseddin (Günaltay), M. Şerafettin (Yaltkaya) gibi isimler dikkat çekmektedir. Mecmuanın makaleleri sebebiyle hakkında Modernist-İslâmcı veya Türkçü-İslâmcı bir nitelendirilme de yapılmıştır.⁹²

1.2.22. İrşâdü’l-Müslimîn

İrşâdü’l-Müslimîn (İstanbul, 1918-1919), “Fennî, edebî ve muhtelif fikriyattan bahseden ayrıca ümmete telkinde bulunan kible ehlinin birbirini tanıması ve ittihat kurmasını musavver bir Osmanlı mecmuasıdır...”⁹³ 14 sayı olarak basılmıştır.

⁸⁹ Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri, “İfade-i Mahsusa”, *Cerîde-i İlmiyye*, 1/1 (28 Mayıs 1914), s. 1.

⁹⁰ İsmail Cebeci, “Osmanlı Son Dönemini Anlamaya Yardımcı Bir Kaynak Şeyhülislamlık Makamının Dergisi *Cerîde-i İlmiyye*”, *‘İslâm’ı Uyandırmak’ Meşrutîyet’ten Cumhuriyet’e İslâmcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütü Sunar, İlem 2018, c. I, s. 489-504; Sadettin Narman, *Ceride-i İlmiyye Çerçevesinde Son Devir Kelâm Çalışmaları*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2004, s. 91-101; Nesimi Yazıcı, “*Cerîde-i İlmiyye*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ceride-i-ilmiyye>

⁹¹ Halim Sâbit (Şibay), “Tebşir, Usul-u İttihad”, *İslâm Mecmuası*, 1/1 (8 Şubat 1914), s. 1.

⁹² Remziye Tuba Çavdar, *İslâm Mecmuası’nın Türk Dönemsel Yayını İçinde Yeri ve Önemi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988, s. 12-30; Halil Yıldız, “II. Meşrutîyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebîlürreşâd Dergisi ve İslâm Mecmuası Örneği”, *Türkoloji Araştırmaları*, XIII/2 (2018), s. 107-126; Tuba Çavdar Karatepe, “İslâm Mecmuası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam-mecmuasi>

⁹³ Bandırmalı Ahmed Hilmi, “Meslek”, *İrşâdü’l-Müslimîn*, 1 (4 Temmuz 1918), s. 1.

Mecmuanın imtiyaz sahibi Hasan Kazım, başyazarı ise Bandırmalı Ahmed Hilmi'dir.

1.2.23. İ'tisâm

İ'tisâm (İstanbul, 1918-1920), “*Tenkit merkezli bir İslâm mecmuasıdır...*”⁹⁴ 73 sayı olarak basılmıştır.

Ahmed Şîrânî hapisten çıktıktan sonra *Hayru'l-Kelâm* mecmuasının devamı niteliğinde *İ'tisâm* mecmuasını yayımlamaya başlamıştır.

1.2.24. Habl-i Metîn

Habl-i Metîn (İstanbul, 1919-1920), “*Hak ve adalete hâkim dinî, ictimaî, fennî ve edebî bir İslâm mecmuasıdır.*”⁹⁵ 6 sayı olarak basılmıştır.

Milli Mücadele döneminde neşredilmiştir. İbn Himmet Mehmed Nurullah Hayreddin Efendi tarafından yürütülmüştür. İstanbul merkezlidir ve bu sebeple Milli Mücadele'yi dolaylı olarak da dönemin siyasî etkinliklerini dikkate almamıştır. Genel olarak makalelerde Allah'ın varlığının ispatı, İslam-terakki ilişkileri, ilahî sıfatlar gibi konular ele alınmıştır.

1.2.25. Mahfil

Mahfil (İstanbul, 1920-1926), “*Dinî, ilmî, edebî ve ictimaî bir İslâm mecmuasıdır...*”⁹⁶ 68 sayı olarak basılmıştır.

Mecmua geniş bir yazar kadrosu ile dönemin muhtelif konularını ele almıştır. Tâhiru'l-Mevlevî, Ferid Bey (1877-1951) ve Karahisarlı Ahmed Efendi kuruculuğunu üstlenmekle beraber Ahmed Hamdi Akseki, İskilipli Mehmet Atıf ve İhsan Mahvî gibi zatlar mecmuanın yazı yükünü karşılamıştır. Dönemin farklı İslâmî fırkaları bu mecmuada ele alınmıştır. Ancak mecmua Tâhiru'l-Mevlevî'nin yargılanması ve siyasî olarak yıpranması neticesinde 68. Sayıda yayımını durdurmuştur.⁹⁷

1.2.26. Dârülfünun İlahiyat Mecmuası

Dârülfünun İlahiyat (İstanbul, 1925-1933), “*Tarihî, ictimaî, dinî ve felsefî bir İslâm mecmuasıdır...*”⁹⁸ 25 sayı olarak basılmıştır.

⁹⁴ Ahmed Şîrânî, “Musahabe-i İbtidaiye”, *İ'tisâm*, 1 (30 Kasım 1918), s. 4.

⁹⁵ İbn Himmet Mehmed Nurullah, “Mündericat”, *Habl-i Metîn*, 1 (9 Ocak 1919), s. 1.

⁹⁶ Tâhiru'l-Mevlevî (Tahir Olgun), “Mukaddime”, *Mahfil*, 1/1 (Temmuz-Ağustos 1920), s. 1.

⁹⁷ Osman Erginöz, *Mahfil Mecmuası ve Tahlilî Fihristi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 1-34; Alim Kahraman, “Mahfil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahfil--dergi>

⁹⁸ Heyet, “Mukaddime”, *Dârülfünun İlahiyat*, 1/1 (1925), s. 1.

Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi kapatılmıştır. Bunun üzerine Dârülfünun İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. İdare fakülteye ait bir mecmua yayımlanması amacıyla karar almıştır. 1928 yılına kadar Osmanlı Türkçesi ile on sayı, daha sonra on beş sayı çıkarılmıştır. Mecmua siyasî tartışmalardan uzak olarak akademik ilmî bir faaliyet yürütmüştür.⁹⁹

Mecmuanın yazar kadrosunu fakülte hocaları olmak üzere misafir kalemler de yer almıştır. Mehmed Ali Ayni, Mehmed Şemseddin Günaltay, İsmail Hakkı İzmirli, Mehmed İzzet Mete, Yusuf Ziya Yörükân, Mehmed Şerafettin Yaltkaya, Kıvâmüddin Burslan gibi isimler zikredilmektedir.¹⁰⁰

Dârülfünun İlahiyat Mecmuası incelediğimiz dönem aralığındaki İslâmî mecmuaların karşısında akademik bir hüviyete haiz olması sebebiyle incelemeye tabi tutmadık. Ancak İslam Mezhepleri Tarihi'ni ilgilendiren çalışmalar hakkında kısa bir bilgi vermek ile iktifa edeceğiz.

1.2.27. Diğer Mecmualar

Genç Müslüman (Bursa, 1908-1912), “İlmî, dinî, felsefî mecmuadır. Hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet mefhumlarından biraz bahsetmeye lüzum gördük.”¹⁰¹ İfadesi geçmektedir. Tek sayı yayımlanmıştır. Bu ifadeye göre dönem iktidarının görüşlerini savunmak üzere yayımlandığı kanaati oluşmaktadır.

Kürt Teâvün ve Terakkî (İstanbul, 1908-1909), “Dinî, ilmî, siyasî, edebî ve ictimai mecmuadır...”¹⁰² 9 sayı olarak basılmıştır. Dergi, yazılarını hem Kürtçe hem Türkçe olarak neşretmiştir. Yasal yayım imkânı bulan mecmua, İstanbul merkezli olarak çalışmıştır.

Sadâ-i Hak (İstanbul, 1908), “*Ceride-i ilmiyye ve siyasiyyedir...*”¹⁰³ 9 sayı olarak basılmıştır. Osmanlı coğrafyasından gelen havadisleri derleyen içeriğe ilave olarak intihap (seçim), hürriyet, hükümet idaresi vb. konularla ilgili makaleler mecmuada kaleme alınmıştır.

Livâü'l-İslam (Berlin, 1921-22), “*Siyasî mecmuadır...*”¹⁰⁴ 36 sayı olarak basılmıştır. Mecmuanın en bilinen özelliği Enver Paşa'nın Mondros Mütarekesi'ni takiben Berlin'e geçmesi ile alakalıdır. Mecmua, *İslam İhtilal Cemiyetleri* ittifadını gerçekleştirmek amacıyla konjonktürel bir hamle olarak çalışma yapmıştır.

⁹⁹ Hamit Er, “Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulfunun-ilahiyat-fakultesi-mecmuasi>

¹⁰⁰ Hamit Er, “Dârülfünun İlahiyat Fakültesi ve Dergisi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 16 (2005), s. 69-100.

¹⁰¹ Hakkı Baha, “Mukaddime”, *Genç Müslüman*, 1 (1908), s. 1.

¹⁰² Süleymaniyeli Tevfik, “Mukaddime”, *Kürt Teâvün ve Terakkî*, 1/1 (5 Aralık 1908), s. 1.

¹⁰³ Hersekli İsmail, “Mukaddime”, *Sadâ-i Hak*, 1 (4 Eylül 1908), s. 1.

¹⁰⁴ Muallim Doktor İlyas Bragon Bey, “Siyasi Mesleğimiz”, *Livâü'l-İslam*, 1/1 (15 Mart 1921), s. 1.

Zikrettiğimiz mecmualar dönemin İslâmî neşriyatını üstelen yayın organlarıdır ancak çalışmamızda inceleme alanımız olan İslam Mezhepleri Tarihi'ne konu olabilecek meseleleri işlememeleri sebebiyle varlıklarına dair haklarında kısa bir bilgi vermek ile iktifa edindik.

1.3. İslam Mezhepleri Tarihi ve Dönem Mecmualarının İlişkisi

İslam akidesini sağlam delillerle ortaya koyabilme, muhtemel şüpheleri giderme ve muarızların eleştirilerini cevaplandırabilme amacıyla kurulan Kelâm ilmi ile İslam toplumu içerisinde itikat ve siyaset noktasındaki ihtilafların getirdiği sonuçtan meydana gelen zümreleri inceleyen İslam Mezhepleri Tarihi arasında sağlam bir ilişki vardır.¹⁰⁵ İslam Mezhepler Tarihi farklı vakitlerde ortaya çıkan ve İslam dairesi içerisinde yer alan itikadî, siyasî, bâtinî akımların tarihsel arka planını ve buralardaki fikriyatı ele almaktadır.¹⁰⁶ İmam Eş'arî (324/936), Bağdâdî (429/1037), İbn Hazm (456/1063) ve Şehristânî (548/1153) gibi müellifler, İslam tarihinde ortaya çıkan itikadî, felsefî, siyasî, tasavvufî fırkaları ele almışlardır.¹⁰⁷ Bu kaynaklarda fırkalar özellikleri ile olduğu gibi aktarılmış ancak sosyo-politik ve psiko-sosyal açıdan incelenmemiştir.¹⁰⁸

İslam Mezhepleri Tarihi, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra ortaya çıkan mezhep, fırka türü olgularla ilgilendiği gibi çağdaş dönemde oluşum gösteren fikir hareketleri ile de ilgilenmektedir. Tarihsel süreçte din-siyaset ilişkisi, dinin toplum ve kültüre etkisi ile siyasal ve toplumsal etkenler üzerinden gerçekleşmiş ve dini söylemlerin şekillenmesine etki etmiştir.¹⁰⁹ Bu sebeplerle fikhî-kelâmî tartışmalar beraberinde sosyo-politik sahadan tatbik edilecek paradigmanın oluşmasına neden olmuştur.¹¹⁰

1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı ile beraber Kânun-ı Esâsî yürürlüğe girmiştir. Dönemin aydın kesimi olarak nitelendirilen bizim de çalışmamızda mütefekkirler olarak

¹⁰⁵ İlyas Üzümlü, "Kelâm-Mezhepler Tarihi İlişkisi Açısından Günümüz Türkiye'sinde Dinî Akımlar ve Din Aleyhtarı Yazarlar", *İlâhiyat Fakülteleri Kelâm Anabilim Dalı Eğitim - Öğretim Meseleleri ve Koordinasyonu Toplantısı - II*, 149 (1998) s. 117.

¹⁰⁶ Üzümlü, "Kelâm-Mezhepler Tarihi İlişkisi Açısından Günümüz Türkiye'sinde Dinî Akımlar ve Din Aleyhtarı Yazarlar", s. 117.

¹⁰⁷ Üzümlü, "Kelâm-Mezhepler Tarihi İlişkisi Açısından Günümüz Türkiye'sinde Dinî Akımlar ve Din Aleyhtarı Yazarlar", s. 118; Abdulkahir el-Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Matbaatu'l-Asriyyetu (Beyrut 1995); Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, nşr. Helmut Ritter, Daru'n-Neşr, (Beyrut 2005); İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr, Daru'l-Ceyl, (Beyrut 1996); Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, nşr. Emir Ali Mehna, Daru'l-Marife (Beyrut 1993).

¹⁰⁸ Üzümlü, "Kelâm-Mezhepler Tarihi İlişkisi Açısından Günümüz Türkiye'sinde Dinî Akımlar ve Din Aleyhtarı Yazarlar", s. 118.

¹⁰⁹ Özlem Bağdatlı, *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 205-210.

¹¹⁰ Seyithan Can, "Sosyo-Siyasi Olayların Teolojik Söyleme Etkisi (Büyük Günah Meselesine Sosyo-Politik Bir Okuma Denemesi)", *İslam ve Yorum III*, İnönü Üniversitesi Yayınevi II (Ankara 2019), s. 479-494; Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 229-230

adlandıracağımız fikir adamları¹¹¹ gerek sosyo-siyasî gerek psiko-sosyal açıdan girişimler¹¹² ortaya koymuştur.¹¹³ Bu girişimlerin başında ‘Hürriyet’, ‘Müsavat’, ‘Uhuvvet’ ve ‘Meşveret’ meseleleri gelmiştir.¹¹⁴ Mütefekkirlerin başta yönetim olmak üzere toplumda meydana gelen siyasî değişikliği ve bu sırada meydana gelen krizi hızlı bir şekilde çözüme kavuşturma arzusu¹¹⁵ ıslah, ihya ve tecdid anlayışlarının daha da farklılaşmasına yol açmıştır. Bu sebeple siyasî değişimin meydana geldiği ortamda daha fazla ayrılıkçı düşüncelerin oluşmasına mahal vermemek adına mütefekkirler Kânun-ı Esâsî’nin tam manasıyla uygulanmasını gerekli görmüştür. Kânun-ı Esâsî maddeleri gereği hem İslam’ın hükümlerinin uygulanması açısından hem de yönetime kolaylık sağlaması açısından üzerinde ittifak edilen bir metin olarak tarihe geçmiştir. 1908 Anayasası kavânîn-i mevzû’a, kavâ’id-i mezhebiyye ve âdât-ı milliye olarak nitelendirilmiştir. Bu üç kaide etrafında şekillenen kanunun harfiyen uygulanması noktasında görüş birliği sağlanmıştır. Kavânîn-i mevzû’a, her toplumun ihtiyaç duyduğu sosyal hayat ve toplum selametini temin eden hükümler topluluğu olarak nitelendirilmiştir. Aynı zamanda kavâ’id-i mezhebiyye hükümleri ile de toplumun mukayyet ve mükellef olduğuna dair sınırlandırma yapılmıştır. Kavâ’id-i mezhebiyye için kavânîn-i şer’iyye denilmiştir. Bu ahkâmın itikat, amel ve ahlak ile ilintili olan müesses bir yapı olduğuna işaret edilmiştir.¹¹⁶

Bu çalışmada 1908-1928 yılları arası ve Osmanlı ve hilafet eksenli çıkarılan İslâmî mecmualar ve mütefekkirler ile sınırlı olarak düşünce hareketlerinin ve dönemlerin incelemesi için etkin olan itikâdî, siyasî, dinî ve mezhebî kavramların¹¹⁷ ilgili mecmualarda nasıl ele alındıklarını inceleyeceğiz. Giriş bölümünde ifade ettiğimiz üzere Osmanlı Devleti fiilen sona erdiği tarihin son yüz yılında siyasî bir kriz yaşamıştır. Bu yaşanan buhran üzerine devletin ileri gelen düşünürleri krizin sona ermesi ve insanların birlikte yaşama arzusunun yeniden canlanması için fikri bir mücadeleye girmiştir.¹¹⁸ Dönem mecmualarında dikkat çekilen hususlardan birisi, mütefekkirlerin dönem meseleleri olarak ortaya koydukları kavramları ayet

¹¹¹ Çalışmamızda mütefekkirlerden kasıt mecmualarda dini bir çalışma ortaya koyan kişilerdir. Bu kişilerin kim olduğu hakkında ilk akla gelen ders hocaları, âlimler, edipler olarak görülmektedir. Talebelerin de bu konudaki katkıları yadsınamaz. Osmanlı’da dini metin üretmek her hangi bir kimsenin yapabileceği bir iş olarak görülmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Filiz Dıgıroğlu, “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir? –II”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54 (2018), s. 1-44.

¹¹² Süleyman Uludağ, *İslam-Siyaset İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 11-20; Adnan Demircan, *Din Algısı İnşasında Tarihin Araçsallaştırılması*, Mana Yayınları, İstanbul 2019, s. 9-15.

¹¹³ Ayşe Yaz, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Osmanlı Müelliflerinin Mezhep Algısı*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2017, s. 24-30.

¹¹⁴ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 35-36.

¹¹⁵ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 15-40; Machiavelli, *Siyaset Üzerine Konuşmalar*, çev. Hakan Zengin, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 345.

¹¹⁶ Musa Kazım, “Hürriyet - Müsavat”, *Sırât-ı Müstakîm*, 4 Eylül 1908, c. 1, s. 2, s. 20.

¹¹⁷ Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, Ark Kitapları, İstanbul 2005, s. 76-78.

¹¹⁸ Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 227-230.

ve hadislerle ihticâc ederken genel basın hareketi ile icmâ haline getirme çabasıdır.¹¹⁹ Kelâm ilmi yani Müslümanların itikâd sahası İslam coğrafyasının diğer kültürlerle olan teması karşısında var olmuştur. Bu varlık kadim ile modern dönem boyunca devam etmiştir. İslam'ın temel iman ilkelerini savunma zarureti yabancı fikirlere karşı reddiye oluşturmayı gerektirmiştir.¹²⁰ Bu çerçevede dönem mecmularında reddiye/eleştiri/tenkit tabanlı makaleler mütefekkirlerce kaleme alınmıştır. Bu makaleler ilgili dönemin mevcut siyasi tartışmalarından uzak hakkı batıl akâidden korumaya yönelik gayretler olarak dikkat çekmiştir.¹²¹ Bu mücadele 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı, basın organlarının daha rahat faaliyet yapabilmesi ile anlam kazanmıştır. Mütefekkirlerin toplum ile doğrudan temasa geçebileceği araç olan yayıncılık dönemde ciddi bir karşılık bulmuştur. Bu sebeple mütefekkirler muhtelif alanlarda kriz reçetesini oluştururken¹²² aynı zamanda devletin din, mezhep olguları olan çoklu unsurlarına da dikkat çekmiştir. Dönemde ciddi bir tirajın olduğu göz önünde bulundurularak mütefekkirler daha çok konulara değinmek istemiştir.

Temel Meseleler

Dönem mecmualarındaki temel meseleler farklı kişi ve yayınların ortak bir zeminde bulunduğu göstermektedir.¹²³ Aşağıda maddelediğimiz düşünceler, mütefekkirlerin yazı yazma ihtiyacını ortaya koymuştur.

- İslâm dininin gelişmeye ve ilerlemeye mani olmadığı fikri.
- Bid'at ve hurafe gibi sonrada oluşan olguların reddi, medrese ve tarikatların ıslahı.
- İslâm'ı hayata yeniden hâkim kılma isteği.
- İslâmiyet'in çağın gereksinimlerini karşılayabilecek siyasi-sosyal muhtevaya sahip evrensel olduğu fikri.
- İttihâd-ı İslâm ve Panislamizm gibi siyasî birlik oluşumlarının sıkıntılarının çözümünde ve krizlerin atlatılmasında toplumsal çare olduğu düşüncesi.
- Yönetim şekli meselesinde hilafet kurumunun, peygamber vekili anlayışı olan geleneğin milletin vekili şeklinde oluşması fikri.

¹¹⁹ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 39-44; Eric Hoffer, *Değişim Sancısı*, çev. Bengisu Filiz, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 46; Din, siyasetin uygulama alanı olmasından kaynaklı iktidarın meşruiyetini dinden alması çok daha kolaydır. Bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 378-379.

¹²⁰ Hasan Onat, *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016, s. 91-95.

¹²¹ Rıdvan Özdiç, *İtikat ve Siyaset*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 7-10.

¹²² Gülnur Anbar, *Sırât-ı Müstakîm ve Sebülürreşâd Dergileri Ekseninde Din-Devlet-Siyaset Tartışmaları*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2007, s. 149.

¹²³ Osman Aydın, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XV/29 (2017), s. 39-78.

- Müsteşriklerin saldırılara cevap ve red kabilince yabancı akımlarla mücadele etme gayesi.

Çalışmada cevabı aranan sorulardan yola çıkarak mecmualardaki kavramları incelemeye çalışacağız. Kriz yahut buhran altında meydana gelen değişim-dönüşüm-kırılma-kabul-red bağlamındaki fikriyat önemli bir fonksiyonu icra etmektedir. Kavramlar açısından kelime dağarcığı, ana kavram ve terimlerin manası ve muhtevası önem arz etmektedir.¹²⁴ Özellikle bir ilim dalı üzerinden bir dönemin kavramlarının çok yönlü incelenmesi değişim ve kaymaların, ekleme ve çıkarmaların yeni hareketlerde oluşturduğu vurgunun anlaşılması fikir hareketlerinin anlaşılması noktasında birincil konumda yer almaktadır. Bu doğrultuda sosyo-politik çerçevede gerçekleşen ve çalışmamıza konu olan dönem ve matbuat hareketinin bir ilim dalı olan İslam Mezhepleri Tarihi açısından doğru anlaşılması ve okunması için inceleyeceğiz.

---

¹²⁴ İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, s. 9-35.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN İSLÂMÎ MECMUALARDA TEMEL MESELELER VE KAVRAMLAR

Çalışmamızın inceleme alanını oluşturan bu bölümünde İslam tarihi boyunca dinin itikat sahasını meşgul eden kavramlara dönemin siyasî meseleleri üzerinden mütefekkirlerin yaklaşımlarını ele alacağız.

Dönem mecmuaları olarak nitelendirdiğimiz ve otuz iki İslâmî mecmuanın çalışma ilkelerini ve ortaya koydukları malzemeleri incelediğimizde Mustafa Safvet'in "İnsanlar gerek hak gerekse batıl inançlara maddî-manevî mesuliyetlerden oluşacak sakıncalardan çekinmeleri sebebiyle esirdirler ve boyun eğmişlerdir. İnsan topluluklarını temsil eden milletler, kendilerince kabul edilmiş bir asla dayandırılan çeşitli akideler taşımakta ve ister delilli isterse telkin edilmiş akâid olsun bunu korumak için bir diğerine karşı millet, kendi akidesini tasvip etmektedir."¹²⁵ sözleri dönem çalışmalarının hareket merkezini özetlemektedir. İşte bu noktada dönem mecmualarında İslam akaidi için ele alınan makaleleri, mütefekkirlerin görüşlerini, mecmuaların konularını ifade etmeye ve incelemeye çalışacağız.

2.1. Mezhep Kavramı

Dönem mecmualarında mezhep kavramını ele alan mütefekkirlerden biri olarak dönemin kelamcılarından kabul edilen İzmirli İsmail Hakkı, *Mahfil* mecmuasında *Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâzîyye Fırkası* başlıklı makalesinde mezhep meselesine giriş özelliğine sahip ilmî bir çalışma sunmuştur.

İzmirli İsmail Hakkı çalışmasının başlangıcında İslam âleminde birçok fırkanın ortaya çıktığını, bunlardan bir kısmının bir süre devam ettikten sonra eserinin kalmadığını, bir kısmının ise bugüne kadar devam ettiğini ifade etmektedir. İzmirli, fırkaların ortaya çıkmasına

¹²⁵ Mustafa Safvet, "Din-i Mübîn-i İslam ve Kolera", *Beyânü'l-Hak*, 4/85 (15 Kasım 1910), s. 1610.

sebeup olan durumun ne olduğunu, hangi fırkaların bugüne kadar devam edegeldiğini, hangi fırkanın münderis olduğunu öncelikle belirlemenin gerekli olduğu kanaatini taşımaktadır.¹²⁶

İzmirli'ye göre fırkaların ortaya çıkma sebeplerinden birisi umumi diğeri ise hususi olmak üzere iki çeşittir. Ona göre umumi sebep hürriyet düşüncesidir. Müslümanlar İslam'ın başlangıcından beri söz ve düşünce hürriyetini adet edinmişlerdir. Mezheplerin ihtilaf ve farklılaşmasının menşei fikir hürriyetinden başka bir şey değildir. İslam, akılları ve düşünceleri, irade ve fiilleri taklit zincirinden kurtarmıştır. Kitap ve sünnetin manalarını istihraç hususunda insana bir salahiyet vermiştir. Ona ehil olan kişi bu salahiyeti kullanabilir.¹²⁷

İzmirli'ye göre fırkaların ortaya çıkma sebeplerinden hususi olan durumuna gelince bu da ya siyasî ya da ilmîdir. İslam bir ictimâî dindir. Kuvvetli bir hükümet idaresinde kuvvetli bir cemiyet kurar. Toplumun başarılı olabilmesi için siyasî birliği esas kabul eder. Şahısların ve toplumun hukukunu adil kanunlar altında muhafaza ettiği gibi inkişafı ve yükselmesi uğrunda her çeşit aracı hazırlar. Maslahatların tahsil ve teknilini, mefasidin azaltılmasını ve yok edilmesini hedef edinir. İslam siyaseti, adil bir siyasettir, zalim bir siyaset değildir. Ferdî siyasette fedakârlık ve îsâr, haricî siyasette yücelme, iç siyasette itaat esaslarını takip eder. Kişi hayatı uğruna hayatını feda eder. Zillet esaretine tahammül İslam'ın ruhuna zıttır. İslam'da itaat mutlak değildir ancak marufta, meşruda mümkündür. Dünya siyasetinde koruma, dinde nübüvvete halef olma manasına gelen imamet-i kübrâ İslam için zorunludur. İslam'da siyasî sebepten dolayı ilk ihtilaf ve ayrılık Harûrîler ile Şîîler tarafından başlamıştır.¹²⁸

İzmirli'ye göre İslam bir ilim ve marifet dinidir. İslam'da ilmî bir ayrılık, ilmî bir hareket olarak görülen “kader” meselesi ile başlamıştır. Sıfat meselesi ile tamam olmuştur. Böylece öncelikle Kaderiyye sonra Mürcie en son Cehmiyye fırkaları meydana gelmiştir. Herhangi bir fırkaya mukabil aksi amel neticesinde diğeri bir fırkanın ortaya çıkması mutat hale gelmesiyle İslam'da ortaya çıkan fırkalara karşılık birbirine zıt olan diğeri fırkalar da meydana gelmiştir. Nitekim Kaderiyye fırkasına karşılık Cebriyye, Mürcie fırkasına mukabil Vaîdiyye, Cehmiyye fırkasına karşısında Mücessime ve Müşebbihe zuhur etmiştir.¹²⁹

İzmirli'ye göre birbirine mutabık fırkalar, İslam âleminde zuhur eden fırkalar içinde siyasî maksatları takip edenler şimdiye kadar baki kalmış, mücerret ilmî maksatları takip edenler yok olmaya düçar olmuştur. Harûriyye ile Şia bugün müstakil olarak baki olduğu

¹²⁶ İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası”, s. 7.

¹²⁷ İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası”, s. 8.

¹²⁸ İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası”, s. 8.

¹²⁹ İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası”, s. 8.

halde Kaderiyye, Mürcie, Cehmiyye müstakil bir fırka olarak baki değildir. Ancak önemli usulleri mutabık fırkalar tarafından alınmıştır. Bugün İslam'da Sünnîler, Harûrîler veya Hâricîler ve Şîîler kalmıştır.¹³⁰

Sünnîler, büyük çoğunluğu oluşturan fırkadır ki itikadî ahkâmda üç mezhebe ayrılır: Eserîler, Mâturîdîler, Eş'arîler şeklindedir. Fikhî ahkâmda beş mezhebe ayrılır: Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî, Dâvûdî mezhepleridir. İslam hilafeti Hanefî mezhebi üzerine yürütülmektedir. Mâlikî mezhebi Afrika'da yayılmıştır. Fas'ın resmî mezhebidir. Şâfiî mezhebi genel bir yayılım göstermiştir. Hanbelî mezhebi Necid'de ve Hindistan'da Dâvûdî mezhebi vardır. Fıkıhtaki ihtilafın sebebi farklı şekildedir.¹³¹

Necid'de münteşir olan Vehhâbî mezhebi Hanbelî mezhebinin aşırısidir. Tevhid esasına davet, şirki terk, Hanbelî fıkıh kitaplarında yasak olan şeyler küfür derecesine çıkarılmıştır. Bidatleri ortadan kaldırma iddiasıyla tefrikalar, bidatler ihdas olunmuştur. Afrika'da münteşir olan Senûsî mezhebi dinin kaidelerini bidat şaibelerinden, kötü tefrikadan kurtarma ile evla olan basitliği/sadeliğe geri dönebilmek ve İslamî hükümete tabi olan bütün beldelede dinî nüfuzu birleştirmek maksadıyla kurulmuştur. Mezhepleri Mâlikî'dir.¹³²

Şîîler, başlıca Zeydiyye, İsnâaşeriyye fırkalarına ayrılır. Her iki fırkanın ayrı ayrı fıkıhları, uleması, müctehidleri, tedvin edilmiş kitapları vardır.

Zeydiyye, Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn b. el-Hüseyin b. Ali'yi (r.a) imam tanırlar. Zeydiyye Yemen'de münteşirdir. İsnâaşeriyye, Hişâm b. Abdülmelik zamanında hurûc etmesi ile bilinen Zeyd'i terk ederek ölümünden sonra bir imam seçimine kalkışan İmâmiyye mezhebinin en önemlisi ve en meşhurdur. Bugün Şia dediğimiz Müslümanlardır. Kail olan Nusariyye Adana ve Suriye havalisinde, Mısır'da Fâtıma mülklerinden Hâkim Biemrillâh'ın kendi tabiri ile Hâkim Biemrillâh'ın ulûhiyetine inanan Dürziyye Şam çevresinde, izhar ettikleri Ehl-i Beyt'e tevellâ sebebiyle Mütevâlîyye namını alan Şia'dan İsnâaşeriyye Şia'sıdır. Baalbek çevresinde yayılmıştır.¹³³

İsnâaşeriyye fırkası ve Ahberiyye, Irak'taki Usûliyye'nin usûl-i fıkıhçıları ve muhaddisleri demektir. Şeyhiyye, Keşfiyye, Rüştîyye Şeyh Ahmed el-Ahsâî ve Kâzım er-Rüşî tarafından kurulmuştur ki bunlar İsnâaşeriyye'nin mutasavvıflarıdır. Mirza Ali'nin kurduğu Bâbiyye, Şeyhiyye ve Keşfiyye'den doğmuştur. Bâbilik daha sonra Hâlisâ, Kurtiyye, Ezeliyye ve Bahâiyye şeklinde dörde ayrılmıştır.

¹³⁰ İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", s. 8.

¹³¹ İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", s. 8.

¹³² İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", s. 9.

¹³³ İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", s. 9.

Bahâîlik, Mirza Abbâs'ın kardeşi Mirza Ali Bahâ tarafından ortaya konulmuştur ki kendisi Ezeliyye'nin imamıdır. Bâbîlik ve Bahâîlik Kur'ân'a karşı kitap oluşturmıştır. İsmâiliyye İmâmiyye'den ayrılmıştır: Karâmita, Mübârekiyye, Mehdiyye, Bâtıniyye, Seb'ıyye, Sabbâhiyye, Musta'liye kolları İsmâiliyye'den şubeleşmiştir. Bunlardan şeriat ahkâmına bağlı olanlar bulunduğu gibi bu ahkâmı iptal edenlerin de varlığı mevcuttur. Beklenen Mehdî itikadı dolayısıyla İslam âleminde doğuda, batıda birtakım Mehdîler veya Müttemehhidîler ortaya çıkmıştır. Bugün Hindistan'da bir Mehdiyye fırkası vardır. Bundan başka İsa'nın ineceği itikadı dolayısı ile Hindistan'daki Ahmedîyye fırkası Hint bölgesinin Mesîh'i şeklinde ortaya çıkmıştır. Kendisini ahir zamanda nüzul edecek olan Hz. İsa diye tanıtan Mirza Gulâm Ahmed tarafından tesis edilmiştir.¹³⁴

İrşâdü'l-Müslimîn mecmuasında mezhepleşme, firkalaşma üzerine bir yazı kaleme alınmıştır. İçerik itibari ile bugünün ilmî çalışmalarında konuşulan meselenin o zamanda da yer alması önem arz etmektedir. Müellif Ermenekli Mustafa Safvet, İslam toplumunun mezhep ve itikat yönü ile bir takım tefrikaya düşürdüğünü, mezhep ihtilaflarının İslam toplumu arasındaki tefrikaya, birbirine karşı nefret bakışı gerektirecek bir mahiyete getirip getirmediğini değerlendirmiştir. İslam toplumu arasındaki iki mezhepsel ihtilaf varlığına değinilmiştir. Mütefekkir, birisi fer'î diğeri ise aslî olmak üzere işaret etmiştir. Furu' ve amellerdeki ihtilafların hiçbir zaman İslam ehlini tartışmaya ve çekişmeye düşürmediğini, fer' ve ameldeki mezhep sahiplerinin bir diğeri karşı aldığı tavrın burhanî olduğunu ifade etmektedir. Bu durum ümmet-i Muhammed'e rahmetten ibaret olan ihtilaflar kabilinden olduğu için makbul olduğunu söylemektedir.¹³⁵ İkinci ihtilaf meselesinin asla taalluk eden daha doğrusu itikat ile alakalı olan ihtilaf olduğunu ve Müslümanlar arasında yine içtihatla ihtilaftan ibaret ise de bu ihtilafın şer'an caiz olmadığı hükmüne yer vermektedir. Mezhep sahibi bir diğeri ancak ihtilaf ettiği meselede haklı tanımamakla beraber bu ihtilafların alacağı vaziyet ancak yine burhanî olması gerekliliği üzerinde durmuştur. Çünkü İslam'da bir muarıza karşı hikmet ve güzel bir nasihatten sonra en büyük silah güzel bir mücadele ki o da edep dairesinde araştırma ile muarıza hakkı kabul ettirmekten ibarettir. Bu böyle iken vahdâniyet ve nübüvvet-i Muhammediyye'yi, Kur'ân'ı itikatta bir kabul eden ve birleşen din sahiplerinin bazı meselelerde birbirine karşı alacağı vaziyet ancak burhanî olmalıdır. Ancak geçmişte halkın düşüncesinin tevcihinden istifade fikriyle siyasî hükümete ve grubuna mezhepsel ihtilafları karıştırarak göz boyamak isteyenlerden kalmış bir bidattir nazarıyla da bakılmıştır. Bu noktada Ahmed Şirânî bir makalesinde bu mesele hakkında son zamanlarda

¹³⁴ İzmirli İsmail Hakkı, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", *Mahfil*, 3/37 (Mayıs-Haziran 1923), s. 6.

¹³⁵ Mustafa Safvet, "İhtilaf-ı Ehl-i Mezhep", *İrşâdü'l-Müslimîn*, 8 (24 Eylül 1918), s. 97.

öyle bir hale gelindiğini cami kürsülerinde ayet ve hadisleri mensup bulundukları cemiyetlerin hareketine göre tefsire başlanıldığını ve bu hale bakıp İslam'ın geleceğinden endişe bulunduğunu ifade etmektedir.¹³⁶ Ulema olacak kişilerin bu fırkacılık halinin bir manevi intihar olduğunu, hasar ve zararlarının yalnızca şahsiyetlerine münhasır kalmayıp genel manada ümmete yaptığı etki üzerinde durulmuştur. Bir memleketin uleması oranının sulh heyeti olarak tanımlanmaktadır. Ahali arasında meydana gelen ve gelecek olan münazaayı hal etmenin bir ulema vazifesi olduğu ancak başta İstanbul olmak üzere taşra âlimlerinin ahali arasına nifak soktuğu ve bu durumun ittihadı zarar verdiği hakkında mecmualar, Müslümanları ve idareyi dikkate almaları hususunda bir ihtar kabilinde yazı kaleme almışlardır. Bu bid'atin İslam milleti arasında şüyû bulmuş ve adeta bir bulaşıcı hastalık hükmünü almış ve nihayet bu hal cühelâ arasına girince birbirine nefret etmek dinin bir gereğiymiş gibi telakki olunmaya başlamış olduğunu vurgulanmıştır. Müftülerin bazılarının, müftü-yi mâcin yani kimsenin ayıplamasından çekinmeyerek insanlara hile ve desise yollarını gösteren müfsit âlim olduğu ifade edilmiştir.¹³⁷ Örnek olarak İran'ın çoğu beldelerinde bir Sünnî'nin Sünnî adı altında serbest gezmesi sorun olmasıdır. Hâlbuki İslam dini değil böyle bir dinde bulunup da bazı meselelerdeki ihtilaf ile ayrı bir mezhep sahibine hatta Musevî, İsevî, Ateşperest ve Putpereste bile yapacağı muamele yine insanî muameledir diye yorumlamaktadır. Yine mütefekkir şunu eklemektedir ki, itikadî inanışların kalbî ve vicdanî olması sebebiyle hiçbir kimse öteden beri takip ettiği inanışından dinen mesul olamaz ve cezalandırılmaz. Bir İsevî, Musevî, Putperest, Ateşperest İslam dini nazarında insandır. İnsan olması sebebiyle İslam'ın himayesine mazhar olabilir. İtikâd hiçbir şekilde taarruz sebebi olmadığı gibi itikadî yüzünden hiçbir hakkı zayi edilemez. İran'da öteden beri Müslümanlar arasında meydana gelen Şiilik-Sünnilik tartışmaları¹³⁸ o kadar ileri gitmiştir ki her bir fırka diğerini adeta insan bile tanımayacak dereceye gelmiştir. Fakat bu gibi fikirler her zaman müstebit hükümetlerin ilgasından başka bir şey değildir. Bugün farkında olmalıyız ki gerek Osmanlılar ve gerekse İranlılar meşrutiyet ilan etmekle geçmiş hatalarının bilincine vardılar. Bütün hatalarını telafi etmeye başladılar. Osmanlı'nın âlimleri nezdinde Sünnî-Şiî ittifakının zorluklarını çizdiği anlayışa¹³⁹ karşın Necef Şii uleması İran halkına hitaben yazdıkları beyannamede “Şiiler ile Sünnîler arasındaki lüzumsuz tartışmalara nihayet verilmelidir.

¹³⁶ Ahmed Şirânî, “Ulema-yı Kiram ve Fırkalar”, *Beyânü'l-Hak*, 6/147 (26 Şubat 1912), s. 2621.

¹³⁷ Ahmed Şirânî, “Ahval-i Ulema ve Tesirleri”, *Beyânü'l-Hak*, 6/149 (11 Mart 1912), s. 2652.

¹³⁸ Ehl-i Sünnet ile Şîa arasındaki çatışma temelde siyasal kökenlidir. Bkz. Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2001, s. 314-315.

¹³⁹ Hasan Gümüşoğlu, *Osmanlı'da Mezhep*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2020, s. 188.

Bunun yerine İslam toplumları arasında bir iktisadî ittihat için çalışılmalıdır.” demektedirler.¹⁴⁰

Müslüman toplumun ittihadı noktasında halin pekişmesi ve zihinde yer etmesi adına geçmişten örnekler verilerek tefrikaya değil ittihada lüzum olduğu üzerinde durulmuştur. Emevî ve Abbasî halifelerinin yanında bulunan farklı fikir telakkisi olan fakihlerin ve âlimlerin halinin bugün için gerekli olduğu tavsiye edilmiştir. İmam Buharî'nin Haricî olan İmrân b. Hittân huzurunda diz çöktüğü, Hasan Basrî'nin Mu'tezilî olan zatlara ders verdiği ve ihtilafın zerre kadar olmadığını aynı şekilde bugünün Müslümanlarının ve ulemasının bu yolu takip etmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yine İmâm Âzam'ın Zeydiyye mezhebinden İmam Zeyd b. Ali'nin huzurunda akâid usulünü okuduğu aktarılmıştır.¹⁴¹

Dönem mecmualarında mezhepsel ihtilaf meselesi, amel noktasından uzak itikat ve siyaset merkezli muarazanın incelenmesi ve oluşturduğu habis halin giderilmesi üzerine bina edilmiştir. İslam toplumu için Sünnî toplumu temsilen Osmanlı, Şîî toplumu temsilen İran'ın ittihat için ortak zeminde buluşması telkini mecmuaların genel kanaati olarak yer almıştır. Sosyo-politik dönem hareketliliği dikkate alındığında Osmanlı'da oluşturulmak istenen ve sonra hedefin lehe sonuçlandığı meşrutiyet sisteminin İran bünyesinde de gerçekleştirilmesi gerekliliği bir duygu hali ile yüksek sesle söylenmiştir. Meşruti idarenin meşruiyetini İslam'ın naslarından sağlama ve destekleme fikriyatında olan mütefekkirler aynı zamanda İslam toplumunun ittihadını da meşruti yönetime bağlamaktadır. Bunun için İran İslam toplumunun uyandırılması ve Osmanlı'da yapılanın aynen yapılması noktasında fikrî etki sahası oluşturulmuş ve bu noktada gayret gösterilmiştir. Hindistan Müslümanlarının her sene kendi din işleri için noksanlıklarını ikmal etmek amacıyla günlerce süren kongre yaptıklarını ve bu noktada muvaffak olduklarını ve İngiltere hükümetinin engelleyici bir tavır takınmadığını ifade etmekle beraber Osmanlı hükümeti tahtında Şîî-Sünnî kongrenin olması gerekliliği ittihat meselesi özelinde belirtilmiştir. Bir sene Şam bir sene Mekke bir sene Kerbela veya Necef'te bir içtima yapılması fikriyatı oluşturulmuştur.¹⁴²

Dönemin toplumu ve onları yönlendiren ulema takımı noktasında fırkacılık, cemiyetçilik, mezhepçilik akımının bir akide koruyuculuğundan ziyade saldırı merkezli olduğu ve altı doldurulamayan ithamlarla İslam toplumunun ittihadına zarar verdiği mütefekkirlerce ifade edilmek istenmiştir. Bu noktada Mehmed Akif'in hasbihal kabilinde kaleme aldığı ve eserleri ortada iken Cemâleddin Efgânî ve Abduh gibi kimselerin nasıl

¹⁴⁰ Mustafa Safvet, “Âlem-i İslam'da Bir Hatve-i İttihat”, *Beyânü'l-Hak*, 3/76 (6 Eylül 1910), s. 1470.

¹⁴¹ Muhammed Abduh, “Din Ne Kadar Müsait İmiş!”, *Sırât-ı Müstakîm*, 2/37 (20 Mayıs 1909), s. 165.

¹⁴² Seyyid Muhammed Tevfik, “Hint Yolunda: Kerbela ve Necef Uleması”, *Sebilürreşâd*, 9/223, (19 Aralık 1912), s. 272.

Vehhâbî olarak nitelenebileceğidir. O, bu konuda “Ey Müslümanlar, filan kişi sizin en akıllınız, en âliminiz, en faziletliniz olduktan başka milletin saadetine çalışmış olmak itibarıyla en hayırlınız, en hamiyetlinizdir. Siz bunları Vehhâbîlik ile Masonluk ile itham ediyorsunuz yani Müslümanlık’tan çıkarıyorsunuz. Demek, sizin dininiz akıl ile ilim ile fazıl ile hamiyet ile uygun olamayacak!” diyerek İslam toplumunun önüne engel teşkil eden meseleyi tarif etmiştir.¹⁴³

Reşid Rıza’dan iktibasla aktarılan bir nutukta mezheplerin ihtilafına yer verilmiştir. Reşid Rıza, muhtelif fırkalar ile mücadele ve münakaşa etmenin bir fayda sağlamayacağını ve hatta İslamiyet’in dağılmasına sebep olarak zarar doğuracağını tecrübe ile sabit olması hasebiyle görüşünü aktarmaktadır. İslam adı altında bulunan muhtelif fırkalardan birisi diğerini önemsiz şeyler sebebi ile tekfir etmesi ve dalâlette görmesi gibi cedel ve tartışmayı delilleri ile beraber beyan etmiştir. Kendisinin Şafii mezhebinin mukallidi olduğunu söylemekle beraber dört mezhep imamı gibi bir müçtehidin ortaya çıkmasının zor olduğuna dikkat çekmiştir. Dört mezhebin haricinde bir içtihadı gerek olmadığını¹⁴⁴ ve zamanın değişmesi ile hükümlerin değişmesinin yasak olmadığını içeren nutkunu irad etmiş ve Osmanlı mecmularında yerini almıştır.¹⁴⁵

Mütefekkirler irşat yolu doğrultusunda din ve mezhebi, milletin ruhu mesabesinde okumuştur. Ruhsuz cismin payidar olamadığı gibi din ve mezhep olmaksızın bir milletin de payidar olamayacağı kanaatini taşımaktadırlar. İrşat yolunun üç kısımda inhisar edileceğini “İnsanların bir itikadın mezhebine davet edilmesi ve dayandırılması elzendir. Bir huccet vardır ki bunu anlatmaktan maksat ya mezhep ve itikadı insanda yerleştirmek yahut karşısında olanı anlatmaktır. Halkın bir mezhep ve itikada davet olunması ise yakînî bir akâid, zannî emirler ve ikna edici delillerdir ki bundan güzel bir öğütten ibarettir diğeri ise hasmının ilzamındaki amacına delalettir ki bu da cedeldir.”¹⁴⁶ şeklinde ispat etmeye çalışmışlardır. Mezhebin din görülmesi mezhep ve itikadın aynı manada kullanılmasından da kaynaklanmaktadır. Burada insanın bir inanca bağlı olması gerekliliği vurgulandığı gibi özellikle İslam için de batıl yollara sapılmaması amacı güdülmüştür. O sebeple bir itikada bağlılık arzu edilmiştir.

Cerîde-i Sûfiyye mecmuası dönemin yayınları arasında tasavvufu önceleyen bir çalışma hayatına girmiştir. Bu mecmua zamanla akâid alanına da dâhil olmuştur. Mecmuanın akâid anlayışı Ehl-i Sünnet merkezli bir yayın politikasıdır. Makale sahiplerinin çalışmalarını

¹⁴³ Mehmed Akif, “Hasbihal”, *Sırât-ı Müstakîm*, 4/91 (2 Haziran 1910), s. 224.

¹⁴⁴ Haydarîzâde İbrahim Efendi, *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi*, haz. Harun Çetin, İlim ve Hikmet Yayınları, İstanbul 2020, s. 133.

¹⁴⁵ Belirtilmemiş, “Reşid Rıza Efendi’nin Nutkuna Dair”, *Beyânü’l-Hak*, 4/80 (11 Ekim 1910), s. 1542.

¹⁴⁶ Musa Kazım, “Mesâlik-i İrşad”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1/10 (27 Ekim 1908), s. 152.

incelediğimizde Ehl-i Sünnet anlayışını salt bir kalam meselesi olarak takdim etmekten ziyade gelenek ile varlığı devam ettiren tasavvufi mezhepler ile mezcederek sunmuşlardır. İnanan kimsenin sağlam bir itikada malik olmasını savunan mütefekkirler, reddiyecilik bağlamında felsefe ve filozofları tenkit etmişlerdir.¹⁴⁷ Toplumun elinin altında bulunan mecmualarda bu tür tartışmaların yapılmasını halkın inanç noktasında eğitim ve ıslahına doğrudan müdahale olarak değerlendirmekteyiz. Buhran döneminde böylesine yapılan çalışmalar sonraki dönem düşünürlerini ilim talebelerini ve toplumu doğrudan etkilediği düşüncesindeyiz.

Tasavvuf ağırlıklı mecmualar toplum siyasetine önem vermişlerdir. Toplumu bir arada tutan ve temsiliyet gücü yüksek grupları ittihadı bir araç olarak görmüşlerdir. Tasavvuf, İslam dinini on dört asırlık hayatını, esrarını anlamak için gerekli görülmüştür. Tasavvuf ile iştigal edenler için muhafazakâr ve ihtilalci diye bir grupta da yapılmıştır. Muhafazakâr olanların dinin zahir kısmına kayıtsız kalmadıkları, itaat ettikleri ayrıca siyasî ve toplumsal hayatta dinin gereklilikleri üzerine yaşamlarını tanzim ettikleri ictimâî bir müşahade sonucunda ortaya konulmuştur. İhtilalci olan grup ise muhafazakârlığın aşırı halini teşkil etmektedir. Geçmişe aşırı yönelme sonucu aykırı fikir sahibi olduklarının tetkik edildiği ifade edilmiştir. Geçmiş ile olan muhasebeleri daha sıkı hale gelir ki bu durumları kendilerini yâr-ı ğâr-ı rasûl (peygamberin mağara arkadaşı) olarak görmeye doğru sevk eder ve ulvî makamda oldukları zannına kapılırlar. Bu iki sınıf olan muhafazakâr ve ihtilalci tasavvuf grupları muhtelif milletlerin muhitlerinde ayrı ayrı taraftar zümreleri teşkil edebildikleri ve kendilerine has ahlak seciyesi ortaya koydukları aktarılmıştır. Genel olarak İslam dininin milletler üzerinde temsilcilik vazifesini hakkıyla ifa edemediği yerde bu mutasavvıf zümrelerin o vazifeyi yerine getirdikleri ve muvaffak oldukları da beyan edilmiştir. Bu gruplar için Dürzîlik, Nusayrîlik, İbâdîlik, Bâtînîlik, Tâvûsîlik ve özellikle Anadolu'da yarı halkını temsil ettiği ifade edilen Hacı Bektaşî Velî'ye mensup Bektâşî-Kızılbaş zümreleri toplumsal birliktelik yani cemiyet hayatı oluşturabilen hür mezhepler olarak sayılmıştır. Bunlara mukabil Nakşîlik, Kâdirîlik, Mevlevîlik ise cemiyet hayatı oluşturamayan fikrî telakkileri bile ihya edemeyen zümre olarak nitelendirilmiştir.¹⁴⁸

Mezhep konusunda *Hikmet* mecmuasında ele alınan çalışmalardan *Bâtıniler: Birinci Kitap - İblis İzzeddin Behmen* dikkat çekmektedir. İran üzerinden aktarılan çalışma Abbasî ve Selçukluların imar ettiği İsfahan şehrinin ilmi çalışmaları hakkında bilgi vermektedir. Selçuklular Tuğrul Bey dönemi ile ulaştığı sosyal hayatın Vezir Amîdülmülk ile hangi mezhebî boyuta ulaştığı aktarılmaktadır. Vezir hakkında mezhep hususunda mutaassıp bir Sünnî olarak makbul sayılan Şâfiî mezhebine karşı uyguladığı politikanın varlığı ve zulmün

¹⁴⁷ Ali Fuad, "Mezâhib-i Mutasavvıfa ve Redd-i Akvâl-i Felâsife", *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/5-6 (6 Kasım 1911), s. 2.

¹⁴⁸ Bahâ Saîd, "Tasavvuf ve Hür Mezhepler", *Muhibbân*, 3/4 (30 Ocak 1919), s. 2.

aşırı boyutu ifade edilmektedir. Vezirin Şîîler hususunda öldürülmesi, imha edilmesi lazım zümre olarak gördüğü ve bu sebeple vezirin birçok düşmanının olduğu ve bu durumun ittihadı zarar verdiği ifade edilmiştir. Vezirin düşmanca muameleleri sebebiyle birçok Şafîî ulemanın hicret ettiği Râfizî olarak isimlendirilen Şîîlerden hiçbir kimsenin cesaret edemediği ilim halkalarının yok olduğu toplum tarafından Sultan Tuğrul'a arz edilmiştir. Sultan veziri ile görüşme sağlamış ancak mevcut siyasi durum bilinenin fevkinde daha çok tazyikata dönüşmüştür. Râfizîlere minberlerde lanet okunmaya başlandığı ve Şafîîlere göz açtırılmadığı ifade edilmektedir. Vezirin şiddetinden mutasavvıf, meşâyih, Mutezile ve filozofların da nasibini aldığı aktarılmaktadır.¹⁴⁹

Mahfil mecmuasının dönemin Ramazan ayına gelen 47. sayısında Mesûd Bey tarafından mezheplerin bazılarının oruç telakkisi makale olarak işlenmiştir.¹⁵⁰ Dönem mecmualarının birçok sayısının Ramazan ayına tesadüf ettiği görülmüştür. Mecmuaların ramazan ayı hususunda genel ve kültürel bilgileri yazmakla yetindiği müşahade olunmuştur. *Mahfil* mecmuası batıl mezhepleri gösterme kastı ile onların ibadet meselelerindeki görüşlerini de ortaya koyarak Ehl-i Sünnet zaviyesinden bir değerlendirme yapılmasını arzu etmiş olması ihtimal dâhilindedir. Mecmua, dünyada var olan semavi veya semavi olmayan hiçbir inancın merkezinde ve fırkalarında İslam'da olduğu gibi bir oruç çeşitliliğinin olmadığını ifade etmektedir. Amaç İslam mezhepleri ile İslam'dan olduğunu iddia eden Ehl-i bid'at mezheplerin oruç ibadeti telakkilerini aktarmaktır. Mecmuada aktarılan hali ile Ramazan orucunu tam olarak sayan ve tutanlar: Ehl-i Sünnet dâhilinde Hanefî, Şafîî, Mâlikî, Hanbelîler ile Ehl-i Hadis, Vehhâbî, Dâvudî, İbâzîyye, Mehdiyye, Ahmedîyye, Şia'dan Zeydiyye, İsnâaşeriyye, Ca'feriyye ve kolları Şeyhiyye, Usûliyye, Müteşerriyye, İsmâiliyye'dir.¹⁵¹

Alevîlerden Hz. Ali sülalesinden olduklarını iddia eden Şabaklar, Kakaî, Sarılılar, Zaza, Tahtacı, Sürek, Mum söndüren, Hurûfî ve insanlar arasındaki diğer birçok isimle anılan Kızılbaşlar Revan ile Bakü yolu üzerinde olup Hz. Hamza neslinden olduklarını iddia edenler de oruç yoktur. Yalnız muharremin dokuzuncu günü bazı Kızılbaşlar oruç tutarlar ancak çoğunluğu muharremin birinci gününden onuncu gününe kadar sıkı bir şekilde oruç tutmaktadırlar.¹⁵²

Haricîlerden İbâzîyye'ye göre namaz kılmayanlara olduğu gibi oruç tutmayanlara da selam vermek caiz değildir.¹⁵³ Bâbiyye mezhebine göre yalnız bir ay oruç farzdır ki süresi

¹⁴⁹ F. A. H, "Bâtıniler: Birinci Kitap - İblis İzzeddin Behmen", *Hikmet*, 1 (22 Nisan 1910), s. 4.

¹⁵⁰ Mesûd, "Mezâhibden Bazılarında Oruç", *Mahfil*, 4/47 (Mart-Nisan 1924), s. 191.

¹⁵¹ Mesûd, "Mezâhibden Bazılarında Oruç", *Mahfil*, 4/47 (Mart-Nisan 1924), s. 191.

¹⁵² Mesûd, "Mezâhibden Bazılarında Oruç", *Mahfil*, 4/47 (Mart-Nisan 1924), s. 191.

¹⁵³ Mesûd, "Mezâhibden Bazılarında Oruç", *Mahfil*, 4/47 (Mart-Nisan 1924), s. 192.

nevruz günü son bulur çünkü nevruz günü mezhebin fitır bayramını teşkil etmektedir. Gün hesaplarında ay Bâbîler ve Bahâîler de on dokuza tekabül etmektedir. Yalan söyleyen veya gıybet eden büyük günah işlemiş sayılır ki kefaretlerinden birisi de oruç tutmaktır. Zekât ve sadakanın Bâbî mezhebinden olanlardan başkasına verilmesi caiz değildir. Eğer Bâbî olan fakir olan bulunmazsa zekât ve sadaka Şia mezhebinden olan Şeyhiyye kolundan birisine verilir. Bunun sebebi ise Şeyhiyye mezhebinin itikadının Bâbîler'e yakın olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁵⁴ Dürzî mezhebine göre oruç ile namaz yerine lisanın sıdkı ve ihvanın korunması farzdır fakat bununla beraber içerisinde oruç tutanlar da vardır.¹⁵⁵ Yezîdiyye'ye göre her senenin kısa günlerinde yani Kânunuevvel ayının başlarında üç gün oruç tutmak dinin farzlarındandır.¹⁵⁶

Mezheplerin ihtilafı kardeşliğin ilgası olarak görülmüştür. Bu noktada Sünnî, Şii, Mu'tezilî, Vehhâbî gibi sair başat fırkaların hepsinin de Müslüman ve bunların imamı Kur'ân, peygamberleri Muhammed (a.s) olduğu ve kardeşliğin bu ilke üzerine kılınması gerekli görülmüştür. Fırkaların bir kardeş gibi olmaları vaciptir ve her kim ki bu kardeşlikten ayrılırsa, onu yumuşak bir dil, güzel muamele ile onu kazanmanın gerekliliği ifade edilmiştir.¹⁵⁷ Müslümanların birlik ve kardeşlik içerisinde yaşamasına mani teşkil eden fırkacılık reddedilmiştir. İlk asırlarda Müslümanların takip ettikleri yol, Cenâb-ı Hakk'ın *"İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun."*¹⁵⁸ ayeti ile bildirdiği ilahi yola tabi olanlar basiret ve burhan üzere olurlar ve dünya ve ahiretteki yararı ve zararı dengesini anlayacaktır. Tarihten iktibas ile Ehl-i Sünnet, Şia ve Hariciler arasında, daha özelde de Ehl-i Sünnet'e bağlı Eş'arî ile Hanbelî, Hanefiler ile Şafii, Şafii ile Hanbelî arasında meydana gelen çekişmeye bakılmasının ve mezhepler arasında meydana gelen düşmanlığın İslam birliğine zarar verdiğini aktarmışlardır. Hatta bu düşmanlığın müslümanlar üzerine gelen düşmanın galibiyetine sebep olduğuna ve toplumu parçaladığına değinilmiştir. Müslümanların tefrika halinde bulunmaları ve ihtilafları yüzünden uğradıkları elem veren felaketlerin anlaşılması için tarih ve mezhep kitaplarını okumadan bugün İslam toplumunun halinden anlaşılacağını, mezhep mensuplarının dinin zayıf olduğu ve savaşmaktan, tartışmaktan beslendiklerini bu halden imtina edilmesi gerekliliği ifade edilmektedir. Bu noktada *"Sen onları toplu sanırsın. Hâlbuki kalpleri darmadağındır. Bu, onların akılları ermez bir topluluk olmalarındandır."*¹⁵⁹ ayeti ile İslam toplumunun hali istişâd edilmiştir. Mezhepler arasındaki

¹⁵⁴ Mesûd, "Mezâhibden Bazılarında Oruç", *Mahfil*, 4/47 (Mart-Nisan 1924), s. 192.

¹⁵⁵ Mesûd, "Mezâhibden Bazılarında Oruç", *Mahfil*, 4/47 (Mart-Nisan 1924), s. 192.

¹⁵⁶ Mesûd, "Mezâhibden Bazılarında Oruç", *Mahfil*, 4/47 (Mart-Nisan 1924), s. 192.

¹⁵⁷ Reşid Rıza, "Akâid-i İslâmiyye", ter. Aksekili Ahmed Hamdi, *Sebilürreşâd*, 10/241, (24 Nisan 1913), s. 110.

¹⁵⁸ En'âm 6/153.

¹⁵⁹ Haşr 59/14.

amelî ihtilafın düşmanlığa sebep olduğu, Hanefî ve Şafiiler arasındaki amelî mevzuların Hindistan’da hak ve bâtıl ayırımına yol açtığını ve hidayet-dalâlet çizgisinin bozulduğu örneklendirilmiştir. Bu halin devam etmesi Müslümanların uhuvvetine zarar verdiği ve gayr-ı İslamî unsurların bu durumdan yeterince istifade ettiği mecmualarda işlenen konular arasında yer almıştır. Bu halin ıslah edilmesi fikri dönemde genel bir tecdid fikrinin altyapıları arasında yer almaktadır. Yalnız bu ıslah-tecdid girişimi evvelde olan ve dinin esaslarında icra edilmeye çalışılan bir hareket, tadilat gibi olmadığı bilakis dini muhafaza, din ile amel, Müslümanları bir amaç uğruna toplamaya yönelik halife merkezli, kurulacak İslam cemiyeti ile Mekke yönetimli bir siyasal sistem olarak sunulmuştur.¹⁶⁰

Dönem mecmuları, ameli ihtilafları beyan ettiğini, itikadî konularda oluşan ihtilaf meselelerine dikkat edilmesi gerekliliği üzerinde fikir telakkilerini ortaya koymuşlardır. Ancak dönemin siyasi kriz ortamında İslam mezhepleri içerisinde fakat bid‘at grup olarak görülenlerin de ittihat için lüzumlu olduğu ve ameli boyutlarına takılmadan birliği inşa etmenin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Reddiye çalışmaları da mecmualarda genel olarak iktisadi gelişim ile refah ve güç elde eden gayr-ı Müslimlerden geldiği için İslam’ın ittihadı, gayrısının reddi mütefekkirlerin fikrî çalışmalarının ana paradigması olarak dikkat çekmektedir.

2.2. Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle Kavramları

Dönem mütefekkirleri çalışmalarını kaleme aldıkları mecmualar vasıtası ile ilk olarak istibdat yönetimi ve siyasî bir buhranın varlığından dem vurmışlardır. Meydana gelen kriz sebebi ile İslam adına konuşan düşünürler artık İslam adına yazar haline gelmiştir. *Cerîde-i Sûfiyye* mecmuasında da kaleme alınacak yazıların işleyişi ile alakalı olarak ahlak, din, tasavvuf olmak üzere İslam şariatının ahkâmına muvafık ve fırka-i nâciye itikadı üzerine çalışmaların olacağı beyan edilmiştir.¹⁶¹ Düşünürler ve dersiamlar hilafet devletinde ve saltanat-ı seniyyede adalet, hürriyet ilkelerinin yönetimde olmamasından dem vurup hükümetin istibdat anlayışına sahip olması sebebi ile halkın din ve diyanetten mahrum kaldığını ve basın serbestliği ile açılan yaranın telafi edileceğini beyan etmişlerdir. Müslüman halkı yeniden uyandırma ve köklerine döndürebilme çabasına dâhil olan mütefekkirler mecmualar vasıtası işleyecekleri konuların bir plan program dâhilinde olmasına özen göstermişlerdir. Akâid ve fıkıh konularına özellikle ihtimam gösterilmiştir. Halkın salim bir

¹⁶⁰ Reşid Rıza, “Mezâhibin Telfiki ve İslam’ın Bir Noktaya Cem’i”, ter. Aksekili Ahmed Hamdi, *Sebülürreşâd*, 12/291, (9 Nisan 1914), s. 86.

¹⁶¹ Ali Fuad, “Mesleğimiz”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/1 (19 Mart 1909), s. 1.

inanca malik olmasını arzu eden mütefekkirler öncelikle sapkınlıkla mücadeleyi ıslah çalışmalarında bir ilke olarak benimsemiştir.

Cerîde-i Sûfiyye mecmuasında sapkın fırkalar hakkında bir dizi makale kaleme alınmıştır. Halk arasında ortaya çıkan bazı şüphelerin kaynağının şeytan olduğu ve Hz. Âdem'e musallatı ile yedi şüphenin ortaya çıkmasına sebep olduğu ifade edilmiştir. Bu şüpheden gulûv¹⁶² ve taksîr şeklinde fırkaların zuhur ettiği ve böylece, Hulûliyye, Tenâsühiyye, Müşebbihe, Râfiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Mücessime¹⁶³ fırkalarının ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

İlk olarak Mu'tezile'nin şüpheciliği incelenmiştir. Fırkanın müşebbehâtü'l-ef'âl olduğu; Müşebbihe fırkasının ise hulûliyyetü's-sıfât şeklinde ortaya çıkan şüphelerin Şeytan'ın şüpheleri olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁴

Hz. Peygamber'den iktibasla yetmiş üç fırka hadisine yer verilmiştir. Mecmuanın sapkın fırkalar üzerine devam ettirdiği makale dizininde Ehl-i Sünnet'e muarız ve şüpheleri devam eden mezhepler olarak sunduğu akımlar ifade edilmiştir. Ehl-i Sünnet akidesi ise “*Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İsbât-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet*” makalelerinde eş zamanlı olarak aktarılmıştır. Dalâlette olan fırkalar genel yetmiş üç fırka tasnifinin aksine şeytanın attığı yedi şüpheden yola çıkarak fırak-ı dâlle yedidir, söylemi üzerine bina edilmiştir. Bunlar, Mu'tezile, Şia, Hariciler, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe şeklinde toplam yedi fırka sayılmıştır.¹⁶⁵

Mu'tezile'nin kulların fiilleri konusunda görüşlerini ifade ettiklerini beyan etmeleri ile beraber diğer telakkilerine de yer verilmiştir. Bu nazarda ittifak ve ihtilafları ile yirmi fırkanın ortaya çıkmasına sebep olduğu zikredilmektedir. İttifak ettikleri meselelerden olarak Allah'ın gayrısında kadîm yoktur, şeklindedir. Bu görüş ile Ehl-i Sünnet'i nefyettikleri ve bundan Allah kelamının mahlûk ve muhdes olduğu, Hüsün-Kubuh meselesinde aklî nazarla bakılmasının gerektiğine ve hâkim olanın akıl olduğu şeklindeki düşünceleri tenkit edilmiştir. Bu duruma kısaca bunca vukuat ve tecrübe ile sabittir ki akıl bu kadar etkileyici hükmü olan bir şey değildir. Akıl, her şeyi idrak edebilir mi? Eş'arîlerin de dediği gibi aklın hiçbir dahli

¹⁶² Gulûv, “aşırılığa kaçmak, haddi aşmak” anlamına gelmektedir. Bkz. Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dârü'l-Maârif, Kahire 1984, s. 3290; Yusuf Şevki Yavuz, “Gulûv”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/guluv>

Bkz. Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990, s. 90.

¹⁶³ Mücessime, Allah'ın varlığı hakkında cisimleştirme fikriyatından sebep bu ismi almıştır. Bkz. İlyas Üzümlü, “Mücessime”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mucessime>

Allah'a cismânî özellikler nispet eden grup olarak Müşebbihe zikredilmiştir. Bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Arûcî, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul 1981, s. 159.

¹⁶⁴ Belirtilmemiş, “Fark-ı Dâllenin Sebeb-i Zuhuru Nedir?”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-2 (22 Eylül 1911), s. 4.

¹⁶⁵ Belirtilmemiş, “Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-3 (7 Ekim 1911), s. 3.

yoktur dediğimiz zaman da insan cansız gibi olmaz mı? Nasıl olsun ki insandan akıl düşürülsün. Bu durum hikmete aykırıdır. Bazı meselelerin itidal noktasının bulunması gerekmektedir. Aklın temyizi ve idrakinin var olduğunu unutulmamalıdır. Bazı işlerde iyi, kesb ile ve kesb olmaksızın idrak edebilir. Akıl tamamen var ya da yok sayılamaz bir noktada yer almaktadır. Aklın ve şeriatın etkisi mutlaklıdır. Emredilen şeylerin hüsnü meselesi ilmin usul noktasındaki önemli meselelerindendir. Cebir ve kader meselesinin de esasını teşkil etmektedir. Cebir, yaratıcıyı işlerin uygulanması noktasında ifrat derecesine çıkarmaktadır. Cebir ile insan cemadât meselesinde kalır ve hiçbir irade ve ihtiyarı kabul edilir. Kader de bunun aksidir. Fail, fiilinin yaratıcısı olup bunu Allah’a isnat etmezler. İnsanlar şer işleme noktasında müstakil farz edilir. Ancak hak mezhep bu ifrat ve tefritin arasına girmek suretiyle itidal noktasını bulmaktadır.

Mu‘tezile, kötü ve iyinin yaratıcısı kuldur, demektedirler. Bir şeyin hüsnü hakkında hâkim akıldır, görüşlerini hak mezhep olarak reddetmekteyiz. Bir fiil meydana gelince onun bir illeti vardır. Her mevcut, bir mevcudun illetini ister. Mevcudun illeti de bize göre ne yalnız Allah’ın yaratması ne de yalnız kulun kesbidir. Belki ikisinin de birlikteliğidir. Kul, kesb irade eder aklın nazar ve istidlali ile Allah’ın hükmü uygulaması ile yaratma meydana gelir. Mu‘tezile, ehl-i hak olarak görülen mezhepçe halk ve kesb, hüsün ve kubûh meselelerinde görüşlerinden dolayı tenkit edilmiş ve Allah’ın derecesini düşürmekle suçlanmıştır.¹⁶⁶

Mu‘tezile mezhebi kulun fiilleri noktasındaki görüşleri sebebi ile tenkit edilmiş ve buna karşın hak görüş olarak irade-i cüziyye kavramı ortaya konulmuştur. Bu irade meselesinde de Eş‘arî mezhebine karşı da görüşlerinin ihtilafı olduğuna değinilmiştir. Bu noktada Ehl-i sünnet olarak ortaya konulan görüş merkezinde müellifin Eş‘arî mezhebine bağlı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bize göre Allah, her şeyin yaratıcısıdır. Şey ise mevcuttur. İrade-i cüziyyenin hariçte bir cüzü yoktur. Ne mevcut ne madumdur o, iki şey arasında ortadadır görüşündeyiz, demektedirler. Eş‘arî mezhebi ile ihtilafımız lafzî bir farklılık olup Mâtürîdî ile birleşmesi kaçınılmazdır. Hüsün ve kubûh şer‘î mi aklî mi meselesinin aslı cebri anlayış olarak ifade edilmiştir. Cebriyye bu noktada ifrat derecesine ulaşmıştır.

Müellif burada Mu‘tezile mezhebini ve görüşlerini ortaya koyup tenkit ettikten sonra ayrıldığı yirmi kola değinmiştir. İlk olarak Vâsiliyye namında Vâsıl b. Ata’ya nispetle yer vermiştir. Hasan el-Basrî ile aralarında geçen meşhur hadiseye yer verilmiştir. Vâsiliyye’nin dört meseleden dolayı ayrıldığı ileri sürülmüştür. Bunlar şunlardır: Allah’ın sıfatlarını nefyeder ve zatından gayri kadîm yoktur, derler. Kaderi yok sayar. Küfür, şer ve zulüm gibi isyanların Allah’ın takdiriyle olduğunu düşünürler. Bu noktada Allah adildir, ona zulüm ve

¹⁶⁶ Belirtilmemiş, “Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-4 (23 Ekim 1911), s. 3.

şer izafe edilemez, derler. Küfür ile iman arasında bir yerin olduğunu ifade ederler ki buna el-menzile beyne'l-menzileteyn demekteyiz. İtimat edilmeyen meselelerdeki ittifaklarıdır ki bu noktada da bu gibi mezheplerden mümkün olduğunca uzak durulması gerekliliğine müellif işaret etmektedir.

İlk Vâsıliyye kolu zikredildikten sonra ikinci olarak Hüzeyliyye fırkasından bahsetmektedir. Bu grup, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849-50 [?]) etrafında şekillenmiştir. Bunlara göre tanrı, Yunan filozoflardan aldıkları görüşleri üzere, ilim ile âlim ve ilmi zatî kudreti ile kadirdir. Kudreti zatî hayatı ile his olup hayatı ise zatidir. Bu görüşlerini Halife Me'mun zamanından tercüme faaliyetleri sırasında elde ettikleri aktarılmaktadır. Bu mezhebin yaratıcının sıfatları noktasındaki görüşleri sert bir şekilde tenkit edilmiştir. Mezhebin cennet ve cehennem noktasındaki görüşleri sebebi ile müellif, fırkayı Cehmiyye'ye de benzetmektedir.¹⁶⁷

Mu'tezile'nin alt kolu olarak üçüncü zikredilen fırka Nazzâmiyye olmuştur. Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni' en-Nazzâm (ö. 231/845) ve tabilerine verilen bir akım olmuştur. Filozofların kaleme aldıklarını mütalaa etme suretiyle bazı itikatlarını ilke edindikleri ve akımın on üç mesele ile ayrıldıklarına değinilmiştir. İlk olarak Allah'ın şüru' ve maâsî üzerine kudret ile vafedilmeyip şerlerin ve günahların gerçekleşmesinin kendisinden olmadığı görüşüdür. Yaratıcının kul üzerine sevap ve cezayı eksiltmeye kadir olmadığı görüşünü benimsemişlerdir. Üçüncüsü, kulların fiillerindeki hareket durumudur ki bunun kulun iradesidir ve bunda nakil olmadığı görüşüdür. Dördüncüsü filozoflardan aldıkları ruh hakkındaki görüşleridir. Beşincisi kudreti geçen her fiilin ef'âl-i ilâhîden olduğudur. Altıncısı, cüz lâ yetecezzâ meselesini nefyetmede filozoflara uygun hareket etmeleridir. Yedincisi, cevher bir araya gelen arazdan mürekkeptir. Sekizincisi, Allah mahlûkatı elan oldukları hal üzere defaten yarattı ve Âdem'i evladı üzerine mukaddem halk etmedi. Yani takdim ve tehirin hudûs ve vücutta olmadığına varan görüşü benimsemeleridir. Bu görüşlerini de filozoflardan edinmişlerdir. Dokuzuncusu, nazm-ı Kur'ân'ın muciz olmayıp icazı mugayyebâtan haber verdiğidir. Bu sözleri müellif, sapkınlık, küfür ve Allah kelamını tekzip etme olarak belirtmiştir. Onuncusu icmâ ile kıyas şeriatta huccet olmayıp esas hüccetin masum imamın kavlidir. On birincisi, sahabenin ileri gelenleri hakkındaki akla gelmeyecek sözleridir ki bu noktada Râfiziyye yolunu tutmuşlardır. On ikincisi, şeriattan önce akıl ile yaratıcıyı bilmenin vacip olduğu hakkındaki görüşleridir. On üçüncüsü, bir kimse nisaptan az gümüşte iki yüz

¹⁶⁷ Belirtilmemiş, "Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle", *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-6 (23 Kasım 1911), s. 3.

dirhem, altında yirmi miskaldir. Hırsızlık veya zulüm ile hıyanet etse bir kimse fıskâ nispet olunmaz.¹⁶⁸

Mu'tezile'nin yirmi kola ayrıldığı fırkalardan dördüncüsü olarak Hâbitiyye¹⁶⁹ ve Ahmed b. Hâbit (ö. 232/846-47) zikredilmiştir. Makalede müellif mezhebi isimlendirme noktasında hataya düşmüştür. Hâbitiyye ismini verdiği kol için kendisine tabi olunan noktadan Ahmed ismini Muhammed olarak vermiştir. Bu düzeltmenin yapılması ihtiyacını duyduğumuzu belirtmek isteriz. Müellifin belirttiği üzere bu akım Nazzâm'ın mezhebi üzerine üç bidat daha ortaya koymuştur. Birincisi, Allah'ın iki olmasıdır. Bunlardan birinin kadîm olması hasebiyle Cenâb-ı izzet olacağına diğerinin hâdis olması münasebetiyle bunda Hazret-i Mesîh bulunduğuna ait görüşüdür. İkinci bidati, Allah'ın vâcibu'l-vücûd olarak mahlûkatı yaratıp onların üzerinde marifetini ortaya koymasıdır. Bu da nimetini gösterme ve nimete şükrü mükellef kılma, emirlerine imtisal edenleri cennetinde sabit kılmasıdır. Günahı az ve itaati çok olanın suretinin en güzel olması ve aksi halinde ise en çirkin olacağı görüşleridir. Üçüncü bidat olarak ruyetullah meselesine değinilmiştir.¹⁷⁰

Mecmuada yer alan makale silsilesinde, Mu'tezile'nin yirmi şubesi için malumat verileceği ifade edilmişse de dört fırka aktarıldıktan sonra devamı gelmemiştir. Müellif çalışmasında şeytandan sadır olan yedi şüpheden ortaya çıkan yedi fırkadan yani fırak-ı dâlle tanımlaması içerisine Haricilik, Şia, Mutezile, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye ve Müşebbihe'den bahsetmiştir ancak makale dizisinde malumat sahibi olabildiğimiz tek fırka Mu'tezile olarak kalmıştır.

Ehl-i Sünnet akidesi ise “*Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İsbât-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet*” makalelerinde eş zamanlı olarak aktarılmıştır. Dönem mütefekkirleri siyasî, sosyal ve dinî alanlardaki ortaya çıkan krizin salim bir şekilde son bulmasını ve krizin müsebbipleri olarak belirlenen maddelerin tekrarının olmaması için mecmuaları vasıtası ile bir kriz masası kurmuşlar ve süreci yönetmeye girişmişlerdir. Osmanlı'nın bir İslam devleti olma özelliği vesilesi ile İslam'ı anlama ve yaşamada pratiğini sağlayan Ehl-i Sünnet akidesi de tekrar gözden geçirilmiştir. Bu tekrar gözden geçirme Ehl-i Sünnet akidesinin ıslah edilmesinden ziyade Osmanlı toplumunu işgal eden siyasiler, ulema, aydınlar ve halkın bu inanç pratiğinden kendisini uzak tutmasıdır. Krizin meydana gelmesine sebep görülen bu uzaklaşmanın, mecmualar vasıtası ile tekrar yakınlaştırılma ve benimsetilme amacı ile çözümünün sağlanması hedef olmuştur. Hz. Muhammed'in yolu ve akaidi görülen Ehl-i Sünnet itikadı, belirli başlıklarla okuyucuyla buluşturulmak istenmiştir. Bir beyanname

¹⁶⁸ Belirtilmemiş, “Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-7 (11 Aralık 1911), s. 3.

¹⁶⁹ Mustafa Öz, “Hâbitiyye - Ahmed b. Hâbit”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-b-habit>

¹⁷⁰ Belirtilmemiş, “Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-8 (26 Aralık 1911), s. 4.

üslubu ile kaleme alına akâid teoriğinin konuları şu şekildedir: Allah birdir. Allah kadimdir. Allah araz değildir. Allah cisim değildir. Allah cevher değildir. Allah ma‘dud ve mahdud değildir. Allah müteba‘iz ve mütehayyiz ve onlardan müterakkip değildir. Allah mütenahi değildir. Allah mekânlarda mütemekkin değildir ve yakın uzak orta da değildir. Allah’ın üzerine zaman cari değildir. Allah bir şeye müşabih ve mümasil olamaz.¹⁷¹ Allah’ın görünmesi aklen caizdir yani akıl kendi hali üzere terk olursa onun imtinayıyla hüküm olmaz. Naklen de vaciptir. Maarif Nezareti kalemlerinden olan Ali Fuad Efendi’nin Ehl-i Sünnet akaidi üzerine aktardığı makalenin tafsilatı bu şekildedir. Kendisi bu konu ile alakalı olarak ilgili çalışmasında ayrıca “Bunlardan her bireri için ispat sadedinde ayet varsa da bazı hoca efendilerin arzusu ile zikretmekten şimdilik sarfınazar ettik zira yazdığımız yer gazetedir hâsılı mecmuadır. Rüyet hakkında tafsilat almak isteyenler bu konudaki makalemizi takip etsinler.”¹⁷² şeklindeki ifadede bulunmuştur. Dönem mütefekkirlerinden olan Ali Fuad Efendi’nin akâid hakkında bir mecmuaya yazdığı çalışmayı böyle ifade etmesi hem okuyucunun yazıdan ne kadar hissedar olabileceğini bilmesi açısından hem de akâid prensiplerinin nasıl aktarılacağını göstermesi açısından önemlidir.

Ali Fuad Efendi, Ehl-i Sünnet akaidini aktarmada Allah’a iman başlığı altında Rahman’ın nasıl olduğunu ifade etmeye devam etmektedir. Allah’ın hakiki ve mutlak bir fail olduğunu yani eşyanın tamamını vasıfları ve ahkâmı ile yarattığını, kulunu ve onun yeme, içme, oturmak, kalkmak, hayır, şer, küfür, iman, taat, isyan gibi amellerinin yaratıcısı olduğunu ayetler ile açıklamaya çalışmıştır.¹⁷³ Ali Fuad Efendi, Mu‘tezilî âlim Vâsıl b. Atâ’nın kulların fiillerini kulun kudretine isnâd ettiği ve kaderi inkâr ettikleri için Kaderiyye ismi ile anıldıklarını zikreder. Hayır ve şer kader iledir diyenlerin Ehl-i Sünnet olduğunu söyler. Ali Fuad Efendi sonra Vâsıl b. Atâ’nın nasıl Mu‘tezilî olduğunu ifade eden kıssayı nakleder.¹⁷⁴

Mecmualardaki akâid vurgusu ve bunun Ehl-i Sünnet merkezli olmasını arzulayan mütefekkirlerin doğrudan halkın elinin altında bulunan gazeteler ile yapmaları dönem açısından dikkat çekici husustur. Mütefekkirlerin birçoğunun Ayasofya, Fatih dersiamlığı vazifesi ve bu büyük camilerde kürsü sahibi olmaları şifahî olarak naklettikleri hususların tahrirî olarak nakline imkân sağlamıştır. Halka doğrudan intikal eden mecmualarda kullanılan üslup akaidin nasıl öğrenileceği nasıl elde tutulacağı ve karşıt/batıl görüş olarak nitelendirilen

¹⁷¹ Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/1 (19 Mart 1909), s. 4.

¹⁷² Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/2 (26 Mart 1909), s. 4.

¹⁷³ Ayetler için bkz. “Nahl 16/70;Fâtır 35/11;En’âm 6/102;Ra’d 13/16;Zümer 39/62;Mümin 40/62;Nisa 4/78”

¹⁷⁴ Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/4 (9 Nisan 1909), s. 2.

mezheplerden, akımlardan dinin nasıl muhafaza edileceği kaygısı¹⁷⁵ yine basın üzerinden bu şekilde olması dikkat çekicidir.

Ehl-i Sünnet vurgusunun devamlı yapıldığı *Cerîde-i Sûfiyye* mecmuasında kulların fiilleri konusunda Cebriyye¹⁷⁶ akımından da bahsedilmiştir. Cebriyye'nin Ehl-i Sünnet ile olan münakaşasına yer verilmiştir. Bu cedel ile Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile ve Kaderiyye'ye benzediğine dair argümanlara ve Ehl-i Sünnet'in Cebriyye'ye olan cevabı makalede işlenmiştir.¹⁷⁷

Fırka-i Nâciye tüm mertebelerin bir arada olduğu Ehl-i Tevhîd olarak isimlendirilmiştir. Bu yol orta yolun bizzat kendisi olarak ihtiyar olunduğu ve Cebriyye, Kaderiyye, Mutezile mezheplerinden olmadığı beyan edilmiştir. İsmi geçen topluluğun davalarını anlayarak amel edilecek yerde amel, sakınılacak noktada da içtinap ettikleri ifade edilmiştir.¹⁷⁸

2.3. Şîa ve Şîilik Kavramları

İhsan Mahvî çalışmasında İslam'ın Arabistan'da doğduğunu ve süratle yayıldığı hususunda İslamiyet'i tetkik etmekle meşgul olanların tarihî ve ilmî bir kanaatlerin olduğunu ifade etmektedir. Kâdisiye muharebesinden sonra birçok akâidin yatağı olan sahalarda nice âlimler yetişmiştir. İran, İslam dinini esaslarında değil, fûrularında zaruri bazı önemli tasarrufların icrasıyla kendisine uygun bir şekle sokarak kabul etmiştir. İlk fütuhât ile sahalalarında yok olan dinin saçtığı her şer ihtilaf bu millet üzerinde muhtelif tesirleri meydana getirmiş olduğundan asırlardır Müslüman olan İran, İslamiyet'te temessül edememiş ancak onu temsil edebilmiştir. Zira İran birçok siyasî ve ictimai tesirlerle kadîm Fars ateşperest ruhunu tamamıyla söndüremediğinden her fırsatta Arapların, dinin hamisi olanların önünde parlamaya başlamıştır. Şah İsmail'in Safevî devletini ilan etmesi üzerine İran'ın resmî mezhebi tanılan Şîilik gerek İran'da gerek Hindistan ve Irak taraflarında birçok şubeye ayrılmıştır. Anadolu'ya kadar da saldırmıştır ki bunların beyanatı birçok sahifede yer almıştır.¹⁷⁹

Çalışmada İran ve İslam'ın ele alınması şu şekildedir. İslamiyet'i başlıca ikiye tefrik eden Şîilik sebebiyle İslam âleminde tekevvün eden hadiselerin günden güne dini zayıflatan

¹⁷⁵ Ali Fuad, "Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet (Mertebe-i Ef'âl-i Ibâd)", *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/5 (16 Nisan 1909), s. 2.

¹⁷⁶ Ali Fuad, "Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet (Mertebe-i Ef'âl-i Ibâd) Cebriyye", *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-1 (7 Eylül 1911), s. 4.

¹⁷⁷ Ali Fuad, "Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet (Mertebe-i Ef'âl-i Ibâd) Cebriyye", *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-2 (22 Eylül 1911), s. 4.

¹⁷⁸ Ali Fuad, "Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet (Mertebe-i Ef'âl-i Ibâd) Cebriyye", *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-3 (7 Ekim 1911), s. 4.

¹⁷⁹ İhsan Mahvî, "Bâbîlik", *Mahfil*, 2/21 (Şubat-Mart 1922), s. 154.

inhiat yani çökme emareleri başlamıştır. Özellikle İran'ın düştüğü çukur izmihlale ve kardeşlerinin cahilane taassupları ve Gulât-ı Şîa'nın ortaya çıkardığı tefrikalar yegâne sebeptir. Şîilik, Hz. Ali'ye muhabbetten değil, sırf Hz. Ömer'e buğz ve düşmanlıktan tevellüt ettiği, hilafet meselesinin de bir bahane olduğunu tarihin ispat ettiği aktarılmaktadır. Ehl-i Sünnet imamaları genellikle Hz. Ali'yi ve Ehl-i Beyt imamlarını sevmişler; Ehl-i Beyt'in temiz ve muhterem olduğunu hiçbir zaman inkâra kalkmamışlardır.¹⁸⁰

Avrupa'nın İslam'ın Türk ve İran gibi iki büyük memleket üzerinden inzâr eden hırs ve istilasî İran tahtına cülus eden Nâdir Şah'ı ikaz etmiştir. Ortada sürünen bu mezhep ihtilafını bertaraf etmek ve iki hükümet arasında bir din rabıtası tesis etmek için Ca'feriyye mezhebinin kabulü hakkında Ehl-i Sünnet ulemasına ve hilafet makamına müracaat edilmiş ancak bu bir netice vermemiştir.¹⁸¹

Dönemin siyasî kriz yaşayan Müslüman ülkelerinden birisi İran'dır. İran, Mısır ve Türkiye'nin (Osmanlı) ittihat ile bir araya gelebilmesi dönemin fikir telakkilerindendir. Bu sebeple farklılıkları arz eden dinî, mezhebî söylemler nasıl ve ne şekilde meydana geldi ve devamının nasıl sağlanmakta olduğu şeklindeki sorular ile zihinlerde İslam toplumunu yakınlaştırma düşüncesi ortaya çıkmıştır.

Abdürreşid İbrahim'e göre Şîa demek Âl-i Rasûl'e muhabbet edici ve Hazreti Ali ve Hazreti Fâtıma evladını sevicisi demektir. Böyle ise her bir Sünnî dahi kendisini Şîa demeye borçludur. Şîiler, Allah Teâlâ bir, Muhammed (a.s.) hak nebi, Kur'ân kelimullahıdır, diye itikat ederler. Demek ki Sünnîler de Şîilerdir. “Şîî kardeşlerimize Kızılbaş derler. Fakat bunun nasıl söz ve ne manada olduğunu bilmeyerek Kızılbaşlığı bir mezhep itikat ederler.” İmam Kâsım isminde bir mütefekkirin Şîa mezhebi hakkında bilgiler ihtiva eden makalesinden...¹⁸²

Bu halde Sünnî ve Şîî işbu iki taife arasında birbirini tekfir etme derecesindeki tefrika ve düşmanlığın başlangıç sebebi nedir? Tarihe bakıldığında bu tefrika istibdat belasıdır. Asıl sebebi Abbâsî ve Osmanlı halifelerinin devlet ve hilafeti zapt ve muhafaza etmek yolunda tuttukları politika neticesidir. Abbâsoğulları'nın Bağdat'ta hilafeti zamanında Hz. Ali taraftarlarının büyüklerinden birini halife yapma fikrinde bulundukları malumdur. Zira o vakit büyüklerden halife olmaya layık zat çok bulunuyordu. Abbasîlerden Halife Me'mûn bunu mülhaza ile kendisinden sonra Musâ el-Kâzım Hazretlerini halife ilan etme niyetinde bulunduğundan Abbasîler bundan razı olmayarak fitne çıkarıp nihayet Ebû'l-Hasen Alî er-Rızâ b. Musâ el-Kâzım (ö. 203/818) hazretlerinin şehadetine sebep olmuştur. Hz. Ali evladını halife yapma fikri ahali arasında daima kuvvetli olduğundan Abbasîler çoğu aile büyüklerini

¹⁸⁰ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/21 (Şubat-Mart 1922), s. 155.

¹⁸¹ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/21 (Şubat-Mart 1922), s. 156.

¹⁸² Abdürreşid İbrahim, “Şîiler Kimlerdir?”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/22 (18 Kasım 1910), s. 362.

gizli bir şekilde katlederek ve haklarında iftira ve bühtanlar isnat ederek aile küçüklerini babası belli değil diye kendisine Âl-i Rasûl'e isnadı reva olmayan büyük bir bühtanı isnat etmişlerdir. Âl-i Rasûl'e muhabbet eden Şiîler hem sayıca çok ve hem de kuvvetli olduğu için kılıç ile galip gelmek mümkün olmadığından başka bir yol seçtiler. Şiîleri fırka-i dâlle diye kötü mezhep ve hatta kâfir diyerek avam nazarından menfur gösteremeye çalışıp ahaliyi onlardan yüz çevirtmişlerdir. Hicrî 15. asırda İran hükümdarı Şah İsmail memleketini gayet genişletmekteydi. O vaktin Osmanlı sultanı bulunan I. Selim, devlet ve istiklal İranlılar eline geçer diye hicrî 920 senesinde İran'a karşı büyük ordu gönderdi. Böylece iki İslam topluluğu Çaldıran'da büyük bir muharebe gerçekleştirdi. Hesapsız Müslüman başı kesildi. Türkler galip gelerek İranlıları dağıttılar. Bundan sonra Osmanlı sultanları ahaliyi acemlerden soğutmak için onlara Râfızî, Şiî mezhebinden dediler ve bu durum kâfir demeye kadar varmıştır. İşte bu politikanın neticesinde Sünnî ve Şiî namı zahir ile İslam arasında tefrika meydana geldi. Bu muharebede İran askeri başlarına kızıl kalpaklar giydiği için Kızılbaş namı ile anılmaya başlandı. O günden itibaren Kızılbaşlar, Şiîler, Bedmezhepler diye ki onlar da Sünnîlere Ömerî diye her iki taraf Müslüman birbirini daha da düşman görüp hakaret ettiler.¹⁸³

Bugün de İslam beldelerinde istibdat zincirleri kırıldı. Ahalinin gözü açıldı. Dost ve düşmanı ayırmaya vakit geldi. Hak kelamını, tevhidi bağırp Turan ve Âl-i Rasûl'e muhabbet eden Şiîlerin düşman değil Müslüman din kardeşlerimiz olduklarını anlamaya vakit gelmiştir.¹⁸⁴

Sünnî ve Şiî ayrımını bu şekilde gören mütefekkirler bir mihnenin, istibdadın getirisi gördüğü durumdan meşruti idare ile el çekildiğini ve ittihadın gerçekleşeceğini matbuat vasıtası ile ilan etmişlerdir.

2.3. Bektaşîlik Kavramı

Bektaşîler ve Osmanlı toplumuna tarihteki etkisini, Bektaşîliğin aslı ve nispeti, ortaya çıkma şekli ve Bektaşî tarikatı hakkında inceleme yapan bir çalışma *Hikmet* mecmuasında yer almaktadır. Dönem mecmualarını incelediğimizde Bektaşîlik meselesi sadece *Hikmet* mecmuasında incelenmiştir. Bu sebeple buradaki makale çerçevesinde ilgili oluşumu ortaya koymaya çalışacağız. Çalışmada tarikat daha doğru ifadesi ile Bektaşî cemiyeti Osmanlı Hükümeti'nin kuruluş zamanlarında ortaya çıkmış ve Anadolu'nun Amasya taraflarında Suluca Köyü'nde ikamet etmiş Hacı Bektâş-ı Velî unvanı ile bilinen "Seyyid Muhammedü'l-Hüseynî el-Horasânî" zata mensuptur. Hacı Bektâş-ı Velî hakkında terceme-i hal yerine geçen

¹⁸³ Abdürreşid İbrahim, "Şiîler Kimlerdir?", s. 363.

¹⁸⁴ Abdürreşid İbrahim, "Şiîler Kimlerdir?", s. 364.

pek çok menâkıb yazılmıştır. Onun bilinirliğinin tarihteki mühim bir konumu, zamanının evliyasının reisi olmasına rağmen zan altında olmasından bu zat hakkında bir münekkidin istediği tafsilat yoktur. Hacı Bektâş-ı Velî derecesinde meşhur bir zatı ihata eden bir meçhul durum söz konusudur. Sultan Orhan'ın yeni teşkil ettiği askere dua etmek üzere Hacı Bektâş-ı Velî'yi intihap ettiği tarihî olarak sabittir. Yeniçeri ismi Hacı Bektâş-ı Velî tarafından konulmuştur. Bu duruma rağmen zat hakkında tarihçiler tarafından tetkik edildiğine dair eserlerin yazılmaması o zamanlarda ilmiye ile tarikat erbapları arasında mevcut olan rekabet sebep tutulabileceği gibi Bektaşî tarikatının gizliliğe olan meyli de bir sebep olarak görülmektedir.¹⁸⁵

Bektaşî tarikatı, Hacı Bektâş-ı Velî'ye mensup olması itibari ile hâcegân şubelerinden bir kol sayılır. Kendisi Şeyh Lokmân Horasânî'den icazet almıştır. Manevi terbiyesini şeyhinin şeyhi meşhur hocaların hocası Ahmed Yesevî'den almıştır. Şeyh Ahmed Yesevî'nin Bistâmî kolundan Cehriyye tarikatının sahibi olduğu ve bu tarikat erbabıyla görüştüğünü Şeyh Muhammed es-Senûsî *es-Selsebîl* adlı eserinde zikretmektedir. Ancak Bektaşî tarikatının başlı başına bir yol olduğu ve hiçbir tarikattan kendisine esas almadığı ve tarikat bağlantısı olmasına sebep olacak bir istiare olmadığı da zikredilmektedir.¹⁸⁶

Bektaşî tarikatının bazı hususlarda Bâtınîler ve Şia fırkası ile münasebeti olduğu gibi doğu felsefesinden Hindu ve Zend Avesta ile bazı noktalarda yakınlığın olduğu gözlemlenmiştir. Hikmet'e göre Bektaşîliğin tasavvufla olan münasebeti de incelenmeyi hak etmektedir. Bektâşî tarikatı Türkiye'de ortaya çıkmış bir tarik olması, tabirlerinin ve istilahları itibari ile milli sayılmasının gerekliliği de ifade edilmiştir. Tarikat ve piri hakkında tarikatın pirinin nispeti itibari ile Hâcegân kollarından olması gerekirken diğer kollar ile arasındaki zıtlık ve hatta nefretin sebeplerinin incelenmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Muârizlarının iddiasına göre Hacı Bektâş-ı Velî, hürmete layık bir zat ve velayeti şüpheden uzak ise de namına nispet edilen tarikat ile arasında bir münasebet yoktur. Ayrıca edep, erkân ve tarikat hikmetleri bizzat Hacı Bektâş-ı Velî tarafından değil de kendisinden sonra gelen meşâyih ve hulefâ tarafından ortaya konulmuştur. Daha sonra Yavuz Sultan Selim devrinde Şia mezhebinin yayıcısı olan Şah İsmail'in gönderdiği hususi memurlar, Bektaşî tarikatının aslî mürettebi sayılmaktadır. Tarikattaki adabın Balım Sultan, Abdal Musa, Şah Kulu gibi meşâyih tarafından ortaya konulduğu Bektaşîlerce de malumdur. Kaygusuz Abdal'ın Şah İsmail'in kaybolan büyük oğlu ve ilk veliahttı olduğu da rivayet edilmiştir. Bu suret ile İran Şia'sı, Şah İsmail ve Bektaşîler arasında Ehl-i Beyt'e muhabbet hususunda bir ortak fikrin olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca Bektaşîlerin hikmet usulü ile Şia mezhebi arasında büyük

¹⁸⁵ Belirtilmemiş, "Bektaşîler", *Hikmet*, 74 (14 Eylül 1911), s. 6-7.

¹⁸⁶ Belirtilmemiş, "Bektaşîler", *Hikmet*, 74 (14 Eylül 1911), s. 6-7.

bir fark varlığına işaret edilmektedir. İran Şia'sı ile Hurûfiyye reisi Fazlullah Hurûfî arasında hiçbir münasebeti görülüyor iken Fazlullah'ın eseri *Câvidân* Bektaşîlerce hikmetin düsturudur. Hurûfî mezhebinin Bektaşîlik namına kabulüyle neşri Seyyid İmâdüddîn Nesîmî ile yazılmıştır.¹⁸⁷ Bektaşîler, ayin ve içtimalarından itibaren her şeylerini gizli tutmuşlardır. Bu sebeple haklarındaki muhakeme kısmî istinbat ve istintaç usulüne dayanmaktadır. *Câvidân* kitabından şifreli yazılması sebebiyle özel usulüne vakıf olma durumu az olduğu için etkilenmeleri azdır. Hurûfî hikmetlerini *Câvidân* kitabının zübdesi görülen Ferište oğlunun *Aşkname*'si aracılığı ile fikir edinilebilmiştir.¹⁸⁸ Makalede ayrıca Hurûfîlerin inançlarından bahsedilmiştir. Hurûfî inançları üzerinden Bektaşîlik ile münasebet tespit edilmeye çalışılmıştır. Tarafsız bir münekkidin Hurûfîliğin Bektaşîliğe daha sonraları kabul edildiğini itiraf etmesi gerektiği düşüncesine varılmıştır. Seyyid İmâdüddîn Nesîmî, Fazl-ı Hurûfî'nin talebelerinden olduğu tarih yönünden malum olmasına karşılık Bektaşî tarikatının nispet şekli ise meçhuldür. Bu konuda dahi Bektaşîlerce Nesîmî'nin Bektâşî bulunduğu dair rivayetlerinin kanaati zaruri görülmüştür. Mütefekkiye göre Bektaşîler, menşei ve membaı her neresi olursa olsun iki hususta benzersiz meziyetler göstermişlerdir. Birincisi her fikri nihai hududu ve mantığına kadar götürmeleri ikincisi kabul ettikleri efkârı tamamen tatbik edebilmeleridir. Bektaşîlerin en esaslı kuvvet ve nüfuzlarını bu iki meziyet ileri götürmüştür. Bektaşîler yalnız tevellâ ve teberrâ denilen Ehl-i Beyt'i sevmekle, sevmeyenlere adavetten ibaret olan hususların dışında her şeyde gayet geniş düşüncelidirler. Ancak bu iki hususta gayet mutaassıp ve ziyadesiyle dogmatik olarak görülmektedir. Mütefekkir makalesinde arızî olarak gördüğü meziyetler üzerinden zamanın yetişen Bektaşî mütefekkiri bir baba ile görüştüğü ve şu ifadelerle yer verdiğini çalışmasında aynen aktarmıştır. Baba, "Her fikrin anlaşılma şekli avama göre başka, havasa göre başka olacağını teslim edersiniz. İşte ben son çıkmaz arasında tedavül eden suretle size cevap vereceğim. Şahısların perdesi altında cereyan eden bu münazaa, hakikatte kavâid ve efkârın mücadelesidir. Emin olunuz ki sevilen şahıslar değil, o şahısların mücellası, mümessili bulunduğu efkârdır. Sevilmeyenler de böyle... Biz Ali'nin mağlubiyetinde akıl ve zekânın avâmın hilesine mağlubiyetini, refah ve insanlığın saadetinin izmihlali görmekteyiz. Bizce Kerbela meydanında boğazlanan ilim ve fazilet, hak ve adalettir. Hüseyin'in şehadeti demek, insanlığın örtüsünün ulviyesini mahvetmesi, yok etmesi demektir. Ne yapalım! Biz İslamiyet'in zuhuruyla beraber İslam'ın yüce hakikatine inkişaftan men edecek bir kuvvet ve hak suretine bürünmüş bir maharetle zuhur eden sebepleri arayıp buluyoruz. İslam âleminin düçar olduğu ahvali ve bu fecaati ileri götüren sebepleri hiç düşündünüz mü? Eğer düşünür de bu sebepleri bulur ve son zamanlarda

¹⁸⁷ Belirtilmemiş, "Bektaşîler", *Hikmet*, 74 (14 Eylül 1911), s. 6-7.

¹⁸⁸ Belirtilmemiş, "Bektaşîler", *Hikmet*, 75 (21 Eylül 1911), s. 6.

yüceltildiğini görürseniz kalbinizde bir nefret, idrakinizde bir isyan hissedeceğinize şüpheniz olmasın! Bununla beraber gün gelecek ki bu ümmet her hususu edep ve cedel dairesinde muhakeme ve münakaşaya muktedir olacak ve herkes vicdanının keşfettiği hakikati meydana, araştırma konularına koyabilecektir. Çünkü söze kılıçla, hükmüne ölümle mukabele edilmeyecektir. O vakit taassup kalkar, ona gerek kalmaz.”¹⁸⁹

Bektaşilik unsurunu da Osmanlı Devleti halkı arasında ittihat için gerekli gören mütefekkirler,¹⁹⁰ Sünnî-Şîî kavgası etrafında gidip gelmemesi için gayret göstermişlerdir. Ümmetin birliği hususunda kritik konuların mütalaa edildiği mecmualar vasıtası ile halka ve ilim talebelerine doğrudan ulaşan bu bilgiler ittihat fikrine bir nebze de olsa katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

2.4. İbâziyye Kavramı

İbâziyye fırkası dönem mecmualarında ilk defa *Mahfil* mecmuasında *Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası*¹⁹¹ başlığı altında İzmirli İsmail Hakkı'nın kaleminden çalışılmıştır.

Harûrîler veya Hâricîler'den bugün İbâziyye kolu mevcuttur. İbâziyye fırkasının fıkıhı, uleması, müctehidleri ve tedvin edilmiş kitapları vardır. İbâziyye mezhebi Zengibar bölgesinin resmî mezhebidir. Hicaz'da Beyâziyye, Afrika'da kabul edilen mezheplerden beşincisidir. Kuzey Afrika'da Harûrîler, Sufriyye şeklinde Arap yarımadasında ise Necedât-ı Âzire nispeti şeklinde bulundukları da aktarılmıştır. İbâziyye'den meydana gelenler arasında Yezîdiyye de yer almaktadır. Bu fırka, Musul toplumunun inancını ihtiva etmektedir. İbâziyye'nin aşırılarından kabul edilen bir fırkadır.¹⁹²

İzmirli İsmail Hakkı, Harûriyye fırkasının ortaya çıkması ile alakalı şu incelemeyi makalesinde işlemiştir.

Hiz. Ali zamanında ortaya çıkan Sıffin savaşı sebebiyle iki hakem meselesi meydana gelmişti. Hiz. Ali'nin ordusundan bir kısmı bu duruma razı olmayarak “Lâ hükme illallâh ve li-rasûlih” diyerek Hiz. Ali'ye karşı gelmişlerdir. Böylece ilk defa olmak kaydıyla İslam dünyasında tefrika ve ihtilaf meydana geldi. Nehrevân savaşında çoğunluğu yok olan

¹⁸⁹ Belirtilmemiş, “Bektaşiler”, *Hikmet*, 76 (4 Ekim 1911), s. 8.

¹⁹⁰ Dönem mecmualarında Osmanlı'da Bektaşiliğin kaldırılması ve yerine güçlü bir dini terminoloji kullanılması ve bunun Sünnî-Hanefî olması isteğine karşı tarihte var olarak gelenin küstürülmemesi şeklinde anlaşılması gerekliliği bu dönem de mütefekkirlerin dikkat çektiği bir husus olmuştur. Bkz. Belirtilmemiş, “Bektaşiler”, *Hikmet*, 77 (10 Ekim 1911), s. 8; Muharrem Varol, *Islahat Siyaset Tarikat Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 187-191.

¹⁹¹ İzmirli İsmail Hakkı, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası”, *Mahfil*, 3/25 (Haziran-Temmuz 1922), s. 7.

¹⁹² İzmirli, “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası”, s. 6.

Hâricîlerin geri kalanları alandan kaçarak kendilerine taraftar bulmuşlardır. Hâricîler kendilerini feda etmelerinden dolayı onlara Şurât - Fedâkerân lakabı da takılmıştır.¹⁹³

Harûriyye'nin maksadı durumu Kur'ân'a arz etmek değil, zahir ve batın yolundan Kur'ân'a tabi ettirebilmektir. Kendileri fakih olmadıklarından dolayı ayetlerden Kur'ân'ın delalet etmediği manayı anlamışlardır. Bu inceliğe vakıf olmamaları sebebi ile bir başkasını tekfire varan söylemler gerçekleştirmişlerdir. Bu fırka kendi mahallerini iman ve hicret yurdu, muhaliflerinin yurdunu ise harp yurdu olarak kabul etmişlerdir. Bu itikatları sebebiyle cemaatten ayrılmışlardır.¹⁹⁴

Harûriyye, hükmüne razı olanları tekfir etmesi yönünden Hz. Osman ve Hz. Ali'yi teberrâ inancı bir itikâd esası olmuştur. Harûriyye fırkasında üç esas vardır: Birincisi, büyük günah işlemenin küfür olduğudur. İkincisi, Ali ve Osman'ın ikisinden de uzaklaşmaktır. Üçüncüsü, imam olanın kılıç ile hurucudur.¹⁹⁵

İzmirli İbâziyye hareketinin ortaya çıkma sebebini ise şu şekilde belirtmiştir:

Harûriyye birtakım kollara ayrılmıştır. İlk ortaya çıkan şubesi Muhakkime-i Ūlâ olarak yer almaktadır. Muhakkime-i Ūlâ Hz. Osman ile Hz. Ali'nin ikisini Cemel ve Sıffin'e katılanları, hükmüne razı olanları ve büyük günah işleyenlere küfrü nispet eder. Muhaliflerden olan Müslümanlara da küfrü nispet etse de müşrik nispetini vermez. Yollarına uygun olanları tekfir etmezler. İmam tayinini vacip görmezler. İnançlarına göre Kureyşli olması şart değildir. İmam insanların arasında adaleti icra ettiği takdirde, Kitap ve Sünnete uygun hareket ettiğinde yönetici olur. İmam yolunu bozarsa ona karşı huruç vacip hale gelir. Daha sonraları ortaya çıkan Ezârika bu konularda şiddet göstermiş ve sonrasında İbâziyye fırkanın bir şubesi olarak ortaya çıkmıştır. Hicrî ikinci asırda Emevî yöneticilerinden sonuncusu olan Mervân b. Muhammed zamanında ortaya çıkan Abdullah b. İyâz adlı şahsa tabi olanlara İbâziyye denilmiştir ki Ehl-i Sünnet'e en yakın diye nitelendirilebilir. İbâziyye veya Harûriyye ile Şam'da ortaya çıkan Nâsibiyye hareketleri birbirine karıştırılmamalıdır. Nâsibe, Hz. Ali'yi kınayanlar ve ehline eziyet edenlerdir. Osman taraftarlarıdır. Tamamıyla Şia'nın karşısındadır. İbâziyye ise hem Ali hem de Osman için uzak kalmayı esas almıştır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer konusunda İbâziyye her ikisini de tevellâ eder. Nâsibe, Hz. Ali'yi tekfir etmez ancak fâsıklık ile itham eder. Hz. Osman adaletli imamlardandır. Harûriyye ise her ikisini de tekfir etmektedir.¹⁹⁶

¹⁹³ İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", s. 6.

¹⁹⁴ İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", s. 7.

¹⁹⁵ İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", s. 7.

¹⁹⁶ İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", s. 8.

İbâzıyye mezhebinin görüşleri hususunda aktarılan üç esasından başkaca muhtelif fırkalar ile ortak fikriyatı vardır. İbâzıyye, hem zahiren hem de batinen Müslümandır. Mezhepteki bidat, kitabî manalarında olan marifet noktalarındaki cehaletten kaynaklanmaktadır. Mezhebin başlı başına bir fikhı vardır ki bununla beraber İslam fikhı sekize ulaşmaktadır.¹⁹⁷

İbâzıyye mezhebine ait esaslardan şunlar yer almaktadır:¹⁹⁸

1. Kitap, sünnet, icmâ kabul edilir ancak kıyas batıldır. İmâmiyye de kıyası inkâr eder.
2. Evliyaya tevellâ, Allah düşmanlarından teberrî gerekir. Teberrînin kişilerde sübutu gereklidir.
3. Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yapan adil imamlar Ebû Bekir es-Sıddîk, Ömeru'l-Fâruk, Abdullah el-Kindî, Celendî b. Mes'ûd, İz'ân b. Kays b. İzân olarak yer alır.
4. Dinin imamları Muhakkime-i Ülâ, sonu Abdullah b. İbâz'dır. Ebu's-Şe'sâ (Câbir b. Zeyd) da dinin imamlarındandır. Mezhepteki imameyn Ebû Saîd Muhammed b. Saîd el-Kelâmî ile İbn Berke'dir.
5. Ehl-i Kible muhaliftir ve kâfirdir. Bunlarla evlilik yapılabilir. Miras helaldir. Mezhep aleyhinde şahitlikleri caizdir. Muhalifini gizlice öldürmek ve esir almak haramdır ancak savaş ve hüccetin ikamesinden sonra katil ve esir alma helaldir.
6. Ehl-i Kible olan muhaliflerin yurdu tevhid yurdudur fakat sultanın ordu karar yerleri Dârülbağy¹⁹⁹ olarak görülür.
7. Büyük günah işleyenler muvahhiddir fakat mümin değildir. Küfr-i nimet ile kâfirdir. Küfr-i millet ile kâfir değildir.
8. Küçük günahları Allah affeder fakat büyükleri ancak tevbe ile affolunur.
9. Tevbe ile günahlar yok olur ancak işlemeye devam ve haksız olarak alınan bir hakkı red şartıdır.
10. Kur'an'ın emirleri Müslüman olmayanları da kapsamaktadır yalnız mümine özel değildir.
11. Ortaya çıkarılması kastıyla insanların bilmesi ar olan hususları araştırmak yani tecessüs büyük gıybettir.
12. Kalbin büyük günahları kibir, acep, haset, riya'dır.

¹⁹⁷ İzmirli İsmail Hakkı, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâzıyye Fırkası", *Mahfil*, 4/39 (Temmuz-Ağustos 1923), s. 42.

¹⁹⁸ İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâzıyye Fırkası", s. 42.

¹⁹⁹ Meşrû devlet başkanı karşı ayaklanan âsilerin hâkim olduğu topraklar için kullanılan terim.

13. Rü'yet, Ef'âl-i Ibâd, İstitaat, Kelâmullah gibi meselelerde diğer fırkalar ile ortaklık vardır. Mezhep rü'yet meselesinde Mutezile, ef'âl-i ibâd meselelerinde Ehl-i Sünnet ile aynı fikriyattadır.

14. Hata, unutmama ve vesvese zamanında takiiyye affedilir.

15. İbâziyye, İslam fırkaları içerisinde sıdkı ile bilinmektedir. En doğru söyleyen mesleğine, ahlakına, sözüne ziyadesiyle dikkat eden bir fırkadır. Müslümanların beyninde doğruluğu bir sigorta kabul ederler.

İslam mezheplerinden bahseden batılı yazarlar İbâziyye mezhebini İslam'ın "Puritain(bağnaz-püriten)" olarak sayıyorlar.²⁰⁰

İbâziyye mezhebinin kolları hakkında İzmirli bir takım taksimat yapmıştır.

Basralı Yezîd b. Ebî Enîse'nin takipçilerine Yezîdiyye denilmiştir. Yezîd, İbâziyye fırkasında iken "Ahir zamanda İslam şeriatı nesh olacaktır. Acemden bir peygamber gelecektir ve ona semadan kitap nazil olacaktır. Küçük ve büyük günahlar şirktir. Ellerindeki kitaba göre namaz ve oruç farz değildir. Gerekli olan temizliktir. İblis Tâvûs isminde bir melektir. Muhalifin malı helaldir." şeklindeki görüşlerini ilave etmiştir.²⁰¹

İbâziyye mezhebi şeriata zahir ve batın yönünden bağlıdır. Peygamberin aksini kastetmez. Maksudı hakka yöneliktir. Kur'ân'a bağlılığı farz ve haramı itikat ederek günahkâr olsun yine küfür addeder. Allah'ın indirdiği ile hükmetmediler diye Hz. Osman ile Hz. Ali'den uzak olurlar. İslam şeriatının neshini akıllarına dahi getirmezler ve akla getirmeyi de büyük gûnahtan sayarlar. Muhammed'in nübüvvetini ikrar edene değil iyi ve takva sahibi olmayana bile mümin demezler. Namaz ve orucu ıskat edeni değil, terkini bile iman dairesinden çıkarırlar. Kitap, sünnet ve icmâ haricinde hiçbir şeyi kabul etmezler. Günah, işleyenini işrak zamanına kadar göndermez. Yezîdiyye mezhebi İbâziyye'nin aşırısıdır. İbâziyye'nin imamet meselelerindeki ihtilaf sebebiyle başkaca kolları da mevcuttur. Mesela Hârisiyye koluna göre Abdullah b. İbâz'dan sonra imam Hâris b. Yezîd el-İbâzî'dir. İstitaat fiil ile beraberdir. Diğer kollara göre istitaat fiilden öncedir ve bu konuda Ehl-i Sünnet ile uyumludur. Hafsiyye koluna göre İbn İbâz'dan sonra imam Hafs b. Makdâm'dır. Şirk ile iman arasında mârifetullah var sayılır. Allah'ı bilen müşrik olmaz. Mümin olmak için mârifetullahtan sonra peygambere, cennet ve cehenneme inanmak ve bütün haram olan şeyleri terk etmek lazımdır. Bütün İbâziyye kolları Yezîdiyye görüşlerinden uzak olup kanlarını ve

²⁰⁰ İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", s. 43.

²⁰¹ İzmirli İsmail Hakkı, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası", *Mahfil*, 4/40 (Ağustos-Eylül 1923), s. 55.

mallarını helal sayarlar. İzmirli kendi zamanı için İbâzıyye mezhebine tabi beş milyon inananı tahmin etmiştir.²⁰²

İzmirli İsmail Hakkı, çalışmanın ilgili dönemin içerisinde yer alan bir fırkanın var olan umumî bilgiler altında aktarılmasını gerçekleştirmiştir. Hâricîler ya da Harûriyye fırkalarının ortaya çıkışını tasvirî(betimleyici) bir metot ile açıklamaktadır. İtikat ve fıkıh yönlerinden tutumlarını şekillendiren esasları aktarmaktadır. Fırkanın aktarılması hususunda herhangi bir fırka tasnifi girişiminde bulunmamıştır. İzmirli'nin çalışması, diğer mütefekkirlerde olduğu gibi dönemin sosyo-politik olaylarına tepkisiz kalınmadığını göstermektedir. Mecmualar vasıtası ile Müslümanları tehlike altına düşürebilecek akımlar önceden haber verilmek istenmiştir.

2.5. Bâbîlik ve Bahâîlik Kavramları

Bâbîlik ve Bahâîlik, İran'da Mirza Hüseyin Ali (ö. 1309/1892) tarafından kurulmuştur. Fikriyatı İslâm'a ve kültürüne dayanmakla beraber İslâm merkezinden ayrılmış bir akımdır.²⁰³ Dönem mecmualarından *Mahfil*'de mütefekkir İhsan Mahvî tarafından ilk defa işlenmiştir. İhsan Mahvî, bu çalışmasını tetkikat ve müşahede üzerine yazdığını ifade etmiştir.

Hicrî 1252/Miladî 1836'da İran'da Muhammed Şah'ın hüküm sürdüğü devrede İran yeni mezhebî hadise karşısında kaldı. Bu gibi muhtelif sistemlere alışkın olan İran, başlangıçta yeni ortaya çıkan bu mezhebe ehemmiyet vermediyse de yalnız Acem Müslümanlığını değil, bütün İran toplum ve siyasetini tehlikeye atan bu kuvvetli cereyan, ulema ve vezirlerin zihinlerini önemli bir şekilde meşgul eder hale gelmiştir. Şeyhiyye tarikatının kurucusu Şeyh Ahmed Zeyneddin el-Ahsâ'nin²⁰⁴ müritlerinden henüz yirmi altı yaşında Bâb Ali Muhammed isminde bir genç ihdas ettiği yeni dini neşrediyor. Kadın ve erkek birçok halk, bu yeni çıkan hareketin etrafında toplanmıştır. Bâb, Kur'ân-ı Kerîm'i, İncilleri ve Tevratları bununla beraber belli başlı Sûfiyye yollarını tetkik ederek kendisine bir düstur ortaya koymuştur.²⁰⁵

Allah'ın ve mahlûkatın vahdetine inanmak, kadın ve erkeğin hukukî olarak eşitliğini tanımak, birçok ihtilafları doğuran muhtelif toplumsal hadiseler sebebiyle eğri yollardan yani hakikati takip eden dinlerin bir noktada ittihadını benimsemek, Maarifte istisnasız her ferdi kapsayacak umumi bir lisanın seçilmesi ve kabul edilmesi bu ilkelerdendir. Bir mahkemenin Beyt-i Adl-i İlâhî tesis ve teşkilini tavsiye etmektedir. Vahdet düşüncesinin açıklamasında

²⁰² İzmirli, "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâzıyye Fırkası", s. 56.

²⁰³ Ethem Ruhi Fırlı, "Bahâîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahailik>

²⁰⁴ Necid sancağındandır. İrk Arap, ahlak Acem, mezhep Şîa olan bu Şeyh Kerbela'ya yerleşmiştir. Tasavvuf ile felsefeyi mezcetmiş ve karışık bir akâid meydana getirmiştir.

²⁰⁵ İhsan Mahvî, "Bâbîlik", *Mahfil*, 2/22 (Mart-Nisan 1922), s. 180.

beşeriyetin vahdetini ihlal eden dinî, ictimai ve millî düşünceler, insanların ruh ve fikirlerinde yaşadıkça insanlık rahat yüzü göremez çünkü muhtelif toplumlarda görülen bu teşkilat ve taksimat henüz oluşmamıştır. İnsanlığın huzuru, beşeriyetin ancak bir kardeşlik livası altında toplanması ile mümkündür. Arzın genişliği beşerin iskân ve idaresine kâfidir. Sonu olmayan bir cihangirliğin, mutlu etmeyen bir zenginliğin meydana getirdiği ihtiraslar sebebiyle harp etmek ve bu şekilde beşeriyetin kan ve masumunu seller gibi akıtmak Allah'ın emrine zıttır.²⁰⁶ Bâb, yalnız sabahları iki rekât namaz kılmayı, senede bir ay oruç tutmayı kabul etmektedir. Tesettürü kaldırmış, malların ortaklığını ve faizi mübah addetmiştir. İnsanın esas itibariyle tahir addederek abdest ve guslü zait görmüştür. Semavî kitapların ahkâmını mensuh, peygamberler ve evliyayı ulûhiyetin müşahhas bir sıfatı olarak kabul ve tasdik etmiştir.²⁰⁷

Casusluk ile zan altına alın bir Bâbî'nin sorgulanması esnasında “Ben bir Bâbî'yim. Harp etmek, harbe alet olmak, adam öldürmek ve kan dökmek bizim dinimizce büyük günahtır. Her yer vatanımız, bütün insanlık kardeşimizdir.” dediği aktarılmıştır.²⁰⁸

İhsan Mahvî, on iki sene kadar Bâb ve müritlerinin büyük bir müşkül içinde mezheplerini bir din şeklinde İran'ın güneyinde ve Irak'ta neşrederek bugün Avrupa ve Amerika'da itibar sahibi olan Bâbî akidesini tesis ettiklerini ifade etmektedir. Hükümetin şiddetli takibine rağmen halkın gruplar halinde bu yeni dini kabul ettiğini özellikle de Yahudilerin büyük bir aşk ve iman ile ilgi gösterdiğini söylemektedir.²⁰⁹

Hicrî 1264'te Muhammed Şah'ın vefatı üzerine on yaşında Şehzade Nâsiruddîn Acem ülkesinin tahtına geçmiştir. İran'ın her tarafına dehşet saçan yeni dinin istila hareketleri ve etrafında kıyam emarelerinin zuhuru, hükümeti Bâbîler hakkında takibata sevk etmiştir. Bâb bazı müritleri ile Tebriz'de tevkif olunarak hakkında Şîî ulehasının fetvası üzerine idamlarına karar verilmiştir. İdamı esnasında askerin yayılım ateşi garip bir şekilde Bâb'ın vücuduna isabet etmediyse de tekrar meydana gelen kargaşa üzerine kendisini oturtup öldürdüler.²¹⁰ Bâb'ın idamı Bâbîler'in azim ve cesaretini teşdit etti. İran hükümeti her şeyi bırakmış Bâbîler'in ortadan kaldırılması ile meşgul olmuştur.²¹¹ Kurratu'l-ayn mahlası taşıyan mümtaz güzelliğe sahip bir kadın Bâbîlik'i kabul etmiş ve Azerbaycan taraflarında dinini yaymak ile meşgul olduğu ve bunun fevkalade bir güzelliğe sahip olup İran'ın güzide bir şairi bir hatibi olduğunu ifade etmektedir. Bu kadının sihirli hitapları ile her yerde Bâbîlik'e büyük kazanımlar sağladığını aktarmaktadır. Bâbîler, Kurratu'l-ayn'ı “Tâhire” unvanıyla bu kadını

²⁰⁶ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/22 (Mart-Nisan 1922), s. 181.

²⁰⁷ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/22 (Mart-Nisan 1922), s. 181.

²⁰⁸ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/22 (Mart-Nisan 1922), s. 182.

²⁰⁹ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/22 (Mart-Nisan 1922), s. 182.

²¹⁰ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/22 (Mart-Nisan 1922), s. 183.

²¹¹ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/22 (Mart-Nisan 1922), s. 204.

yâd ettiği ancak hükümetin tazyikleri ile tevkif edildiği ve kadının çevresinin ona bu işte devam etmemesini tembih etseler de davasından ve inancından vazgeçmediğinden bahsetmektedir.²¹²

Hicrî 1271’de Nâsiruddîn Şah, Bâbîler tarafından bir suikasta maruz kaldığı, hükümet tarafından baskılar arttığı ve idamların gerçekleştiği ortam ile ilgili olarak şu ifadeler yer almaktadır. Bâb ve müritlerinin idamı ile Bâbîlik ortadan kaldırılamamıştır. Bağdat’a iltica eden Bâbîler vardı. Belirli bir bekleme süresinden sonra Mirzâ Yahyâ namında bir genç Subh-ı Ezel lakabıyla kendisinin Bâb’ın halifesi olduğunu ilan ile mezhebini yaymaya başladı. İran tacirlerinin daimi bir münasebeti bulunan Bağdat’a İran’dan muhtelif kervanlar yılbaşlarında Kerbela’ya ziyaret için geliyordu. Subh-ı Ezel ve müritleri bu kabilelerle temas sayesinde Bâbî akidesini gelenlerin ruh ve fikirlerine aşıl原因arak Bâbîlik’i adeta bir cenin halinde gizlice İran’a ulaştırıyordu. Bu defa İran hükümeti Bâb Ali’ye müracaatla bunların başka bir mahalde ikametlerini rica etti. Sultan Abdülaziz devrinde irade üzere Edirne’ye nakledildiler. Bâbîler Edirne’de yerleştikten sonra Subh-ı Ezel’in büyük biraderi Bahâullah, Bâb’ın beyan ettiği ilahi hakikatleri Allah tarafından neşre memur buyrulduğunu ve kendisinin bu âlemde hakkın en son bir tecellisi olduğunu ilan etmiştir.²¹³ Hakikat şu ki Subh-ı Ezel’in Bâb’ın halifesi olmasına rağmen Edirne’de iki fırka-i dâlleye ayrılan bu topluluğun hemen hepsinin Bahâullah’ı takip ettiklerinden iki kardeş arasında başlayan rekabetten usanan Osmanlı, Subh-ı Ezel’i tabileri ile Kıbrıs adasına Bahâullah’ı da dervişleri ile Akka’ya sürdü. Subh-ı Ezel bir müddet sonra kendi kendine inhizale uğradı. Bâbî müntesipler yalnız Bahâullah’ın etrafında toplanmıştır.²¹⁴

Bahâullah, Akka’da yetiştirdiği dirayetli müritlerinden bazılarını dinin yayılmasına mezun kılarak “muîd” naspetti. Bunları İran içlerine sevk ederek Bâbîlik’i (Bahâîlik) namıyla yeni bir mücerret din telkine başlamıştır. Subh-ı Ezel’in vefatı Bâbîler’in ekmeğine yağ sürmüştür. İki kardeş arasındaki ihtilaf başka türlü tefsir edildi. Bahâîler diyorlar ki, Subh-ı Ezel Bâbî idi. Hâlbuki biz ondan ayrıldık. Biz Bâbî değil, Bahâî’yiz. Şu halde Bâbîlik esas yine akide olmak üzere Bahâîlik’e istihale etmiş ve daha modern bir kisveye bürünmüştür. Telkinleri daha muntazam bir teşkilat ile idare edilmeye başlanmıştır. Özetle ismi değişmiş, elbise değişmiş, şekil değişmiş, Bâbîlik’in vücudu değişmemiştir. Çünkü eskiden umumi davetlerle halkı yeni dine davet eden Bâbîlik ile bugün dinî, felsefî, ictimai ve iktisadî konular ve münakaşalar ile gerekliliklerinde Bâbîlik’i telkin eden Bahâîlik’in arasında akide yönünden hiçbir fark yoktur. Bahâîlerin semavî kitaplardan biri olarak tanıdıkları “*Kitâbu’l-Beyân*” adlı

²¹² İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/22 (Mart-Nisan 1922), s. 204.

²¹³ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/23 (Nisan-Mayıs 1922), s. 205.

²¹⁴ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/23 (Nisan-Mayıs 1922), s. 206.

mecmua onların iddiasına göre Bâb Ali Muhammed'in ulûhiyet yönünden insanlık âlemine getirmiş olduğu şüphesiz bir hazinedir. Bahâîler, *Beyân*'ı neûzü ve besmele ile -bizim Kur'ân-ı Kerîm'i tilavet ettiğimiz tarzda tecvide riayet ederek- okumaktadırlar. Bu kitap hacim olarak Kur'ân-ı Kerîm boyutundadır. İçeriği Arapça lafızlardan ibaret olup birçok başlığa ayrılmıştır. Bâb'ın *Beyân*'ı tahrir ve tekellüm edecek derece Arapça'ya vakıf olmadığı, ayrıca Bâbîlik'ten rücu ve istiğfar eden Seyyid Hasan ve Seyyid Hüseyin biraderler tarafından Bâb namına yapıldığı ve tasnif edildiği zannolunmakta ise de Bâbîler bu sözü katiyen reddetmektedirler. Bâbîler'e göre *Beyân*, Bâb tarafından sûre şeklinde okunmuş ve Seyyid Hasan ile Seyyid Hüseyin biraderler tarafından zapt ve tedvin edilmiştir.²¹⁵

Akka'da Bahâullah, Yahudi ve Hristiyanlardan mürit devşirip Mısır ve Amerika'ya birçok muîd göndermiştir. Neşredilen akide ise buralarda pek çok iltifatkâr ruhlar bulmuştur. Mesela Bahâullah, Arapça ve Farsça yazılmış olan *Mufâvazât* kitabında diyor ki: “Mesih'in kendilerine karşı bir düşman olarak zuhur ettiğine kani olan kelimîler, şimdi Mesih'i ve İsevîliği bir düşman telakki ediyorlar. Hâlbuki Hz. İsa, Yahudileri incitmek şöyle dursun Müsevîliği âleme tanıttırmaya gönderildi. İslamiyet de İsevîlike düşman kesilmedi bilakis ona şefkat ve dostluğu gösteren hakikatlerdir. Şimdi icap eder ki bu din mensuplarını yekdiğerlerine karşı adavet ve muarazadan tamamıyla uzak kalarak birbirlerini kardeşçe sevsinler. Bahâullah'ın kanunlarına itaatle muvaffak olsunlar. Bu bir ilahi emirdir.” Bahâullah Akka'da vefatından sonra h. 1314'te Nâsıruddîn Şah'ın cülusunun sene-i devriyesinde Bâbîlerce hedefe alındı. Şah'ı Mirzâ Rızâ namında Şirazlı bir genç Bâbî öldürmeye teşebbüs etmiş ancak genç daha sonra İran'dan kaçıp Bağdat ve oradan da İstanbul'a gelmiş ve Bâbîler'in çalışmalarına devam etmiş aynı zamanda İstanbul'da Şeyh Cemâleddin Efgânî ile sıkı bir temasa geçmiştir. Şeyh Cemâleddin Efgânî, Bâbî olmadığı gibi Bâbî komitesinden de haberdar değildi. Fakat bazı konular için bu insanlarla münasebette bulunurdu. İran'ın geçirdiği elim safhaları, Şah'ın izalesi hususunda Bâbîler'in azmini -bilmeyerek- teşdit ederdi. Bunun üzerine Cemâleddin Efgânî, İran'dan Nâsıruddîn Şah'tan bahsediyordu. Şeyh'in lisanında dökülen cümleler dinleyenleri rikkate getirmiş ve özellikle Şeyh'in meclisinin müdavimlerinden olan Mirzâ Rızâ'yı titretmişti. Mirzâ Rızâ komitenin seçilmesi ve Cemâleddin Efgânî'nin telkin ve tavsiyeleri ile Şah'ın varlığını sonlandırmak üzere İstanbul'dan Batum yoluyla İran'a geçmiştir.²¹⁶ Bir süre Tahran'da tetkikten sonra Şah'ın gideceğini haber aldığı Şehzade Abdulazîm köyüne birkaç gün önce gidip türbe kapısı civarında bir çayhaneye devamla Şah'ın gelmesini bekledi. Şah geldiğinde Şah'ı türbe kapısı önünde öldürdü. Sorgulanan Mirzâ Rızâ, Bâbî olduğunu tam bir iftihar ile beyan ve Şah'ı

²¹⁵ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/24 (Mayıs-Haziran 1922), s. 232.

²¹⁶ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/24 (Mayıs-Haziran 1922), s. 233.

öldürmekten mütevellit sürur ve gururunu ilan etmiştir. Şah'tan yalnız Bâbîler'in değil, bütün İranlıların intikamını aldım demiştir.²¹⁷ İran Hükümeti, Bâbî'ali'den Cemâleddin Efgânî'yi katiyen talep ettiyse de II. Abdülhamid teslim etmedi bilakis onu muhterem tutmuştur. Mirzâ Rızâ idama götürülmüş ve “Siyaset sehпасına çekilip başımın yükseldiğini, âlemi de ayağımın altında gördüğüm gün ne hoş bir gündür.” manasında bir beyit okumuştur. Şah'ın vefatından sonra İran tahtına geçenler Bâbîler'e başkaldırmalarına meydan vermeseler de İran'da meşrutiyet idaresinin tesisi ile gelen Şah, Bâbîler'e büyük bir nefes aldırıştır. Bâbîler hükümetten çok halktan korkmaya başlamıştır. Çünkü Şiîler tesadüf ettikleri her bir Bâbî'yi fena halde döküyor, öldürüyordu. Bâbîler'in katledilmelerinin vücûbu hakkında Acem müctehitlerinin fetvası hükümeti zor durumda bırakmıştır. Bâbîler buna mantık çerçevesinde bir çare düşündüler. Hafiye teşkilatlarını genişlettiler. Büyük şehirlerde idadi derecesinde mektepler, umumi kütüphaneler, ilmî encümenler ve halk dersaneleri açtılar. Bâbî olanlar evlatlarını bu mekteplere göndermeye, düşüncelerini ve hislerini bu encümenlerde büyütmeğe başladılar. Avrupa'nın birçok ilim ve fen şubelerinde yetiştirdikleri muallimler bu mektepleri idare ediyordu. İran içinde bulunan Amerikan mekteplerinden pek çok yardım gördükleri gibi bunlara da ziyadesiyle itibar edenler yine onlardı. Bir taraftan Abbas Efendi'nin Mısır, Londra ve Washington'daki beyanatı, diğer taraftan Bâbî halifelerin İran'daki çalışmaları bugünkü Bâbîlik'i meydana çıkarmıştır.²¹⁸

Bâbîler'in köy mekteplerinde modern bir teceddüt dikkat çeker. Yeni usul üzerine inşa edilen mektepleri, muntazam ders programları vardır. Fransız, İngiliz lisanları bu mekteplerde okutulmaktadır. Talebeler, Şiî bölgelerindeki gibi cehalet ve taassup yolunda değildir. Bâbîler, Şiîlerden daha münevver fikre sahiptirler. Yeşil zemin üzerinden “Yâ Hazret-i Bahâullah” yazan bir de bayrakları vardır. Bahâullah'a göre Mevlevî zamanında hakkın bir nurudur. *Mesnevî-i Şerîf* ise o nurun aydınlığıdır. Bahâullah mütalaasının ara yerlerine *Mesnevî-i Şerîf* ten bazı beyitler serpiştirilmiştir. Bâb'ın kaza ve kader hakkında kanaati ise Sûfîyye'nin itikadından farklı değildir. Muhtelif dinlerden Bâbîlik hakkında küçük bir musahabe yapılarak Bahâiyye azizlerini yad ve Abdûlbahâ (Bahâuddînzâde Abbas Efendi) hakkında dualar edilir.²¹⁹

Bâbîler, alkol ve sigara kullanmazlar. Davetlerde misafirlerini şekerlemelerle ağırlarlar. Sigarayı haram da saymazlar. İnsanlara verdiği zarardan dolayı intisap edenler arasında yayılmasını katiyen istemezler. İran toplumunun birinci sınıf amillerinden sayılan esrar Bâbîler arasında katiyen görülemez. Bâbîler, taharet ve nezafet hususunda tamamıyla

²¹⁷ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 3/25 (Haziran-Temmuz 1922), s. 17.

²¹⁸ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 3/25 (Haziran-Temmuz 1922), s. 18.

²¹⁹ İhsan Mahvî, “Bâbîlik”, *Mahfil*, 3/26 (Temmuz-Ağustos 1922), s. 44.

moderndir. Şiîlerce Bâbîler'in hamamına gitmek ve onlarla bile bile alışveriş yapmak, onlara sürünmek necasete bulaşmak kadar geridir.²²⁰

Dönem mecmularının konu ve kavramları ele alma yöntemlerinin birisi de İslam âleminin mevcut durumunu kaleme almak ve tanıtmaktır. Bâbîlik ve Bahâîlik hareketinin Osmanlı'nın bir mecmuasında yer almasının sebebi, hareketin ne olduğu hakkında bilgi vermekten daha fazlasıdır. Müslümanların var olan siyasî ortamda birlikteliğinin sağlanması ve bu ittihadın mezhebî taassuplardan arınarak mümkün olacağı inancını ön plana çıkarmaktadır. Mecmularda dönem mütefekkirleri açısından dikkate değer âlim ve idarecilerinin görüşleri ile bu harekete yer verilmesi, bir bütünün parçası halinde düşünülmesi hissiyatından ileri gelmektedir. Çünkü hareketin görüşlerinin ifadesinde okuyucunun bu fikirlerden yola çıkarak İslam dairesinde görmemesi ve ittihat fikrinin siyasî kriz ortamında yeniden zarar görebileceği düşünülmektedir. İslamî mecmuaların genel muhteviyatını İslam âlemi açısından ittihadın meydana getirilmesi ve var olan farklılıkların güçlü siyasî birliktelik halinde tartışılmaya açılması fikri oluşturmaktadır.

2.6. Ahmedîlik ve Kâdiyânîlik Kavramları

Mirza Gulâm Ahmed'in adına izafetle Mirzâiyye ismini alır. Bölgesine nispetle Kâdiyânîyye adıyla anılmaktadır. Gulâm Ahmed, 4 Kasım 1900'de Hz. Muhammed'e delalet etmesi için Ahmedîyye şeklinde isimlendirilmiştir.²²¹ Dönem mecmualarından *Mahfil*'de "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar" başlığı ile Mesûd tarafından Osmanlı toplumuna tanıtılan dinî bir harekettir.

Mesûd çalışmasında şöyle bir giriş yapmıştır: "Hindistan'da İslam'ın itikadî fırkalarının yetmiş üçüne de mensup cemaat bulunduğunu iddia edersek herhalde mübalağa etmemiş oluruz." İslamî fırkaların Hindistan'da bu derece çeşitli olması şaşılacak bir durum olarak görülmüştür. Hatta Hindistan'da gün geçmiyor ki yeni bir fırka ortaya çıkmış olmasın şeklinde bir taaccüp de oluşmuştur. 1876 yılından Hindistan'ın Pencap bölgesinde olan Kâdiyân şehrinde Hz. İsa'nın nüzulü inancından istifade etmek üzere Müslümanları hidayet yoluna sevk edici Mesih-i muntazır olduğu iddiasını ortaya atmış olan Mirza Gulâm Ahmed hususi bir mezhep meydana getirmiştir.²²²

Bu mezhebe mensup olanlar 1900 senesinden beri İngiltere Hükümeti'nin nüfus kayıtlarına kendilerini "Ahmedîyye Mezhebinde" diye kayıt ettirmişlerdir. Ahmedîler, başlıca

²²⁰ İhsan Mahvî, "Bâbîlik", *Mahfil*, 3/27 (Ağustos-Eylül 1922), s. 63.

²²¹ Ethem Ruhi Fırlı, "Kâdiyânîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadiyanilik>

²²² Mesûd, "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar", *Mahfil*, 3/29 (Ekim-Kasım 1922), s.100.

üç mühim noktada diğer Müslümanlardan ayrılmaktadırlar ki onlar da Mesîh, Mehdî ve Cihad meseleleridir.²²³

1. Ahmedîler, Hz. İsa'nın çarmıhta zahiren vefat edip kabre konduktan sonra kalktığını ve İncil'i neşri için Hindistan'a ve özellikle Keşmir'e gittiğini ayrıca 120 yaşında olduğu halde Srinagar şehrinde vefat ettiğini hatta kabrinin malum olup ancak yanlışlıkla başına bir zata atıf olunduğunu iddia etmektedirler.

2. Ahmedîler, Mehdî'nin Hz. Muhammed ve Hz. İsa'yı temsil ederek sulhu ve silahı temin edeceğine inanmaktadırlar.

3. Ahmedîler, cihadın dahi harp vasıtaları ile değil sulh araçları ile icra olunmasının gerekliliğine inanmaktadırlar.

Bir rakamıyla belaya yazılan Hz. İsa meselesindeki itikatlarından dolayı Ahmedîlerin bâtil mezheplerine dair Hindistan'ın İslam uleması tarafından fetva neşredilmiştir. Başlıca neşir vasıtalarını ve fikirlerini Kâdiyân şehrinde İngilizce neşredilen dini mecmua olup Hindu lisanında haftalık, aylık ve üç aylık risaleler dahi neşretmektedirler. 1908 tarihlerine doğru vefat eden Mirza Gulâm Ahmed'den sonra Ahmedîyye mezhebi işlerini yürütme vazifesi Hindistan'da "Sadr-ı Encemen-i Ahmedîyye"ye geçmiştir. Mirza Gulâm Ahmed kurucusu olduğu mezhep hakkında "*Berâhîn-i Ahmedîyye*" namıyla büyükçe bir eser telif etmiştir ki bu mezhep hakkındaki eserlerin en önemlisidir.²²⁴

Mirza Gulâm Ahmed'in vefatından sonra mahdumu Mahmûd Kâdiyânî pederinin nübüvvetini tasdik etmemenin Muhammed'in (a.s.) nübüvvet ve risaletini tasdik etmeme derecesinde küfrü gerektireceğini ilan etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in "Hâtemü'n-nebiyyîn" ve Hazreti Rasûl'ün "Lâ nebiyye ba'de" kavlini tekzip mahiyetinde olduğu cihetle İslam dininde bulunma iddiasında olan hiçbir ferde yakışmayacak olan şu iddia üzerine Ahmedîyye mezhebinden bir kısım aydınları Mahmûd'u izhar hakka icbar etmiştir. Mirza Gulâm Ahmed müctehid ve müceddiddir. Bir mezhep sahibidir. Nebi değildir. Bu şekli ile hareket ikiye ayrılmıştır.²²⁵

Mahmûd'un önderlik ettiği grubun merkezi Kâdiyân şehrinde. Bu gruptan Mahmûd Kâdiyânî'nin dostlarından Müftü Muhammed Sâdık Amerika'da bir seneden beri İslam'ın neşri için çalışmakta ve Michigan şehrinde *Şemsü'l-İslâm (The Moslem Sunrise)* namında İngilizce bir Müslüman ceridesi neşretmektedir. İlk nüshalarında Müftü Muhammed Sâdık, bir sene zarfında Müslümanlığı neşretmek için vuku bulan mesaisinin bir hulasasını kaydetmektedir. Öncelikle karşılaştığı sorunlardan bahsetmekte Göç Dairesi tarafından

²²³ Mesûd, "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar", s.101.

²²⁴ Mesûd, "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar", s.101.

²²⁵ Mesûd, "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar", s.102.

İslam'ın yayılması için gittiğinden dolayı Amerika'ya girmekten men olduğunu fakat bu yasak günlerinde kendi gibi Amerika'ya girmesi yasaklananlar arasında dinin neşrine çalışarak bir kişinin İslam'ı kabul ettiğini ve beraber diğer yirmi kişiyi de Müslüman yaptıklarını ifade etmektedir.²²⁶ Buradaki Müslümanlığın yanında Ahmedîyye mezhebine kabul için de çalışmalar yapılmıştır.

Mirza Gulâm Ahmed Kâdiyânî'nin nübüvvetini kabul etmeyen Ahmedîlerdir ki çoğunluğu teşkil etmekle beraber ekseriyeti topluluğun büyüklerindendir. Merkezi Hindistan'da Pencap bölgesi Lahor şehrindeki Ahmedîyye'dir.²²⁷

Lahor'da "Ahmedîyye Encemen-i İşâat-ı İslâm Cemiyeti"nin maksadı ve programı Müslümanlığa ait olan hususlara hizmettir. Yani Hindistan ve diğer İslam beldelerinedir. Bu cemiyet azalarının irşatları fikirler üzerinde büyük tesirler göstermiş hatta İngiltere'de iki yüzü geçkin kişi İslam'ı seçmiştir. Cemiyet emellerini bildirmek için genellikle İngilizce ve Urduca kullanmaktadır. Cemiyet birçok tercümelerde de bulunmuştur. Bu tercümeler içinde Kur'ân'dan birçok sûre ile bir kısım hadis İngilizceye tercüme edilmiştir. Cemiyet üyelerinin önemli bir kısmı İngiltere'de bulunup neşriyat üzerine çalışma yürütmektedirler. Cemiyet hakkında "Tüm İslam toprakları için bu cemiyet bir nur şelalesi doğurmuştur." diye söylenildiği aktarılmaktadır. Bu cemiyet, Lahor'da bir İslâmî bir dârülfünun kurmuştur. Hindistan'da Müslüman çocuklarına dinin kaideleri bu cemiyet üzerinden öğretilmektedir.²²⁸

Ahmedîlerin İngiltere'deki heyetlerinin başında Hint ulemasından Hâce Kemâleddîn Kâdiyânî bulunmaktadır. Kendisi Britanya adalarında Nûr-ı İslâm hareketini yayan Lahor Müslümanlarından birisidir. Lahor'da eğitimini tamamladıktan sonra Londra darülfünunu hukuk fakültesine devam ile diploma almıştır. Bir süre Lahor'da adliye erkânında bulunmuş ve 1914 yılında tekrar İngiltere'ye gelmiş ve İngilizleri hak dine davet ve irşada başlamıştır. Ayrıca İslam hakkında yer bulan kötü zan ve anlayışları ulum ve modern felsefenin bütün kavâid ve düsturu ile tashih ve reddetmeye çalışmıştır. İngiltere'de üst düzeyde ve halk da ciddi Müslüman toplamıştır.²²⁹ Hâce Kemâleddîn Kâdiyânî hilafetin mukaddes hukuku hakkında müdafaa edici bir eser neşretmiştir. Ahmedîyye hakkında bir eseri de vardır.²³⁰

Ahmedîler, başta İngiltere olmak üzere ki genel faaliyetlerinin merkezi konumundadır, Hindistan, İran, Mısır ve Amerika'da ciddi faaliyetlerde bulunmuştur.

Almanya, Bosna tarafından Ahmedîyye mezhebini neşretmek için bir zat gönderildiği ve İstanbul'da dahi propaganda yapmak üzere bir vekil yollamak istedikleri aktarılmaktadır.

²²⁶ Mesûd, "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar", s.102.

²²⁷ Mesûd, "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar", *Mahfil*, 3/30 (Kasım-Aralık 1922), s.122.

²²⁸ Mesûd, "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar", s.122.

²²⁹ Mesûd, "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar", s.123.

²³⁰ Mesûd, "Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar", *Mahfil*, 3/31 (Aralık 1922-Ocak 1923), s.132.

Bosna Hint milletseverlerinden “*Cihân-ı İslâm*” mecmuası sahibi Hacı Ebû Saîd el-Arabî’ye seksen lira maaş ile bu vazifeyi teklif etseler de kendisinin kabul etmediği söylenmektedir.²³¹

Dönem mütefekkirleri bir grubu ve faaliyetlerini gözlemlediklerinde din ve mezhep neşri hususunda İslam ve Hristiyanlık âlemlerinde en çok faaliyet gösterenin Ahmedîler olduğuna ulaştıklarını aktarmıştır. Yine Bâbîler-Bahâîlerin de Ahmedîler ile bu konuda ortak çalışma yaptıkları aktarılmıştır.²³²

Ahmedîlerin katılımcıları günden güne neşriyatlar vasıtası ile artmıştır. Dönem mecmualarından Mahfil bunu dikkat nazarına sunmuştur. Zira yayın organlarının kullanılması ile ciddi bir nüfusun oluştuğunu İngiltere örneğinde müşahade etmişlerdir. Anadolu’da ve hilafet merkezi İstanbul’da da bu minval üzerine çalışmalar yürütebilecek gayretli kalemli arzu etmişlerdir.

Mahfil mecmuası Ahmedîler hakkında Mesûd Bey’in çalışmasından dolayı bir değerlendirmede bulunmuştur. Ahmedîler hakkında nübüvvet meselesi ile alakalı görüşleri sebebiyle küfürlerinin gerektiğini ancak neşriyatlarının da incelenmesinin gerekli olduğuna kanaat getirmişlerdir. Hindistan ve İngiltere gözlemleri üzerinden değerlendirilen Ahmedî hareketi akademik bir çalışmadan çok kendisini din yönünden Müslüman, mezhep yönünden Ahmedî olarak niteleyen hareketin Sünnî inanç çerçevesinde değerlendirilmesinden ibarettir.

Mahfil mecmuasında Ahmedîlerin kendi neşriyatlarından değerlendirilmesi hususunda Tâhirülmevlevî tarafından *Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri* başlığında bir makale de yayımlanmıştır.

Tâhirülmevlevî, Ramazan ayında tesadüfen eserin eline geçtiğini ve “كتاب الهدية السعدية” unvanıyla Mısır’da en-Neccâh matbaasında Kâdiyân’daki Su’ diye Kütüphanesi hesabına diye başlamış olan bir risalenin başına ve sonuna muharrir veya mütercimi, namı, tarihi ve basımı konulmamış olduğunu aktarmaktadır. Kitap içerisindeki “Hicaz’a şimendifer yapılacak olursa...” denildiğini ve bu sebeple epeyce eski olduğu ancak hatimesinde *Gulâmu’n-Nebî* olarak müstear bir imzanın olduğunu söylemektedir.²³³ Risalenin birinci sayfasında “taba’tü ve tercemtü” denilmesinden Farsça veya Urduçadan Arapçaya tercüme edildiği kanaatine varmaktadır. Ahmedîlik mezhebini müdafaa ve teceddüde Vehhâbî mezhebine mensup biriyle konuşma zamanında yazılmış daha doğru hali ile bir kitaptan hulasa edildiği aktarılmaktadır. Ahmedîyye mezhebinin batıl mahiyetini meydana çıkardığı

²³¹ Mesûd, “Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar”, *Mahfil*, 3/32-33 (Ocak-Şubat 1923), s.139.

²³² Mesûd, “Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar”, *Mahfil*, s.140.

²³³ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, *Mahfil*, 4/37 (Mayıs-Haziran 1923), s. 7.

anlaşılan risalede dinde teceddüt fikrine hevesli, dinî müceddidliğe taraftar olma gayretini tutanlara ibret gösterilmesini arzu ettiğini²³⁴ Tâhirülmevlevî risale tanıtımında işlemektedir.

Tâhirülmevlevî kitabın başlıca konularını aşağıda sıraladığımız maddeler halinde Ahmedîlik hareketinin batıl nitelendirdiği görüşlerini²³⁵ aktarmaktadır.

1. Ahmedîyye hareketine göre Allah, din ve dünyanın ıslahı için Muhammedîlik silsilesini Mûsevîlik silsilesine mukabil tutmuş. Mûsevîlik silsilesinde din işlerine enbiya memur iken Muhammedîyye de bu vazifeye evliya ve ulemaya aittir.

Mûsâ'nın dini üçüncü asra kadar asıl hali ile kalmış, son peygamber Muhammed'de "En hayırlı asır benim asrım sonra onu takip eden sonra onu takip eden" buyurmuş. Mesîh, Mûsâ'dan 1300 sene sonra gelmiş ve Mûsevîlik silsilesinin sonuncusu olmuş. Buna kıyasla Muhammedîlik silsilesinin sonuncusu olacak zat da o kadar süre sonra gelmesi lazım imiş. Nitekim Mirza Gulâm Ahmed 1300 hicrî yılında Mehdîlik ve Îsâlık davasına kalkışmış. 1884 miladî yılında husûf ve kûsûf birleşmiş. Şu hal Mehdî'nin zuhur edeceği alametinden imiş. Îsâ'dan başka Mehdî yokmuş. Îsâ ise haçlının galebesi zamanında binden sonra üçüncü yüzyılda nüzul ederek Mûsevîlik silsilesi ile Muhammedîlik silsilesinin ittihat ve imtisalini tamamlayacak görüşü etkindir.²³⁶

2. Ahmedîyye hareketine göre güneşin batıdan doğması Muhammed'in asr-ı saadetinde olmuş. Çünkü güneş İslam'dan ibaret, ulema ise gezegenlerin konumunda tanımlanmıştır. Mecazi olarak ekâbir ve sulehâya da yıldız ismi verilmiştir.

Ümmetine Müslüman ismini veren İbrahim'in suhufu ile İsmail'in talimi ve nurlanması Hicaz'da sönmeye başlamasından beri İslam'ın güneşi Mekke'de uzaklaşmaktan hali kalmamış. Peygamberliğin başlaması ve Muhammed'in hicretinin vuku bulması ile Mekke fethedilince İslam'ın nurları yeniden doğmaya başlamış. Şu halde güneşin batısı Mekke ve oradan doğması da fetih sonrası olarak tasvir edilmiştir. Firavun ve kavmi de doğru yoldan çıkmış ve tövbeleri kabul edilmemiş olduğu halde Mısır'ın batısından, kuzeyinden, güneyinden güneş doğmamıştır.

3. Ahmedîyye hareketine göre "انى متوفيك"²³⁷ ayeti Îsâ'nın vefatına delalet etmektedir.

Îsâ, Yahudilerin annesine iftira ve kendisini öldürme girişimlerinden sıkılmış, kurtulmak için dua etmiş hatta duasında anlaşıldığına göre Yahudiler, Mesîh'i dövmüşler, eziyet etmişler ve yaralamışlar. Havariler de kendisini bir merhemle tedavi etmişler. Sonra Yunan ve onlardan intikal ile Hint ve Fars hekimleri Havarilerin merhemi denilen bu ilaç

²³⁴ Tâhirülmevlevî, "Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri", s. 7.

²³⁵ Tâhirülmevlevî, "Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri", s. 8.

²³⁶ Tâhirülmevlevî, "Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri", s. 8.

²³⁷ Âl-i İmrân 3/55.

hakkında yüzü geçkin kitap yazmışlardır. Allah, Rûhullah'ın duasını kabul ederek “يا عيسى انى متوفيك ورافعك الى ربك” müjdesinde bulunmuş ve kurtuluş sebeplerini Fârisîlerin yolu ile Kâbil ve Keşmir beldelerine gitmesini ve artık Beytûlmakdis'e gitmemesini emre etmiş. Hz. Îsâ ile annesi Keşmir'e gidip Srinagar beldesinde ikamet etmişler ve orada da vefat etmişlerdir.

Mesîh'in Srinagar'da metfun olduğuna ve orada bilinen bir kabir sahibinin kendisine İncil kitabının nazil olan ve memleketinden kaçıp gelen Îsâ b. Meryem bulunduğuna bütün Keşmir tarihi ve halkı ittifak etmişler.²³⁸

4. Ahmedîyye hareketine göre “رَبُّوْةٌ”²³⁹ ayetindeki “رَبُّوْةٌ ذَاتُ قَرَارٍ وَمَعِيْنٍ”²³⁹ ayetindeki “رَبُّوْةٌ” nin neresi olduğuna dair müfessirler kesin bir söz söylememişler, bazıları Beytûlmakdis bazıları da Şam demişlerdir. Keşmir'de Hz. Îsâ'nın kabri keşfedilince “رَبُّوْةٌ” nin nerede bulunduğu ortaya çıkmış çünkü Keşmir dağları dünyanın en yüksek dağlarından olduğu gibi tatlı ve akarsuları da varmış.²⁴⁰

5. Ahmedîyye hareketine göre vahiy, enbiyaya mahsus olmadığı gibi müminlere de nüzul edebilirmiş. Zira Kur'ân'da “تَنْزِيلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ”²⁴¹ buyrulmuş. Bunun üzerine imamların sonuncusu olan bir zata yani Mirza Gulâm Ahmed'e melek gelip vahiy getirmesi mümkündür.²⁴²

6. Gulâm Ahmed'in Mesîhlik davası, peygamberlik iddiası değilmiş çünkü Hâtemü'l-Enbiyâ'dan sonra nebi gelme ihtimali yokmuş. Aksi takdirde Bâbilik dinini tasdik etmek lazım gelirmiş. Hadiste nüzulü haber verilen Mesîh, İsrailoğulları'ndan değil, Müslümanlardan imiş. Mesîh'in kızıl yüzlü olduğu hadiste zikredilmemiş. Mirza Gulâm Ahmed ise esmermiş.²⁴³

7. Bu İmam Hemmâm'ın doğruluğunu Muhammed'in sıdkı ile mukayese edilmesi halinde gerekli görülmüştür. Hz. Muhammed'in dünya işlerindeki sıdkı ve emanetinden dinî işlerindeki doğruluğu istidlal edildiği aktarılmaktadır.²⁴⁴

Mirza Gulâm Ahmed'in kendisine inanmayanlara lanetleşme teklifinde bulunduğu Hint müşriklerinden birisinin teklife icabet ettiği ve her ikisinin de “Yâ rabbi sapkınlığa tabi olanı kahret” diye dua ettikleri aktarılmıştır. İmam Ahmed, Hintli müşrikın altı sene sonra bayramın ikinci günü öldürüleceğini, Hintli müşrik ise İmam Ahmed'in üç sene sonra mide hastalığından öleceğini ilan ettiği ve Hintlinin vaat edilen zamanda katledildiği eserde yer almıştır.

²³⁸ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 9.

²³⁹ Mü'minûn 23/50.

²⁴⁰ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 9.

²⁴¹ Fussilet 41/30.

²⁴² Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 9.

²⁴³ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 9.

²⁴⁴ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 9.

Daha sonra Gulâm Destgîr el-Kusûrî namında meşhur olan bir ulema bir kitap neşrederek İmam'ın Mesîhlik, Müceddidlik, Mehdîlik davasına yalancı olduğunu ilan etmiş ve sözleri yanlışsa kendisinin ondan önce ölmesi için temennide bulunduğu ancak kitabın yazılmasından yirmi iki gün sonra helak olduğu anlatılmıştır. Burada Tâhirülmevlevî adamın ne suretle öldüğünün eserde bildirilmediği ve şüphe içerdiğini ifade etmektedir.²⁴⁵

8. İmam Hemmâm hakkında ilahî haberlere muhatap olduğu ve bu haberler ile “*el-Berâhînü'l-Ahmedîyye*” kitabını neşrettiği bildirilmektedir.

“Seni insanlara imam ve lider kılacağım. Kendilerine semadan vahiy yollayacağımız bir takım kimseler de sana yardımda bulunacaklar ve uzak yollardan geleceklerdir. Allah'ın nurunu söndürmek istiyorlar. Kâfirler onu hoş görmeseler bile Allah ise nurunu tamamlayacaktır. İnsanlar muhafaza etmeseler bile Allah seni himaye edecektir. Sen gözlerimizin önündesin. Seni mütevekkil diye isimlendirdim. İki koyun kesilecektir.” Demek olan “يُرِيدُونَ لِيُطْفَؤُا نُورَ اللَّهِ”²⁴⁸, “يَأْتِيَنَّ مِنْ كُلِّ فِجٍّ عَمِيقٍ”²⁴⁷, “رَجَالًا نُوْجِي إِلَيْهِمْ”²⁴⁶, “إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا”²⁴⁹ kelimelerinde tereküp eden haber, vahiy cümlesinden olarak aktarılmış. Burada farklı sûrelerde farklı ayetlerde olan kelimeler bir araya getirilip ilahî haber niteliği taşımayan bir pasaj olarak sunulduğu dikkat çekmektedir.²⁵⁰

9. Gulâm Ahmed'in zuhurundan önce bazıları onun bi'setini haber verdikleri ve bir kasidesinde 1300 senesinde yüce makamlı bir seccade sahibi çıkacağını bildirdiği eserden iktibasla aktarılmaktadır.

İmam'ın ilhamından kesileceği haber verilen iki koyunun ise Kâbil ulemalarından Şeyh Abdullatif Han ile talebesinin Afgan Emir'i tarafından katlettilmesine işaret olduğu söylenmiştir.²⁵¹

İmam Mesîh'in bir gecelik ibadeti ve yalvarışlarının Allah katından durumu muasırları ile tartılsa İmam'ın kefesinin ağır kalacağı inancının oluştuğu ifade edilmektedir.

10. Gulâm Ahmed'in tabileri İstanbul'da Şeyh Ebu'l-Hidâye, Mısır'da Muhaddis Şeyh Şirbînî'ye, Müftü Şeyh Muhammed Abduh'a, Şeyh Ahmed Rifâî'ye mektuplar gönderip tasdik etmelerini ve tabi olmalarını davet ettiği lakin bu zatların cevap verip vermediklerinin risalede yer almadığını Tâhirülmevlevî aynen aktarmıştır.²⁵²

²⁴⁵ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 9.

²⁴⁶ Bakara 2/124.

²⁴⁷ Yusuf 12/109; Nahl 16/43; Enbiyâ 21/7.

²⁴⁸ Hac 22/27.

²⁴⁹ Saff 61/8.

²⁵⁰ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 10.

²⁵¹ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 10.

²⁵² Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 11.

Ahmedîlik inancında ayrıca “Deccal” denilen batıl efkârı olan Hristiyanlar, “Dâbbetü’l-arz” kötü ulema “Ye’cûc ve Me’cûc” ise Britanya kavmi olduğu yer almaktadır.²⁵³

Tâhirülmevlevî, makalesinde işlediği Ahmedîlik hareketinin neşriyatı üzerinden değerlendirmesini “İhtiva ettiği saçmalar itibarı ile yazılan bu risale hulasa ettiklerimden ibarettir. Dini bütün ve aklı başında bir Müslümanın bu hezeyanlar ile karşılaşacağı doğaldır. Acınacak bir yönü varsa bir takım gaflet sahibi kimselerin böyle bir mezhebe kapılmasıdır.”²⁵⁴ şeklinde ifade etmektedir. Batıl hareketlerden Allah’ın inanan kullarını koruması için de çalışmasının sonunda dua ve niyazda bulunmuştur.

Dönem mecmualarında İslam toplumunun içerisinde ortaya çıkan ve İslam’ın kaynak ve yollarından istifade ederek yeni bir şeyler sunma gayreti gösteren hareketlerin değerlendirilmesi dikkat çekmektedir. Mütefekkirlere dönemin sosyo-politik olaylarına tepkisiz kalmadığına işaret etmektedir. Hilafet merkezinden ve buradaki yayın organları vasıtası ile meydana gelebilecek ve Müslümanları tehlike altına düşürebilecek akımlar önceden haber verilmek istenmiştir.

2.7. Akâid Kavramları

Emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker

Emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker kavramı *Beyânü’l-Hak* mecmuasının mündericat kısmında mecmuanın mesleği, rotası bağlamında marufu yani iyiyi emretme, münkeri yani kötüyü nehyetme ilke olarak belirlenmiştir.²⁵⁵ Mecmuada kavrama “önem verilen mesele, mukaddes bir vazife” olarak yaklaşmıştır. Onlara göre maruf, bütün iyilikleri kapsayan; münker ise fenalıkları ihata eden bir tabirdir. Emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker kavramı ulema nezdindedir. 11 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908) tarihe gömülen istibdat dönemi münker devri olarak tasvir edilmiştir. Bu münkeri nehyetme meselesi aslında ulemanın sırtında olan bir iş iken kendilerinin maalesef eda edemediklerini ifade etmektedirler. Münker olan istibdat devrini İttihat ve Terakki Cemiyeti ile sona ermiştir ki bu kötü vaziyetten kurtarması beklenen ulemaca yapılamamıştır. Mecmuanın ortak fikrini oluşturan ulema, istibdat dönemi ile alakalı devletin ilmiye kolu ve talebeleri jurnalciler tarafından kullanılabilir olarak görülmüştür. Ulema ve talebeleri bu cihetle münkeri sakındırma vazifesini yerine getirememişlerdir. Bu sebeple kendi vazifelerini yetiren getiren İttihat ve

²⁵³ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 11.

²⁵⁴ Tâhirülmevlevî, “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, s. 11.

²⁵⁵ Adem Lök, *İslâm Mezhepleri Tarihinde Bir İlke Olarak el-Emr bi’l-Ma’rûf ve’n-Nehy ani’l-Münker: Hâricilik ve Mu’tezile Örneğinde Bir Karşılaştırma*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2011, s. 37.

Terakki Cemiyeti'ne teşekkürü bir borç bilmişlerdir. 11 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908) II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber terakki ve tekâmül için herhangi bir mani kalmadığını beyan etmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, münker olan istibdadı yine İslam'ın “كلكم راع وكلكم لاطاعة للمخلوق في معصية” her ferdi mesul tutan kanunuyla imha etmiş ve yine “مسؤل عن رعيته الخلق” kanunuyla da herkese tam bir hürriyet bahşetmiştir.²⁵⁶

Beyânü'l-Hak mecmuasında birleşen ulema, İslam dini aleyhinde olan itirazları kanaat oluşturunca cevaplar vermek ve yine dini ve ilmi meseleler hakkında zihinlerde oluşan şüpheleri gidermeyi amaç edinmiştir. Ulema, meşrutiyet ile beraber gelen yayın serbestisi üzerinden geçmiş dönemde münker meselelerini, fenalıkları gazetelerde dahi kaleme alamadıklarından dolayı yakınmaktadırlar. Bu yakınmayı Fatih Dersiamlarından Mustafa Sabri Efendi mecmuanın sözcüsü olarak kaleme almıştır ve tarihe bu meseleyi iliştiirmiştir.²⁵⁷

Mecmua yazarları, Gulât-Şia ve Misyonerler tarafından dinleri aleyhine itirazları içeren kitaplar ve risalelerin neşredildiğini ancak bunlara itiraz kabilinde yazılan İslâmî eserlerin basılmasına ruhsat verilmediğini ve engellendiğini ayrıca yüz yirmi sandık dolusu İslâmî kitapların da Çemberlitaş mevkiinde yakıldığından yakınmaktadırlar. Bu sebeple böyle bir istibdadın yok edilmesini emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker kapsamında ele almışlardır.²⁵⁸

Din, İman ve Amel İlişkisi

Kelam ilminin ve Mezhepler Tarihi'nin konuları bakımından iman-amel ilişkisi önde gelen bir meseledir. Bu bakımdan Osmanlı mütefekkirlerinin İslam devleti olarak kabul ettiği hilafet merkezi için bu yönde fikir telakkilerinin zeminini, devletin yaşadığı kriz dönemindeki siyaset ve Müslümanların bu ortamdaki fiiliyatları, düşünürleri iman-amel meselesini incelemeye sevk etmiştir. Bu bağlamda istibdata karşı olma, hürriyetine sevdalı olma, hakkını arama amelleri, Müslümanlara mütefekkirler tarafından neredeyse imanın bir şubesi olarak gösterilmiştir. Bunu da amele dökme girişimleri için mecmualarda defaten kaleme almışlardır. Bu mesele Osmanlı'daki itikadî ve ameli inancın iman amel ayrımı görüşü göz önüne alındığında durum böyle bir kriz döneminde neredeyse fikir mihnesine dönüşmüş ve amel imandan bir cüz olarak görülmeye başlanmıştır. *İslâm ve Ulûm* mecmuasında bu konu “Kim ki Allah'a ve Rasûlüne itaat ederse...”²⁵⁹ ayeti ile “Ben cinleri ve insanları bana ibadet etsinler diye yarattım.”²⁶⁰ ayetleri arasında bir münasebet kurulmuştur. Bu münasebet, aklın

²⁵⁶ Mustafa Sabri Efendi, “Mündericat ve Beyânü'l-Hak Mesleği”, *Beyânü'l-Hak*, 1/1 (5 Ekim 1908), s. 2.

²⁵⁷ Mustafa Sabri Efendi, “Mündericat ve Beyânü'l-Hak Mesleği”, *Beyânü'l-Hak*, 1/1 (5 Ekim 1908), s. 3.

²⁵⁸ Hayret, “Ya Âlim Ya Halim” *Beyânü'l-Hak*, 1/1 (5 Ekim 1908), s. 6.

²⁵⁹ Nisâ 4/69.

²⁶⁰ Zâriyât 51/56.

Allah'ı bilme zorunluluğuna bağlanmıştır. Ehl-i Sünnet ve özelde Mâturîdî akaidinin eseri olan itikâd kasidesi *Emâlî*'de “وإيمان المقلد ذو اعتبار بانواع الدلائل كالنصال”²⁶¹ yani “Keskin kılıçlar gibi kat-i deliller ile mukallidin imanı geçerlidir.” beyti verilerek imanda taklidin muteber olsa da büyük günahlardan hali olmadığına değinilmiştir. Allah'ın öncelikle iman ve marifet sonra ibadetle amelle emrettiği ifade edilmiştir. İbadet ve amelin cennete girmek için gerekli olmadığı ancak sebep olduğu vurgulanmıştır.²⁶² Dönem mütefekkirleri iman-amel ilişkisine Müslüman halkın siyasete katılımını sağlamak²⁶³, medrese talebelerinin gündemini devlet ve hilâfet yönetimin merkezi ile meşgul etmek için ilim ve amel cihetinden makalelerini kaleme almıştır. Müslüman zihninde amel olarak zihinde beliren ibadet, bu dönemde siyasî hareket olarak anlaşılmaya başlamıştır.

Cerîde-i Sûfiyye mecmuası, akâid konularına yönelik bir çalışma içerisine ilk sayılarından itibaren dâhil olmuştur. Yazarlar, “İslam'ın terakkiye manidir” söylemine karşılık hakikatin “iman ve İslam” olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bunu İslam'ın Hz. Peygamber'den gelen konumunu muhafaza etmek ve aynı zamanda Müslüman toplumun iman anlayışını sağlam zemine katabilmek ve toplumu iman anlayışı ile ıslah etmek amacıyla gerçekleştirmiştir. İslam'ın, lügat olarak mutlak taat ve bağlılık manasına geldiği ve şer'i şerifte zahiri amellere bağlılık olduğu yani bunun kabul ve izan manasına geldiği ifade edilmiştir. Ahkâma itaat, Hz. Peygamber'in Allah'tan haber verdiği emirlerin tamamını tasdik manasına gelmesidir ki bu açıklama ile iman ve İslam'ın müteradif olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu konuda Mâturîdî akaidine vurgu ile *Şerh-i Akâid-i Nesefti*'ye atıf ile tüm mezheplerin ulemasınca “iman ve İslam, mefhumda farklı anlama gelmekle beraber tasdik hususunda aynı anlama gelmektedir.”²⁶⁴ Yine Ebû Hanîfe'nin *Fıkh-ı Ekber*²⁶⁵ adlı eserine atıf ile İslam'ın Allah'ın emirlerine itaat ve teslim manasına gelmekte ve imanın tasdik, İslam ise teslim manasını ifade ettiği gibi imanın İslamsız, İslam'ın imansız olmayacağı vurgulanmıştır. Hz. Peygamber'in Allah'tan başka ilah yoktur kavlini imanın şubesinin en yücesi kılması, ilk sözün İslam'ın erkânından olmasını işaret eder ki bu iman ve İslam'ın aynı manaya geldiklerine sünnetin delili görülmüştür. Hakikatin iman ve İslam olduğunu ifade eden

²⁶¹ Bkz. 40. Beyit. Ali b. Osman el-Üşî, “*el-Emâlî*”, İstanbul, 1308, s. 104; Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir Râzî, *Şerhu Bed'i'l-Emâlî = el-Hidaye mine'l-i'tikad*, thk. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahim, Dârû'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2001/1422, s. 251.

²⁶² Kasabzâde Ahmed, “Mev'izâ-i İcmâliyye”, *İslâm ve Ulûm*, 4 (14 Aralık 1908), s. 30.

²⁶³ Belirtilmemiş, “İman”, *İslam Dünyası*, 1/2 (27 Mart 1913), s. 21.

²⁶⁴ Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed Nesefti, *Akâidü'n-Nesefti*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul 1293, s. 289.

²⁶⁵ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Âlim ve'l-müteallim el-Fıkhü'l-ebzat el-Fıkhü'l-ekber Risâle Ebû Hanife el-Vasiyye*, talik Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevseri, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 2001, s. 58.

makalede ayrıca Eş'arî ve Mu'tezile mezheplerinin Allah'a imanın vahiy mi yoksa akıl ile mi olacağına dair görüşlerine yer verilmiştir. Hanefilere göre vahiy vacip akıl ise vasıttadır.²⁶⁶

Bu konuda *Hakikat İman ve İslam* başlıklı makalesi ile Ayasofya Camii dersiamlarından Kırşehirli Ömer Efendi, Ebû Muîn en-Nesefî'nin *Bahru'l-Kelâm*²⁶⁷ isimli kitabına atıfta bulunmuştur. Şöyle ki "Ehl-i Sünnet mezhebine göre imanın kulun fiili olduğu ve Rahman'ın hidayeti ile imanın mahlûk veya gayr-ı mahlûk olduğu söylenemez ancak imanın kavilden lisan ile ikrar ve kalp ile tasdik ve Rahman'ın hidayet-i tevfiqidir şeklinde söylenebilir." ayrıca "İman icmalî ve tafsilî olmak üzere ikim kısımdır. İcmalî iman kemâl ile muttasıf²⁶⁸ ve her türlü noksanlıktan münezzehtir. Tafsilî iman ise bile bile itikâd etmek demektir. Bu iman on dört vasıftadır. Altısı sıfat-ı manevî olan vücûd, kıdem, bekâ, muhâlefetün li'l-havâdis, vahdâniyet, kıyâm bi'z-zât şeklindedir. Sekizi sıfat-ı zâtiye-i sübûtiye olan ilim, irade, kudret, hayat, semi', basar, kelim, tekvin' sıfatlarıdır."²⁶⁹ Zât ile sıfat hakikatte elfâz ile mana gibi görülmüştür. İlim, kudret, irade, hayat, semi', basar, kelim, tekvin olan sıfatlar Eş'arî ulemasınca yedi Mâturîdî ulemasınca tekvin sıfatının ilavesi ile sekiz olduğunu Eş'arî uleması tekvin sıfatını kudret sıfatına dâhil ettiği beyan edilmiştir. Mütefekkirler itikatta bağlanılan mezhep olarak itikatta mezhebimiz Mâturîdî olduğu için sıfatları sekiz olarak belirtmiştir.²⁷⁰ Ehl-i sünnet ve'l-cemaat insanların örfünde Ebû Mansûr Mâturîdî ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî kendilerine tabi olan önderler olarak takdim edilmiştir. Hanefîlerin akâid yolunda Ebû Mansûr Mâturîdî, Ebû Mansûr Mâturîdî'nin de usûl ve fîrû da Ebû Hanîfe'nin mezhebi üzerine olduğunu belirtilmişlerdir. Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîlerin akâid yolunda Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini seçtiğini fakat Ebu'l-Hasan el-Eş'arî mezhebinde ihtilafın olduğunu ulemanın çoğunun Şâfiî bazısının Mâlikî olduğu belirtilmiştir.²⁷¹ Bu hususta Osmanlı'da Ayasofya ders kürsüsüne sahip bir dersiamın kaleme aldığı makalenin Mâturîdî akaidini ifade etmesi dönem için incelenmesi gereken bir husustur. Zira başta ulema çevresi ile talebelerin ve halkın doğrudan istifade ettiği mecmualarda buhran döneminde bu tür konuların işlenmesi krizi aşma noktasında mütefekkirlerin çıkış yollarını göstermektedir.

Din ve dinsizlik de dönem mecmualarının işlediği meselelerdendir. *Cerîde-i İlmiyye*'de bahsedildiğine göre din, insanlığın en büyük terbiyecisidir ve bu vazifesine kalpten başlar. Buradaki vazifesini ifa ettikten sonra yeme, içme, temizlik, giyinme vb. insanın gece

²⁶⁶ Kırşehrî Ömer, "Hakikat-i İman ve İslam", *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/1 (19 Mart 1909), s. 2.

²⁶⁷ Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî Nesefî, *Bahru'l-kelam fî akaidi ehli'l-İslâm*, Matbaatu Maşrîkî'l-İrfan, İstanbul 1910, s. 48.

²⁶⁸ Belirtilmemiş, "Din-i Hakikî, Din-i Taklidî Ahval-i İslam'ı Tedkîk", *Hikmet*, 76 (4 Ekim 1911), s. 4.

²⁶⁹ Kırşehrî Ömer, "Hakikat-i İman ve İslam", *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/2 (26 Mart 1909), s. 3.

²⁷⁰ Ali Fuad, "Evsâf-ı İlahiyye'ye Dair Bazı İzahat", *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-7 (11 Aralık 1911), s. 1.

²⁷¹ Ali Fuad, "Evsâf-ı İlahiyye'ye Dair Bazı İzahat", s. 2.

gündüz tüm fiillerinde tavsiye ettiği hikmet ve ahkâm ile itidali vücuda getirir. Din vazifelerini ayet ve hadislerin altında gerçekleştirir. Din bu vazifesi ile dinsizliğin önüne geçer. Din, beşere yüklediği sorumluluklar ile şahsı dindar kılar. Dindarlık bir ameliyedir. Bu ameliyeyi yerine getirmek dine karşı vazifedir. Din ve dindar ilişkisi Karşılıklı iletişim esasına dayanır. Bu sebeple ahkâm, ahlak, nikâh, toplumsal hayatta dini hâkim kılan dindar Allah katında kazançlı çıkar. İki dünya saadetini kazanır. Din kişileri ihya eder. Islah ettiği şahıslar arasında uhuvvet rabıtasını kurar. İttihâd din ile gerçekleşir.²⁷²

İstibdat

İstibdat kavramı üzerinden kıtas haline getirilen zamanın muhaliflerinde yani meşrutiyetin ilanı ile beraber kalem ile millete seslenen mütefekkirlerin satırları şudur: “Ey ümmet-i merhume! ‘Fitne uykudadır ve onu uyandırana lanet olsun.’ Bugün hepimiz meşrutiyet ve şeriat diyeceğiz. Vazifemizle ibadetimizle ticaretimizle sanatımızla meşgul olmalıyız. İstibdadı kalbine değil ağzına bile alan fitneye yönelmiş ve kendisini lanete doğru sürüklemiş olduğunda şüphe etmemelidir.”²⁷³ Dönemin siyasî olayını anlama, siyasî krizden çıkış için kullanılan delilin hilafet merkezli bir devlette siyasî meselelerin bir o kadar da dinî olduğu kanaati vardır. İslâmî mecmuaların din devleti ekseninde ortaya koyduğu makaleler bu sebeple inceleme alanını oluşturmuştur. Bu dönem yazılarında aktarılanlara göre eşyanın hakikati zıttı ile meydana çıkar önermesi ile meşveretin zıttı olan istibdattır. İslam’da meşveret meşru ve methedilen zıttı istibdat ise yasaklanan ve zemmedilendir. Hz. Ali’ye nispetle “*Meşveret güzel bir yardımlaşmadır. İstibdat ise ne çirkin ve fana bir azıktır.*” sözü delil olarak kullanılmıştır. İstibdat, lügatçe istişare edilmesi layık olan şeyleri bir şahsın kendi görüşü ve iradesine göre sınırlandırması demektir. Hz. Peygamber’e nispetle “Ey insanlar! Zalimlerin zulüm ve esaretinden boynunuzu kurtarmaya çalışınız. Hiçbir kimsenin keyfî emir ve nehyine kayıtlanmayarak ve gayet serbest derecede dünya ve ahirette muhtaç olacağınız gün için hayırlı ve yararlı işler işleyiniz.”²⁷⁴ sözü hürriyet, meşveret ve istibdat meselesinin anlaşılması için delil olarak kullanılmıştır. Dönem mütefekkirleri bu açıdan olayı değerlendirerek hürriyet-i şer’iyye kavramını literatüre dâhil etmişlerdir.

Taassup

Taassup meselesi dönem mecmualarında sıkça işlenilen bir konu haline gelmiştir. Osmanlı’nın ictimâî, siyasî ve iktisadî alanlarında yaşadığı gerilemeyi, din birliği olan

²⁷² Eşref Efendi, “Din ve Dinsizlik”, *Cerîde-i İlmiyye*, 4/42 (Ocak-Şubat 1919), s. 1221.

²⁷³ Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiyye, “İstibdat”, *Beyânü’l-Hak*, 2/29 (19 Nisan 1909), s. 673.

²⁷⁴ İskilipli Mehmed Atıf, “Medeniyet-i Şer’iyye ve Terakkîyât-ı Dinîye İstibdat”, *Beyânü’l-Hak*, 6/150 (18 Mart 1912), s. 2672.

toplulukların mücadele sahasına koydukları müşahede edilmiştir. Osmanlı'nın İslam egemen olması sebebiyle din anlayışı, muhtelif alanlarındaki duraklama ve gerileme sebebiyle hedef tahtasına konulmuştur. Osmanlı'nın din anlayışı hususunda mevcut durumun eskiden bir şey kaybetmediğini ifade etmeye çalışan düşünürler bu minval üzerine taassup meselesine eğilmişlerdir.²⁷⁵ Yoğun siyasî kriz ortamında dün herhangi kavgası olmayan müslümanlar dahi dinin yorumları üzerinden tartışmalar yapmış²⁷⁶ ve bu tartışmalar fikrî mücadele alanına çekilmiş, ortak zeminde fikir telakkisi yapılamaz hale gelmiştir. Taassup meselesi başlarda gayr-ı müslimlerin faaliyetleri üzerinden yürütülmüştür. Müslümanların kuvvetli ve zayıf zamanlarında dahi onlara gösterilen geniş ve imtiyazlı²⁷⁷ muamelelerden hatırlatmalar yapılarak Müslümanların taassup gösteren etkinliklerinin hatalı olduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Osmanlı'nın bu sosyal durumu siyasî bir kriz olarak nitelendirilmiş toprak bütünlüğü için tüm din, millet, mezhep topluluklarının kendisine çeki düzen vermesi arzulanmıştır. Din sahasında bir ıslah edilmesi gereken bir mesele olarak dikkat çeken toplumun taassup gösterme durumu, dönem mütefekkirlerinin ortaya sundukları fikirler ile geniş bir anlam yelpazesi kazanmıştır.²⁷⁸

Cehalet ve taassup, dönem mütefekkirleri tarafından terakkiyi öteleyen ve lehte oluşacak kazançları boşa çıkaran bir hastalık olarak görülmüştür. Buhara Emirliği ve ona destek olan Hükümet-i İslamiyye'nin faaliyetleri taassuba örnek gösterilmiştir. Bu siyasî yapıların cehil ve taassupları sebebiyle terakkî nimetinden hissedar olmak yerine modernlik dairesine girme istidadı gösteren mütefekkirleri tekfire kadar varan söylemler ile inkıraz ettikleri ifade edilmiştir. İran ve Buhara'nın bu taassupları sebebiyle yabancı devletin boyunduruğu altına girdiği beyan edilmiştir. Ayrıca dört mezhebin hak olduğunu ve gayrısının batıl yol olduğunu, ittihadın siyasî ve dinî değil mezhebî olacağını telkin eden ulemanın da bu hareket noktasında cehalet ve taassubu körüklediği ve İslam âlemini, düşünce dünyasını daralttığı misal olarak sunulmuştur.²⁷⁹

Bid'at

Bu dönemde dile getirilen diğer bir mesele olarak bid'at, hem itikat hem de amel açısından değerlendirilmiştir. İslam toplumunun gerilemesi ile beraber sorunun tespiti noktasında Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi yaşamaya yönlendirme ve Müslümanları

²⁷⁵ Belirtilmemiş, "İthâmât ve Müdafaa: Taassup, Ecnebi Düşmanlığı, Seyyahperesti ve İhtilalcilik", *Hikmet*, 19 (27 Ağustos 1910), s. 2; Belirtilmemiş, "Müslümanlara Matuf Taassup Dolayısıyla Biraz Daha İzahat", *Hikmet*, 20 (3 Eylül, 1910), s. 6.

²⁷⁶ Belirtilmemiş, "Taassup Numunelerinden", *İslam Dünyası*, 1/2 (27 Mart 1913), s. 32.

²⁷⁷ Yenişehirli Ahmed Kemal, "Bizde Ecnebilerin Mevkii", *Maşrık-ı İrfân*, 2/98 (10 Mart 1910), s. 1.

²⁷⁸ Mehmet İzzet, "Taassup", *el-İslâm*, 1 (3 Nisan 1909), s. 3.

²⁷⁹ Safvetî Kemal, "Cehl - Taassup", *Teârûf-i Müslimîn*, 1/19 (29 Ekim 1910), s. 312.

sadeleştirme gayretleri çaba bulmuştur. Devletin refah zamanında bid‘at meselesinin hasene ve seyyie diye ayrıma tabi tutulması ve daha genişçe bakılması kriz döneminde tek merkezden bakılması durumuna getirmiştir. İslam toplumunu gerileten bir sebep olarak görülen bid‘at ve bid‘at hasleti ana fıkıh kitaplarından merkezle temizlenme girişimine tabi tutulmuştur. Bid‘at ve bid‘atçılık durumundan arındırma mütefekkirlerce ıslah düşüncesi altında gelişmiştir. Geleneğe tamamen zarar vermeden yürütülen ıslah çalışmaları başta cami, mescid ve tekke gibi yapılar üzerinden hareket bulmuştur. Camilerde müezzin ve imam uygulamaları vb. tüm fiiller mecmualar vasıtası ile eleştirilmiş ve düzene girilmesi yönünde telkinler verilmiştir.²⁸⁰

Kaza ve Kader

Kaza ve Kader, İslam ilim tarihinde çokça tartışılan bir mesele olmuştur. Dönem mecmualarından *Cerîde-i Sûfiyye* itikâd sahasında kendisine biçtiği vazife sebebi ile toplumu hak yoluna ulaştırma amacı doğrultusunda Ehl-i sünnet merkezli kaza ve kader olgularını işlemiştir. Ali Fuad’ın bu iki meseleyi işlediği makalesinde Hz. Ali’ye nispetle kalbin devası kazaya rızadır minvalinde bir giriş ile mütefekkir, “Kadere imanım olduğu gibi kazaya da razıyım. Kaza ve kader meselesinde hayret ve dalâlet çoktur batıl evhamı olan çoğu insan bu konuda galebe çalmıştır.” diyerek bu mesele hakkındaki görüşlerini dile getirmiştir. Makale, kaza ve kader meselesini taife olarak belirtilen fırkaların görüşlerini aktarmak üzere inşa edilmiştir. İmam Eş‘arî’nin görüşü sebebi ile cebir düşüncesine meylettği ve bu sebepten Cebr-i Mutavassıt ismini aldığı aktarılmıştır. Eş‘arî’nin görüşü makalede etraflıca ele alınıp meselenin itikadî boyutu ortaya konulmuştur. Müslümanın küfre düşmemek adına hangi düşünce yapısına sahip olması gerektiği vurgulanmıştır. Mutezile ve Kaderiyye’nin kaza ve kaderi inkâr etmeleri cehl-i azîm olarak nitelendirilmiştir. Ehl-i sünnet dışındaki fırkaların batıl olduğu aktarılırken Ehl-i sünnet savunmasını Mâturîdî ve Eş‘arî zemininde yapan müellif kaza ve kader meselesinde Mâturîdî düşüncesini tercih ettiğini vurgulamıştır.²⁸¹

Teveşül ve Şefaât

İnhitat dönemi yani gerileme olarak tabir edilen zaman da milletlerin bir meselenin ortasını bulamaması ve neticesinde ifrat-tefrit hastalığa müptela olduğu mütefekkirlerce dert edinilen bir durum haline gelmiştir. İnhitat döneminde tartışılan itikâd meselelerinden birisi de teveşül ve şefaât kavramları olmuştur. *İslam Dünyası* mecmuasının yazarlarından Abdürreşid İbrahim Efendi teveşül-şefaât meselesine şöyle yaklaşmıştır. Tevatür derecesinde

²⁸⁰ Belirtilmemiş, “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 12 (24 Aralık 1908), s. 2; “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 13 (31 Aralık 1908), s. 3; “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 14 (7 Ocak 1909), s. 3; “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 16 (21 Ocak 1909), s. 4; “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 17 (28 Ocak 1909), s. 2; “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 19 (11 Şubat 1909), s. 1.

²⁸¹ Ali Fuad, “Kaza ve Kader”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 4/99 (16 Temmuz 1914), s. 29.

kabul gören “*Allahumme âti Muhammeden el-vesîlete*” nasıl inkâr edilir? Hz. Peygamber’in “*Şâfiun ve müşeffeun*” olduğu icmâ-i ümmet ile sabittir. Sahabe huzurda bulunduklarında “*Nesteşfiu’ bike ale’l-Allah*” derken Hz. Peygamber de “*Şefâatî li-ehli’l-kebâiri min ümmetî*” buyurmuştur. Böylelikle ne kadar Hz. Peygamber’in hadisi varken küffardan hayâ edip de tevessülü tamamen inkâr etmek de olamaz “وَإِنْ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ”²⁸² nassı kat’îdir. Esasen tevessülü inkâr etmek de yeni bir mesele olmayıp hicretin altıncı asrında türemiştir. Tevatür ile sübutunu dava edenler de o zamanda münkirleri tekfir ettiler. Bunlardan hiç biri yeni bir muamelat değildir. Vehhâbî mezhebinin zaten esası tevessülü inkârdan ibarettir. Fakat o zamanlarda tevessülü inkâr edenlerden hiç biri Hz. Peygamber’in aleyhinde söz söylemediler. Yirminci asırda ise Hristiyanlar dahi aklı başlarında olanları nübüvveti inkâr ettikleri halde Hz. Peygamber’e tazimde bulundular.²⁸³

2.8. Reddiye, Islah ve Tecdid Kavramları

Dönem mecmualarının genel olarak ele aldığı çalışmalardan birisi de bir takım gruplara, mezheplere, fırkalara karşı yapılan reddiyelerdir.²⁸⁴ Mecmualarda yoğun bir şekilde reddiye yapılması dikkat çekmektedir. Osmanlı’nın gerek devlet gerekse halk cihetinden yaşadığı krizin çıkış yollarını arayan mütefekkirler sahil, sağlam ve selim bir inancın olmasını yeğlemişlerdir. Bu durum muhtelif bazı fikirlerin reddedilmesi yolu ile olacağı inancını geliştirmiştir. Avrupa’da çıkarılan İslam aleyhine çalışmalar olmak üzere topluma ulaşımı kolay olan akımların bertaraf edilmek istenilmesi reddiye çalışmalarının ortaya çıkış sebebi olarak değerlendirilebilir.

İncelediğimiz mecmualarda düşünürler reddiyesini yaptıkları, ciddi eleştiride bulundukları meselelerin düzeltilmesini, belirli bir fikir dairesinde ıslah edilmesini amaçlamışlardır. Bu sebeple düşünürlerin çalışmaları reddiye-ıslah çerçevesine gerçekleşmiştir. Örneğin, *Cerîde-i Sûfiyye* mecmuası ağırlıklı olarak tasavvuf alanda yayın yapan bir neşriyattır. Mecmuanın tasavvuf telakkisi, Müslüman bir ferdin sağlam bir itikada malik olması üzerine şekillendiği hali ile dikkat çekmektedir. Mecmuada mütefekkirler, Müslümanların akaidi için batıl yolları göstermeyi ve tenkit etmeyi benimsemiş ve İslam tarihinde cereyan eden fırkaları reddiye kapsamında ele almıştır.

²⁸² Enfâl 8/72. “Eğer din konusunda sizden yardım isterlerse, sizinle aralarında sözleşme bulunan bir kavme karşı olmadıkça, yardım etmek üzerinize borçtur.” Diyanet İşleri Meali (Yeni)

²⁸³ Abdürreşid İbrahim, “Tevessül Tevhide Mani Değildir”, *İslam Dünyası*, 2/2 (1914), s. 13.

²⁸⁴ Reddiye, Sözlükte “kabul etmemek, geri çevirmek; karşılık vermek; vazgeçirmek” manalarına gelen redd kökünden Osmanlı Türkçesi’nde türetilmiş bir isimdir. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/reddiye>

Mecmualarda işlenen konular itikat ve amel merkezli olarak işlenmiştir. Batı'nın "İslam terakkiye manidir" eleştirisi sebebiyle bir takım düşünürler cevap verme ihtiyacı hissetmiştir. İslâmî mecmualarda kaleme alınacak yazıların merkezini oluşturan bu cevaplar dönem özelinde bir reddiye edebiyatının ve öz eleştiri sürecinin başlamasına sebep olmuştur.²⁸⁵ Eli kalem tutan düşünür, Müslümanlar arasında şüpheyi mahal bırakmamak, mevcut inançları diri tutmak hâsılı dinde taklidi imanın açtığı açığı kapatma düşüncelerinden sebebiyle İslam'ın ne olduğunu anlatma amacı gütmüşlerdir. İslam dininin bir tevhid dini olduğundan hareketle terakkiye mani olan durumların neler olduğu soru-cevap şeklinde gösterilmek istenmiştir.²⁸⁶ İslam'a karşı terakkiye mani söyleminin dinin usul ve fûruna vakıf olan kişilere ne kadar uzaksa avamdan olanların acaba bu iddia doğru mudur düşüncesine kapılmalarına sevk ettirecek bir vaziyet olarak görülmüştür. Düşünürler halkı bu iddiadan uzaklaştırılmak istemiştir. Ancak bunun sebep olduğu meseleyi ortaya koymayı da ihmal etmemişlerdir. Bu doğrultuda Osmanlıların bu iddiaya maruz kalıp menhus olmasının sebebi istibdat olarak görülmüştür.²⁸⁷ Zamanın değişmesi ile ahkâmın değişmesi gerekir anlayışının getirdiği durumun ilişkisi kurulup vaziyetten ders çıkarılması gerekliliği vurgulanmıştır.²⁸⁸ İslam'ın esaret altına aldığını ifade eden bu anlayışa karşı düşünürler gerek ayet gerek Hz. Peygamber'in uygulama ve tarihi üzerinden dinin esaret ile alakasının olmadığını ifade etmeye gayret göstermişlerdir.²⁸⁹

Reddiyeler sadece batıdan gelen eleştirilere cevap olmamıştır. Osmanlı kendi içinde bulunduğu hali sebebi ile de düşünürler tarafından ciddi tenkit edilmiştir. Bu noktada eğitim sistemi ıslah için eleştirilmiştir. İslam'ın aslının mükemmelliği aktarıp Müslümanın eksikliğinden mazur olunduğu ifade edilmekle birlikte bu sözün bir gerçeği de yansıttığı beyan edilmiştir. Siyasî bir anlayış olan istibdadın arkasında birçok hezeyan bıraktığı gerçeğini topluma aksettirmek isteyen mütefekkirler eğitimde ıslah girişimlerinin desteklenmesini arzu etmişlerdir.²⁹⁰

Dönem mecmualarının ferdin gelişmesini arzu ettiği ve bu doğrultuda makaleler kaleme aldığı malumdur. Ferdin gelişmesi için dinî ve siyasî alanlardan da azamî istifade

²⁸⁵ Hayreddin, "Din-i İslam Mâni-i Terakki Diyenlerin Menşe-i Galatlarını Tayin", *Habl-i Metîn*, 1, (9 Ocak 1919), s. 6; Hayreddin, "Din-i İslam Mâni-i Terakki Diyenlere", *Habl-i Metîn*, 4 (31 Ocak 1919), s. 28.

²⁸⁶ Belirtilmemiş, "İslamiyet Mani-i Terakki midir Yoksa Sebebi-i Terakki ve Umran Mıdır?", *Mikyâs-ı Şeriat*, 17 (28 Ocak 1909), s. 2.

²⁸⁷ Musa Kazım, "İslam ve Terakkî", *İslâm Mecmuası*, 1/1 (8 Şubat 1914), s. 1; Selami Saygın, *Türk Siyaset Düşüncesinde Sırat-ı Müstakîm / Sebilürreşat Dergisine Göre İslamcılık Düşüncesi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, Eskişehir 2022, s. 172; Samizade Süreyya, "Esbâb-ı İnhitât-ı İslam", *Teârûf-i Müslimîn*, 1/20 (29 Ekim 1910), s. 323.

²⁸⁸ Mehmet Safvet, "Din Terakkiye Mani mi?", *el-İslâm*, 1 (3 Nisan 1909), s. 2.

²⁸⁹ Muhammed Sıdkı, "İslamiyet'te Esaret", *Mikyâs-ı Şeriat*, 20 (18 Şubat 1909), s. 3.

²⁹⁰ Mecmua Heyeti, "Terakkiye Mani Nedir?", *Maşrık-ı İrfân*, 1/1 (4 Mart 1909), s. 1.

etme amacı oluşmuştur.²⁹¹ Bu amaç ile düşünceler mütalaa edilmiş ve hedefin gerçekleşmesi için basın araçları kullanılmıştır. Dönemin buhranından kurtulma yolları bir davaya dönüşmüştür. Bu dava için teceddüt ve terakkî kelimelerini doğru anlamayı ve anlatmayı hedef belirleyen mütefekkirler ilgili kavramları tahlil etmişlerdir.²⁹² Teceddüt, tahavvül ve tekemmül demektir. Ayrıca teceddüdün eskimiş bir şeyi kaldırmak suretiyle yerine bir yenisini koymak manasının avam nazarında bir anlayış olduğu ifade edilmiştir. Siyasette ve topluma tatbik hususunda kaldırma değiştirme manasının, yerinin olmadığı aksine tekâmül ve terakkî manasını taşıdığı belirtilmiştir. Bu konuda lisanı teceddüt olsun denildiğinde lisanın işe yaramadığı ve değiştirilmesi gerektiği mi anlaşılır yoksa lisanın terakkisine mani olan etkenlerin ıslah ile tekâmüle ulaşması gerekliliği mi anlaşılır? Manasında bir çıkarım ile kavramların anlaşılması hedef kılınmıştır.²⁹³ Mütefekkirlerin toplumda inşa etmek istediği vaziyetin, öncelikle ilgili kavramları meşru mecrasına taşıma amacı taşıdıkları müşahede edilmektedir.

Dönem mütefekkirleri, siyasî alanda ve ilmî alanda kaleme aldığı makalelerinde ıslah amacı gütmüşlerdir.²⁹⁴ Başta kendilerine muhatap gördükleri ilim cihetinden mevkidaşlarına ve talebelere, düzeltilmesi gereken meselelerin halli için düşüncelerini gerekli kaynaklar ile arz etmişlerdir. Mecmualar vasıtası ile yürütülen bu ıslah çalışmaları İslam hilâfet devleti olan Osmanlı'nın ilmî anlamda bir düzene girmesi ve bu düzen ile istikrar sağlamasıdır. Bunun neticesinde krizden kurtuluş olacağı kanaati oluşmuştur.²⁹⁵ Batı mütefekkirlerinin İslam terakkiye manidir kavilleri ile düzen çabasına giren mütefekkirler mecmualar üzerinden geniş çaplı bir ıslah girişimine başlamıştır.²⁹⁶ Islah sadece medreselerin ders programı,²⁹⁷ müderrislerin ders işleyiş mantığı²⁹⁸ değil aynı zamanda bir ders halkası özelliğini ihtiva eden cami ve mescitler için de gerekli tedbirlerin alınma gayreti görülmüştür.²⁹⁹ Camilerde Cuma

²⁹¹ İbnu'l-Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu*, çev. Vecdi Akyüz, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 100-102.

²⁹² Mustafa Cevdet, "Teceddüd Karşısında", *el-Medâris*, 6 (19 Haziran 1913), s. 92.

²⁹³ Muhammed Fahreddin, "Teceddüd ve Terakkî", *Hikmet*, 60 (9 Haziran 1911), s. 2.

²⁹⁴ Yaşar Ünal, *II. Meşrutiyet Döneminde Dinî Düşünceyi Yenileştirme Hareketleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2001, s. 33.

²⁹⁵ Beyazıt Dersiamı Hilmi, "Mütalaname-i Mezkûr", *Mikyâs-ı Şeriat*, 30 (30 Nisan 1909), s. 3.

²⁹⁶ İbrahim Cehdi, "Talebe-i Ulûm Kardeşlerime", *İslâm ve Ulûm*, 8 (25 Ocak 1909), s. 59; Beyazıt Dersiamı Hilmi, "Efkâr-ı Amme ve Şeriat", *Mikyâs-ı Şeriat*, 27 (8 Nisan 1909), s. 1.

²⁹⁷ M. Kazım, "Usûl-i Tedris Lazımdır", *İslâm ve Ulûm*, 11 (15 Şubat 1909), s. 85; Medreselerin ıslahı ile ilgili kaleme alınan makaleler için ayrıca bkz. Ziyaeddin Efendi, "Taşra Medarisinin Islahı İçin Kabil-i Tatbik Zannolunan Mevad", *Mikyâs-ı Şeriat*, 17 (28 Ocak 1909), s. 4; Belirtilmemiş, "Islahat-ı İlmiyye'den Bir Kısım", *Mikyâs-ı Şeriat*, 27 (8 Nisan 1909), s. 1; İlhamî, "Debre Kongresinden Bir Yaprak", *Sırât-ı Müstakîm*, 2/49 (25 Mart 1909), s. 368; Lâ, "Medreselerin Islahı", *Sırât-ı Müstakîm*, 4/79 (10 Mart 1910), s. 5; Belirtilmemiş, "Islah-ı Medâris", *el-Medâris*, 2 (22 Mayıs 1913), s. 28; İbnü'l-Hasan M. Necati, "Medreselerin Islahı İçin Ne Yapmalıdır?", *Medrese İtikâdları*, 10 (26 Temmuz 1913), s. 82.

²⁹⁸ Rahmizade, "Medrese - Hayat Fikri", *Medrese İtikâdları*, 1 (19 Mayıs 1913), s. 2; Demirhisarlı Hafız Hüseyin, "Medrese - Mektep", *Medrese İtikâdları*, 3 (2 Haziran 1913), s. 18; Mehmed Emin, "Medrese İtikâdları ve Temennilerim", *Medrese İtikâdları*, 3 (2 Haziran 1913), s. 21.

²⁹⁹ Yüzbaşı Ali Haydar, "Medâris-i İslamiye", *İttihâd-ı İslâm*, 2 (24 Aralık 1908), s. 7.

ve bayram namazları gibi umumun iştirak ettiği namazlardaki cehri uygulamalar tartışılmıştır. Bu bağlamda Hanevî mezhebinin fıkıh eserlerine müracaat edilmiş ve uygulamaların bidat oldukları kaynaklar ile gerekçelendirilmiştir. Mütefekkirler İslam için yazılan engelleyici özellikleri, kalemleri ile kurtarmaya çalışmışlardır. Bunu bir cihat mesabesinde gören mütefekkirler şifahi kültürün³⁰⁰ egemen olduğu toplumda bu işin son derece zorluğunun bilincinde olarak hareket ettiklerini ifade etmişlerdir.³⁰¹ Mütefekkirler, Osmanlı'nın muhtelif millet, din ve mezhepleri ihtiva etmesi sebebi ile hem Müslümanda olmasını istedikleri münasebet bakımından hem de toprakların elde kalabilmesi adına Gayr-ı Müslim unsurlar ile münasebette de ıslah amacı gütmüşlerdir.³⁰²

İslâmî mecmuaları incelediğimizde dönem özelinde düşünürlerin siyasî krizin asıl müsebbibinin fikir meselesi olduğu kanaatine ulaştıklarını ifade edebiliriz. Bu kanaat doğrultusunda fikir ıslahına ihtiyaç olduğunu mecmualar vasıtası ile başta siyasî çevre ve halk olmak üzere geniş kitleye çözümlerini arz etmişlerdir. Islahı yapılacak fikir hareketi için de siyasî mekanizmayı kullanma amacı gütmüşlerdir. Devletin şehirlerine gönderilecek vali münasebeti ile bir yıllık kalkınma programının hazırlanmasını ve ıslahın bu program dâhilinde takibinin yapılmasını arzu etmişlerdir.³⁰³ Meşrutiyet'in ilanı ile beraber yalnız mebuslar değil mütefekkirler de yönetime basın organı ile doğrudan katılım sağlamıştır. Bazı düşünürler, güçlü kalemi ve hitap ettiği kesimi etkisi altına alması sebebiyle mebus olarak da seçilmiştir. Dönem mütefekkirlerinin ıslah, ihya, tecdid gayretleri neticesini mecliste gösterir hale getirmiştir.

Mehmet Akif, Eşref Edip, Mustafa Safvet, Elmalılı Muhammed, Ömer Nasuhi gibi mütefekkirler, Meşrutiyet'in ilanı ile beraber maddî ve manevî anlamda sorumlulukları üstlenmeye çalışmışlardır. Maddî olarak mecmua neşretmek, manevî olarak ise satırları sadırlarda hâkim kılabilmektir. Bir milleti yeniden diriltmenin gayretine dâhil olan düşünürler Kânun-ı Esâsî'nin yürürlüğe girmesine açılan bir kapı olarak görmüşlerdir. Diriltmeyi ıslah, ihya veya tecdid olarak gören mütefekkirler, mecmualarda kaleme aldıkları makalelerde amaçlarını açıkça göz önüne getirmişlerdir. Meşrutiyet ile gelen kanunun topluma kazandıracağı hususlar bakımından devletin ve İslam toplumunun ilim adamları ve eğitim

³⁰⁰ Fatih M. Şeker, *Osmanlı İslam Tasavvuru*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 475.

³⁰¹ Bkz. Mesâil-i Selâse ve Es'ile-i Selâse yazıları için *İslâm ve Ulûm*, 7 (28 Aralık 1908 - 18 Ocak 1909), s. 53; Müftü Hüseyin Hüsnü Efendi, "Es'ile-i Selâse Hakkında Cevabı", *İslâm ve Ulûm*, 15 (12 Mart 1909), s. 119.

³⁰² İbn-i Abdi: Ali Haydar, "Müslimlerin Gayrimüslim Vatandaşlarına Karşı Vezâîfi", *İslâm ve Ulûm*, 2 (30 Kasım 1908), s. 9; a.mlf., "Müslimlerin Gayrimüslim Vatandaşlarına Karşı Vezâîfi", *İslâm ve Ulûm*, 3 (4 Aralık 1908), s. 20; a.mlf., "Müslimlerin Gayrimüslim Vatandaşlarına Karşı Vezâîfi", *İslâm ve Ulûm*, 4 (14 Aralık 1908), s. 27; Filibeli Ahmed Hilmi, "Gayri Müslim Vatandaşlarımız", *İttihâd-ı İslâm*, 1 (17 Aralık 1908), s. 2; bkz. Mukarriri Manastırlı İsmail Hakkı Bey olan ve Muharriri Sirozlu H Eşref Edip olan "Mevâiz" yazıları Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan unsurların durumları ve onlara karşın olması gereken bakış açısının değerlendirmesi, *Sırât-ı Müstakîm* mecmuasında yazılı olarak beyan edilmiştir.

³⁰³ Filibeli Ahmed Hilmi, "Ne Yaptık?", *İttihâd-ı İslâm*, 1 (17 Aralık 1908), s. 3.

sistemi üzerinden inşa edilecek programı mecmualarda işlemişlerdir. Siyasî bir kazanım olarak görülen meşrutiyet, onu sahiplenebilecek ve terakki ettirebilecek bir neslin varlığı ile mümkün olacağına kanaat getirmişlerdir. Bu sebeple dönem mecmualarında işlenen konular başta siyasî kazanımın korunması olmak üzere, okuyucular vasıtası ile milleti ihya, devleti ıslah etmektir. İhya, ıslah ve tecdid amacı taşıyan makaleler ve ele alınan konular, mütefekkirlerin çalışmalarındaki hedefini açıkça göstermektedir.

Bu noktada İslâmî mecmualar ıslah hareketlerini, İslam âleminde yeni cereyan olarak nitelendirmektedir. Mecmualar, asırlardır uyuyan Müslüman milletin artık uyandığını yani yeni hayata ve gayelere doğru ve İslam şeriatına yeni nazarla baktıklarını görmektedir. Ulema ve mütefekkirlerin İslam'ın terakkî ve ıslahata mani olmadığını ispat etmektedirler. Bu hususta Mısır ulemasından Şeyh Muhammed Abduh, Kasım Emin ile Mısır'ın terakkiperver matbuatı bütün İslam âleminde rehber rolü oynamakta olduğunu söylemektedir. Rusya Müslümanları arasında da teceddüt ve ıslahat hareketlerinin görüldüğünü, *İslam ve Terakkî* namında Rusça yazılan risalede İslam dininin terakkiye ve bilime mani olmadığını ayetler ile ispat edildiği aktarılmıştır. İslah girişimlerinde en cesur olarak Musa Bigiyef görülmektedir. Müslümanları yeni hayata yeni fikir telakkisine davet ettiği ve bu çağrıya tabi olmanın gerekliliği ifade edilmektedir. Müslümanların hayatında din büyük rol oynadığından ıslahat hareketlerine dinî bir renk verilmekteydi. Bu halin Müslümanların hareketlerine İttihâd-ı İslâm ilkesi ile bakmaya sebep olduğu beyan edilmiştir.³⁰⁴

2.9. Panislamizm - İttihâd-ı İslâm Kavramları

Dönem mecmualarında “İttihâd” anlaşılması gereken bir mesele olarak görülmüştür. Hangi anlamlara geldiği ve sosyal-siyasî-dinî zeminde nasıl cereyan etmesi gerektiği hakkında mütefekkirler düşüncelerini serdetmişlerdir. Müslüman dünyanın sosyal-siyasî-dinî kriz yaşadığı dönemde ön plana çıkan bu kavramın anlam yükünü vahiyden aldığı³⁰⁵ yani dinin bir erkânı³⁰⁶ olduğu ifade edilmiştir.³⁰⁷ O sebeple vahyin anlaşılması için toplumun ve fikriyatın ıslahı amaç haline gelmiştir.

Dergilerde “Lâ ilâhe illallâh Muhammed rasûlullâh” kelimesini söyleyen tüm insanoğlu ehl-i kible olarak takdim edilmiştir. Sünnî veya Şîî her ferдин bu kelime üzerinden cemiyet teşkil etmesinin gerekliliği belirtilmiştir. İttihâd-ı İslam düşüncesinin zarar görmesi durumu İran hastalığı olarak tanımlanan ve on dört asır önce yaşayan kişilere sövme, tekfir etme marazından kaynaklı olduğu da vurgulanmıştır. İslam ulemasının bu hastalığı yok

³⁰⁴ Belirtilmemiş, “İslam Âleminde Yeni Cereyan”, İslam Dünyası, 1/1 (15 Mart 1913), s. 15.

³⁰⁵ Belirtilmemiş, “İttihâd ve Uhuvvet”, *Tasavvuf*, 2 (30 Mart 1911), s. 3.

³⁰⁶ Abdürreşid İbrahim, “İttihâd-ı İslam”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/19 (29 Ekim 1910) s. 300.

³⁰⁷ Şeyh Mihriddin Arûsî, “İctimaiyat: Mana-yı İttihâd”, *Hikmet*, 2 (29 Nisan 1910), s. 2.

etmeye çalıştığı, ehl-i kiblede olan bir kimse tekfir edilmez, ibaresini akâid kitaplarına işlediği ancak bu işin halk nazarında cehalet ile taraf bulması ittihat fikrine her zaman zarar verdiği düşüncesi hâkimdir.³⁰⁸ Matbuat vesilesi ile de bu çıkmazın son bulabileceği ümit edilmiştir.

İttihâd meselesinin, istibdat yönetimi uygulayan II. Abdülhamid'in anladığı ve anlattığı gibi değil, gerçekten hakkının verilerek yerine getirilmesi gereken bir vahdeti inşa edeceğine inanılarak dönem mecmualarında ortak dil haline getirilmiştir. İstibdat sultanı olarak lakaplanan Sultan Hamid'in Panislamizm politikasının bir göz boyamadan ibaret olduğu ve Avrupa'daki mecmualarda işlenen bu mühim konunun³⁰⁹ sultanın paralı hafiyeleri tarafından icra edildiği anlayışı mütefekkirlerin zihninde egemen olmuştur.³¹⁰

Hintli Müslüman olan Şeyh Müşir Hüseyin 1903 tarihinde *İslam Hukuku*'ndan "Panislamizm Cemiyeti" başkâtibi olan Doktor Şah Abdullah el-Me'mûn Sühreverdi'nin önderliğinde, Londra'da teşekkül eden ve bütün dünyaca çalışmaları önem taşıyan "Panislamizm" başlığıyla gayet belîğ ve ilmî İngilizce bir risale telif edilmiştir. Yetmiş altı sayfadan ibaret olan bu eser 1908 tarihinde basılmıştır. Eserde değinilen meseleler, Müslümanların genel ahvalinden iktibasla İngiltere ile Osmanlı'nın münasebetlerinin gergin olması, Hindistan'da Müslüman tarafından gerçekleştirilen karışıklıklar, Türkiye'nin istibdat altında olması, Fas'ta ihtilalin meydana gelmesi, Afrika'da Müslüman hükümetin yok edilmeye çalışılması, İran'da Şah tarafından meydana gelen sıkıntılar aktarılmıştır. İşte bu vaziyet, *Cemiyet-i Umûmiyye-i İslâmiyye* üyelerinin her yerde tam bir faaliyetle Müslümanların ve Müslüman hükümetlerin hukukunu gerek nutuklar³¹¹ ile ve gerekse kalem ile müdafaa ettiğinin aktarıldığı yazılar haline gelmiştir. *Panislamizm Cemiyeti*'nin faaliyetleri İngiltere siyasetini tedirgin etmiştir. Zira Lortlardan ve konsoloslardan Müslüman olanlar olmuştur. Cemiyet faaliyetleri ile Almanya ve Paris'te ciddi İslamlaşma meydana gelmiştir. "Pan" kelimesi Yunancada "küllî ve umumî" anlamına gelir. İşte Müslümanlar içinde umumiyetle bir ittihat ve bir fikrî teceddüt demektir. Cemiyet'in hedef ve maksatları üç maddeden ibarettir. İslam âleminin maddi ve manevi menfaatlerine hizmet etmektir ki bu da genel bir eğitim, geniş ticaret hacmi, dinî ilimlerin ve Müslümanların hukukunu müdafaa ve muhafaza etmesine gayret etmektir. Şiiler ile Sünnîler arasında eskiden beri var olan ve aslında siyasî bir ihtilafı izale ve yok edilmesi cemiyetin en mühim maksatlarından olarak belirtilmiştir. İkinci maksat, büyük İslam ümmetine Kur'ân'ın hakikatlerini yaymak, işin

³⁰⁸ Abdürreşid İbrahim, "İttihâd-ı İslam", *Teârûf-i Müslimîn*, s. 301.

³⁰⁹ Abdullah Duman, *Sebülürreşâd Dergisi Bağlamında Osmanlı'nın Son Dönemindeki Kelâmî Tartışmalar*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2007, s. 114.

³¹⁰ A. Sünnî, "İctimaiyat: İttihâd-ı İslam'a Sözle mi İctihad Edeceğiz?", *Hikmet*, 17 (13 Ağustos 1910), s. 4.

³¹¹ Abdürreşid İbrahim, "Hutbe-i Arafat ve İttihâd-ı İslam", *Teârûf-i Müslimîn*, 2/26 (23 Aralık 1910), s. 17.

erbabınca hakikat ve vicdana doğru insanları davet etmektir. Cemiyetin üçüncü emeli de İngiltere ile iyi geçinmekten ibarettir. Hatta İngiltere ile Türkiye arasında bir ittifak tavsiye etmektedirler.³¹²

Mısır'da İngiliz Lort buradaki mütefekkirlerin cahilce İngilizlere düşmanlık ettiğinden yakınmaktadır. Bu düşmanlıktan Panislamizm savunucuları tarafından da beslenmekte ve bu zatların hareketlerini tahrik etmekte olduğundan yakınmaktadır.

İngiliz Lort Kromar, Mısır'da iki bin küsur Panislamizm savunucusu olduğundan raporlarında bahsetmiştir.³¹³ Bu cemiyetin hedefi muhtelif İslam beldelerinde bir ittihat ve ittifak meydana getirmek ve Avrupalılara ve Hristiyan âlemine aleyhlerinde genel bir direniş oluşturmak olduğundan bahsetmektedir. Bu teşebbüslere tahrik edici ve cesaretlendiren İstanbul idi. Büyük bir inkılap Osmanlı'da yapılınca Panislamizm'e büyük bir darbe indiğinden bahsetmiştir. Lort bu düşüncede iken Meşrutiyet taraftarı olan *Beyânü'l-Hak* ekibi İstanbul'daki bu kişilerin İslam Birliği savunuculuğundan ziyade hafiye ve istibdat taraftarı maaşlı memurlar olduğunu ifade etmektedir.³¹⁴

Panislamizm, daima aktif olan bir oluşumdur. Bu oluşum kimi siyasi durumlarda sönük olsa bile hiçbir vakit atalet derecesini bulmamıştır. Osmanlı'nın siyasi krizleri ve toprak kayıpları üzerine oluşum gösteren bu fikri hareket devlet siyasetine doğrudan etki etmiştir. Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhakı ile Cermenizm fikrinin harekete geçmesi Bosnalıların asıl olarak Slav olması ve Rusya'nın Panslavizm fikriyatı arasında bir Balkan meselesi olarak Panislamizm sönük kalmıştır. Bu hareket devletin güç kaybı ile pasif hale gelse de milli bir uyanış ve Müslümanları bir arada tutma adına arka planda aktif rol oynamıştır.³¹⁵

Panislamizm, İttihâd-ı İslâm olarak da mütefekkirlerce tartışılmıştır. Osmanlı'nın hareket merkezinde yer alan ailenin Türk olması sebebiyle Arapların ve Arnavutların dışlanmaması hususunda görüşler serdedilmiştir. Osmanlıcılık düşüncesinin gayr-ı İslam unsurları ihtiva etmesi fikri akımın güçlülük-zayıflık ilişkisinde değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir. Osmanlıcılık düşüncesini az çok ilişkisinden ziyade tüm unsurların yönetime katılması olarak gören mütefekkirler, İttihâd-ı İslâm ile merkezî gücün Müslümanlarca tayin edilmesi ve gayr-ı İslam unsurların da insaniyet adına haklarını kullanabilmesi

³¹² Abdülehad Davud, "Panislamizm-Cemiyet-i Umûmiyye-i İslâmiyye", *Beyânü'l-Hak*, 1/13 (28 Aralık 1908), s. 284.

³¹³ Aynı zamanda bir başka İngiliz Profesör Brough'un Panislamizm düşüncesinin taraftarı olduğu mülakatı paylaşılmıştır. İngilizlerin bu siyasi konu hakkında düşüncelerinin paylaşılması ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur. Konu hakkında mülakat için, "Panislamizm Hakkında", *Teârûf-i Müslimîn*, 1/15 (23 Eylül 1910) s. 250.

³¹⁴ Belirtilmemiş, "Âlem-i İslam-Mısır", *Beyânü'l-Hak*, 1/13 (28 Aralık 1908), s. 291.

³¹⁵ Filibeli Ahmed Hilmi, "Panslavizm ve Osmanlılar", *İttihâd-ı İslâm*, 3 (31 Aralık 1908), s. 2.

öngörülmüştür. Devletin zayıflaması ile otoritenin güç kaybetmesini dert edinen mütefekkirler bu doğrultuda İslam birliğini hâkim kılma düşüncesini mecmualar vasıtası ile aktarmaya gayret edinmişlerdir.³¹⁶

İttihâd-ı İslâm düşüncesi mütefekkirlerce o kadar benimsenmiştir ki farklı bir fikrî akımın takipçileri, unsurları tarafından herhangi bir olumsuzluk peyda olduğunda o düşünce İslamcılık düşüncesinde olanlarca tenkit edilmiştir. Ayrıca İttihâd-ı İslâm düşüncesine malik olan düşünce adamları Araplarca Türkler sarı ırktır, Ye'cûc ve Me'cûc kavmidir gibi Arap milliyetçiliği besleyen tahkir ifadeleri reddedilmiş ve ortaya koyulmaya çalışılan birliği zedeleyecek hezeyanlar olarak nitelendirilmiştir. Böyle bir düşünce etrafında toplanabilecek toplumu mecnun olarak niteleme çabasına girmişlerdir. İslamcılık, Ümmetçilik, İttihâd-ı İslâm, Panislamizm gibi farklı isim aynı amacı taşıyan mütefekkirler de düşüncelerini otoriter hale getirebilmek için ayrılıkçı Arap ve Arnavut unsurlar zayıf ve reddedilecek grup olarak göstermiştir.³¹⁷

Volkan mecmuası 'Açıkça İttihâd-ı İslâm' başlıklı makale ile dinî ve siyasî olarak yaptıkları neşir faaliyetlerinin 'İttihâd-ı İslâm' düşüncesini zihinlere yerleşmesi ve tüm Müslümanların nazarında yayılması için yapıldığını beyan etmektedir. Düşünceyi temellendirme ve aktarma bağlamında insanlığı ikiye taksim etmektedirler. İnsaniyet-i suğrâ ve insaniyet-i kübrâ. İnsaniyet-i suğrâ, Osmanlılık; insaniyet-i kübrâ ise İslamcılık'tır.³¹⁸

1909 yılında kurulan *İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti*, Müslümanların birliği noktasında Ümmetçilik ve İslamcılık vurgusu için önemli bir kuruluş olmuştur. Hilafet merkezi olan İstanbul'da teşkil eden cemiyet 23 maddelik bir bildiriye sahiptir. Cemiyetin maksadı, hilafet topraklarında ve diğer yerlerdeki muhtelif Müslüman unsurların ahlakının tehzibi yani ıslahı ve toplumsal terakkisine yegâne kaynak olan Kur'ân-ı Kerîm'in, şeriatın kıyamete kadar temin ve devamı için çalışmaktır. Bütün Müslümanların siyasi ve sosyal faaliyetlerini düzenlemek ve bir araya getirmektir. Şeriat ve Kânun-ı Esâsî ile dayanak temin ederek Hilafet merkezinde meşveret usulünü canı pahasına korumaktır. Osmanlı'da Mecelle ahkâmını, fıkıh kitaplarından istinbat ile gelen hükümleri Mebûsan meclisine arz etmek ve kabul edilmesi için çaba göstermek maksatları arasında yer alır. Cemiyetin etkinlik sahası tüm İslam mülkünü ihtiva etmektedir. Maksatların içerik beyannamesinde meşrutiyetin ilanı ile beraber kurulan mecliste şeriatın yürürlüğü için gayret gösterilmesi lüzumlu görülmüştür. Cemiyete mahsus yerlerde din ilimleri, ahlak eğitimi ve siyasi-sosyal eğitimlerden cemiyete mensup hocalar ile talim yapmak ve vaaz vermek amaç edinilmiştir. Cemiyetin fikriyatını yaymak amacı ile

³¹⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, "İttihâd-ı İslâm'ı Niçin Tesis Ettik?", *İttihâd-ı İslâm*, 16 (2 Nisan 1909), s. 2.

³¹⁷ Belirtilmemiş, "Araplar - Türkler", *İttihâd-ı İslâm*, 16 (2 Nisan 1909), s. 4.

³¹⁸ Belirtilmemiş, "Açıkça İttihâd-ı İslâm", *Volkan*, 24 (23 Ocak 1909), s. 3.

Türkçe, Arapça, Farsça ve muhtelif dillerde neşirler yapmak zamana bağlı tertip edilecek saha görülmüştür. Cemiyetin şartlarını kabul eden her akil, baliğ Müslüman üye olabilmektedir. Şeriata mugayir hareket eden üye cemiyetten çıkarılır ancak nefsinin ıslah eden şahıs tekrar ispatı ile cemiyete dâhil olabilmektedir.³¹⁹ Cemiyet, ittihadı kavmî, millî, dinî ve tarîkî olmak üzere dört kısma ayırmaktadır. Dört kısımdan din birliğini incelemektedir. Cemiyet, Müslümanların bu birliği ihmal etmesinden kaynaklı zararı belirterek yeni ve ayakları yere sağlam basacak bir ittihadın olmasını gerekli görmektedir. Bu sebeple cemiyet kurma yoluna giden mütefekkirler, dünyanın her neresinde olursa olsun her bir Müslüman ferdin hukukunu kayıt altına almak adına İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'ni teşekkül etmişlerdir. Cemiyet din birliği savunmakla birlikte kavmiyetçiliği Hz. Peygamber'in yasaklamasına dayandırmaktadır.³²⁰

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, meşrutiyetin ilanı ile beraber bu durumun avantajları kadar dezavantajlarının olduğunu tesis edilen milli mecliste görüldüğünü beyan etmiştir. Mecliste Şeyhülislam'ın meclise gelerek diğer vekiller gibi izahat vermesi gerekliliğini abes ve nahoş görmektedir. Cemiyet, Hilafetin temsil güçlerinden olan Şeyhülislamın makamı sebebi ile mecliste özel bir durumda olmasını gerekli görmektedir. Mecliste gayr-ı İslam unsurların varlığı nedeni ile Şeyhülislamın vekillere izahat vermesi yanlış görülmüştür. Bu durumun aksine Şeyhülislam mecliste şeriata muhalif bir meselenin vuku bulmaması için gayret sarf eder. Hiçbir parlamentoda ruhani bir reisin vekillere izahat verdiği de görülmemiştir. Ancak gerek vakıflar gerek de Meşihat-ı İslâmiyye çalışmalarında bulunanların görevleri ve etkinlikleri hususunda oluşan zafiyet karşısında da Cemiyet'in yer alacağı ifade edilmiştir.³²¹

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, beyanname, telakkisi ve serdettiği görüşleri itibari ile ittihat düşüncesinden her ne olursa olsun vazgeçmeyeceğini ifade etmiştir. Cemiyete taarruz edenlere karşı yeryüzünde hiçbir din, tarik ve topluluğun başlangıcında, ortaya çıkmasında rekabet sebebiyle muarazadan korunmadığını ifade ederek mücadelelerine meşruiyet kazandırmışlardır. İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, hiçbir cemiyet ile iltihak edemez fikrinin yanı sıra Muhammedî anlayışta olmakla beraber Osmanlı mülkünde olan bir topluluk olarak farklı din ve mezhebe bağlı halkın da cemiyet kurmasını gerekli görmüşlerdir. Kendilerini farklı fırkaların nazarında adalet, müsavat ve hürriyete ziyadesiyle riayet eden bir yapı olarak görmüşlerdir.³²² Cemiyetin İslam merkezli olması bir yana bütün Osmanlıları bir

³¹⁹ Belirtilmemiş, "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Nizamnamesi", *Volkan*, 48 (17 Şubat 1909), s. 2.

³²⁰ Derviş Vahdetî, "İttihâd", *Volkan*, 52 (21 Şubat 1909), s. 2.

³²¹ Derviş Vahdetî, "Meclis-i Mebûsan Riyaset-i Aliyyesine", *Volkan*, 55 (24 Şubat 1909), s. 2.

³²² İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, "Beyanname", *Volkan*, 57 (26 Şubat 1909), s. 1.

vatandaş addetmesi ve vatanın müdafaası için gayret göstermeleri sebebiyle tüm millet ve din unsurlarını Osmanlı olmakla mukabele etmişlerdir. Bu durum ise İslamcılık ve Osmanlılık görüşlerinin Türkçülük ve Osmanlılık görüşlerinin Batıcılık ve Osmanlılık görüşlerinin ortak kümesini teşkil eden bir fikriyata düşünürleri sürüklemiştir.

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, cemiyetin reisi olarak birinci kuruluş maddelerinde Hz. Muhammed Mustafa s.a.v. olduğunu ifade etmiştir.³²³

Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece Türk olarak değil Arap, Kürt ve Arnavut milletlerinden olup devletin bekası için Müslümanların birliğini önemseyen ve bu doğrultuda faaliyet geliştiren mütefekkirler azımsanamayacak kadar çoğunluğu teşkil etmektedir. İslam toplumunun bir arada ve tek bir merkez halinde hareketini ön gören mütefekkirler, meşrutiyetin ilanı ile sosyal hayatta yer bulan siyasî fırkaların öneminin muhasebesini yaparak oluşturdukları İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ile hareket sahasına renk katmışlardır. Çalışmalarının hareket noktasını genel itibarı ile *Volkan Mecmûası*'nda belirleyen mütefekkirler dönemin muhtelif mecmuaları vasıtası ile de etkinlik alanlarını genişletmişlerdir. Saîd el-Kürdî ismi ile makaleleri kaleme alan mütefekkir de ittihat faaliyetlerine ilahî ve nebevî bir dayanakla yazılarını kaleme almak suretiyle Müslüman toplum nezdindeki itibarı sağlama almak istemiştir. İttihâd-ı Muhammedî'nin cihet-i ulûhiyeti olarak tevhiid-i ilahî prensibini benimsenmiştir. Cemiyete katılma yemini kişinin İslam'a iman etmesidir. Cemiyet meclisi mescitler, medreseler ve zaviyeler olarak belirlenmiştir. Müntesiplerinin tüm inananlar, nizamnamesinin sünen-i Ahmedî olarak ifade edilen Hz. Peygamber'in sünnetlerinin olması sebebi ile kendilerini nebevî hareket olarak nitelemişlerdir. Cemiyet, kendisini müstakil bir şahıs gibi görmekle tek başına Hz. Peygamber'in maddî ve manevî mirasına sahip çıkma durumunu hem seyyid hem şerîf bir cemiyetiz demek suretiyle ifade etmiştir. Cemiyet, ibadet cihetinden farz da riya yoktur anlayışı ile zamanın en büyük farızası olarak ittihadı benimsemişlerdir. İttihadın hedef ve maksadının uzun ve birçok kola haiz olduğu, çevresinin İslam mabetlerini birbirine irtibatlı hale getirecek nuranî bir silsilenin varlığından ve bu doğrultuda hareket edileceği ifade edilmiştir. İttihadın meşrebi muhabbet, husumeti ise cehalet ve nifak olarak nitelendirilmiştir. Gayr-ı Müslimler ile alakalı olarak cemiyet, bir emniyet oluşacağını ifade etmiştir.³²⁴ Cemiyet birçok saldırı ve hiciv karşısında zorlukla mücadele ettiğini ve sonuç olarak sükûnet ve terakki devrine ayak basmaya muvaffak olduklarını belirtmiştir. Cemiyetin artık ferdiyetten çıkıp bir şahs-ı manevî şekline dönüştüğü ifade edilmiştir. Cemiyetin her hali ile İslam'ın ortaya çıktığı ilk zamanları andırdığı teşbih edilmiştir. Aynı İslam'da olduğu gibi fevç fevç

³²³ İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, "Nizamnamesi", *Volkan*, 75 (16 Mart 1909), s. 3.

³²⁴ Saîd el-Kürdî, "Sadâ-yı Hakikat", *Volkan*, 86 (27 Mart 1909), s. 4.

kafile, köy ve kazaların cemiyete dâhil olduğunu İslamiyet'in kuvvet bulması ile nasıl emniyet hâsıl olup ezan aşikâr okundu ise cemiyetin kuvvet bulduğu yerlerde de mevlid-i nebevî okunması teşbih edilmiştir. İslamiyet nasıl on sekiz sene zarfında Mâverâünnehir, Kafkasya, Mısır, Kıbrıs ve İstanbul civarına kadar alan buldu ise cemiyet de on sekiz ay da bütün İslam âlemini ihtiva edeceğine teşbih yapılmıştır. Böylece mukaddes görülen cemiyet, Hz. Peygamber'in veladetine denk gelen 12 Rebûlevvel'de Ayasofya Camii'nde öğle namazına müteakip bir mevlid okutturulmasını ve kurbanların kesilmesi suretiyle cemiyetin resmî açılışının yapılması tertip edilmiştir. Cemiyet ayrıca müntesiplerine üzerinde “*Lâ ilâhe illallah Muhammed rasûlullâh (altında) İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti*” yazılı yeşil bir sancak tertip edilip gelinmesini beyan etmiştir.³²⁵

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, kuruluşu ile meşrutiyet zemininde kurulan birçok fırka ve kulübü tenkit etmiştir. Cemiyet kendisini sonradan oluşan bir topluluk gibi değil yani kendisini beşeri kanuna tabi olmayan, ilahî bir kanun olarak tanıtmıştır. İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, İttihâd-ı İslam'dır. Müslümanların siyasi ve sosyal fikirlerini uyandıracak olandır. İslamiyet'in terakkiye mani olmayan bir yapısının olduğunu kâinata kabul ettirecek olandır. Cemiyetler sonradan oluşan bir yapı olarak her birinin bir kanuna tabi olması olağandır ancak İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti mukaddes bir yapı olarak böyle bir kayıtlamadan uzak olduğunu beyan etmiştir.³²⁶

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ve topluluk fikrinin nüvelendiği *Volkan Mecmûası*'nda konu kullanımı açısından kaleme alınan yazılar siyasî olarak temeyyüz etmiştir. Siyasî meseleler içerisinde de ittihat fikri ön plana çıkmıştır. Bu mecmuadaki düşünürlerin ortak akli, ittihadın istibdat yönetiminde yani 33 yıllık II. Abdülhamid saltanatında askıya alınmış olmasıdır. Bu durumu da Ashâb-ı Kehf'in mağarada uykuda kaldıkları zamana benzetmişlerdir. Bu istibdat döneminden kurtulmalarını da Allah'ın yardımı ile olduğu ifade ederek kendi faaliyetlerini meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir.³²⁷

İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'nin dışında *Teârûf-i Müslimîn* mecmuası mütefekkirleri de Panislamizm düşüncesinin yanı sıra Panturanizm/Pantürkizm mefkûresinin çerçevesini çizerek halk nezdinde itibar görmesi ve taraftar bulabilmesi amacıyla mecmua üzerinden makaleler kaleme almışlardır. Panturanizm/Pantürkizm düşüncesinden asıl maksadı, dünyadaki mevcut İslam topluluğunun matlubu olan Panislamizm'den ayrı düşünülmemesi gereken bir İttihâd-ı İslam olduğu düşüncesidir. Panturanizm, Panislamizm'in

³²⁵ İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, “Menkabe-i Celîle-i Hazret-i Mustafavî”, *Volkan*, 90 (31 Mart 1909), s. 1.

³²⁶ Derviş Vahdetî, “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Tesirâtı ve Memlekete Birinci Hizmeti”, *Volkan*, 99 (9 Nisan 1909), s. 1.

³²⁷ Osman Bedreddin, “İttihâd-ı Muhammedî”, *Volkan*, 99 (9 Nisan 1909), s. 3.

mukaddimesi³²⁸ olarak nitelendirilmiştir. Bu doğrultuda düşünürler Panturanizm düşüncesinin matbuat vesilesi ve siyasî güç ile süratli bir şekilde terviç edilmesini, gazetelerde bu konu hakkında hususi sütunların açılmasının gerekli olduğunu belirtmişlerdir.³²⁹

Dönem mecmualarında ittihat dikkatlerin üzerine çekildiği bir mesele haline gelmiştir. Konunun mecmualardan iktibasla da görüleceği üzere dönemin hükümdarının oluşturduğu politikanın karşısında bir ittihat düşüncesi benimsenmiştir. İttihat meselesi, hilafet kurumunun nazariyesinden, yürütücülerinden uzak bir anlayışın mahsulü olarak belirtilmiştir. Meşveret meselesine getirilen ayet, hadis ve bu çerçevede oluşturulan dini kıstaslar, Panislamizm anlayışının karşısında yer alacak olan ittihat düşüncesine destek olarak da sunulmuştur. Düşünürler, yeniden inşa edilecek toplum ve yönetim için ittihat meselesini merkeze alacak bir çabanın içerisine girmişlerdir.³³⁰ Psiko-sosyal bağlamda nasların tabiatından istifade³³¹ ile toplumu etkileme düşüncesi ve tasavvur edilen yeni siyasal sistemin zihinlerde kabulünü sağlama girişimleri³³² dönemin ortak dili haline gelmiştir. Ayrıca terminoloji karışıklığı da vuku bulmuştur. Genel kullanımda her ne kadar ayırt edici olması açısından ittihat kavramı tercih edilse de bazı mütefekkirlerin hilafet makamının kullandığı Panislamizm kavramını kullanması bir karışıklık meydana getirmiştir. Ancak meselenin ayrıntılı anlatıldığı makaleler incelendiği takdirde kast edilen mananın siyasi zemine çekilen³³³ ittihat kavramı olduğu da müşahade edilmiştir.

2.10. Meşveret ve Meşrutiyet Kavramları

Meşveret kavramı İslam âleminin siyasî faaliyetlerinin merkezinde bir ilke olarak benimsenmesi ilk değildir. Nizamülmülk bu kavramı *Siyasetnâme*'sinde İslam âleminin siyasetinde gerekli bir ilke olarak ifade etmiştir.³³⁴ Osmanlı Devleti, siyasi bir hükümet olmanın yanında halifelik makamının sıfatını da taşımaktadır. Ahlakî bir kavram olan meşveret³³⁵, mütefekkirlerin buhran zamanında ortaya koymuş oldukları krizi atlatma paradigmalarından biri kabul edilmiş ve siyasî bir manaya bürünmüştür. Meşveret şariat

³²⁸ Abdürreşid İbrahim, "Panturanizm", *Teârûf-i Müslimîn*, 1/2 (29 Nisan 1910), s. 17.

³²⁹ Abdürreşid İbrahim, "Panturanizm", *Teârûf-i Müslimîn*, s. 18; Abdürreşid İbrahim, "Yine Panturanizm yani Akvam-ı Türk'ün Birleşmesi", *Teârûf-i Müslimîn*, 1/4 (27 Mayıs 1910), s. 57.

³³⁰ Belirtilmemiş, "Siyaset-i İslâmiyye ve Vahdet-i İslâmiyye Esasına Rücu", *Sebilürreşâd*, 13/314 (9 Aralık 1914), s. 16.

³³¹ Nuralizade Gıyaseddin Hüsnü, "İttihâd-ı İslam Ne Vakit Olacak?", *Sırât-ı Müstakîm*, 4/92 (9 Haziran 1910), s. 247; Yunus Nadi, "İttihâd-ı İslam", *Sebilürreşâd*, 13/322 (14 Ocak 1915), s. 78; Mehmed Fahreddin, "İttihâd-ı İslam", *Sebilürreşâd*, 13/325 (4 Şubat 1915), s. 97.

³³² Halil İbrahim Bulut, "Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Ulemanın Rolü: Kemal Paşazâde Örneği", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7/21 (2005), s. 195.

³³³ Belirtilmemiş, "İttihâd-ı İslam Siyasetinin Menafi-i Azimesi", *Sebilürreşâd*, 13/318 (17 Aralık 1914), s. 46.

³³⁴ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 106-107.

³³⁵ Münin, "Hürriyet, Meşveret", *el-İslâm*, 2 (7 Nisan 1909), s. 1.

hükümlerinden³³⁶ kadim bir sünnet olarak sayılmıştır.³³⁷ Meşveretten anlaşılacak hususun namaz, oruç, hac, domuz eti, şarap içilmesi kadınların setri gibi meseleler de değil; uygarlık ve modernlik, dünya işlerini kapsayan işler olduğunu zikredilmiştir.³³⁸

Beyânü'l-Hak mecmuasının ilk sayısından itibaren Mezhepler Tarihi'nin inceleme alanı olan sosyo-politik meselelerin özünü teşkil eden İslam devletleri ve yönetim felsefesi incelenmeye ve irdelenmeye tabi tutulmuştur. İlk sayıda yer alan “Meşveret” başlıklı yazıda “وشاورهم في الامر”³³⁹ ayeti ile meşveretin emredildiği ve yönetim ilkesi olarak kabul edilmesi gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması ve kabulü için Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) gibi zatlar örnek gösterilmiştir. Bu konuda Hz. Peygamber'in ashabı ile istişareden müstağni olmasına rağmen ilahi emir ile meşverette bulunmasının emredildiği ve müminlerin meşvereti sünnet-i seniyye kabul etmesi ve bu hususa ittibâ edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Hz. Peygamber'e nispet edilen “Meşveret, nedameti def eden bir sapasağlam yer, melameti tart eden güvenilir bir sığınaktır.” hadisi ilke olarak benimsenmiştir. Yine meşveret ile alakalı olarak, görüşünü doğru kabul ederek gurura düşen adamın istişareyi kabul etmeyeceğini ve görüşü ile istibdat edenin de doğruluğa yakın olamayacağını ayrıca meşveret ve münazaranın rahmet kapısı, bereket anahtarı olduğunu ve bunlara tevessül edenin fikrinin maksut olan hedeften sapmayacağı ve ihtiyattan ayrılmayacağını zikretmişlerdir.³⁴⁰ Meşveret, fikirlerin çatışması ile hak ve doğruyu bulup çıkarmak demektir. Ayrıca meşveret, Allah'ın fiillerinde, peygamberin fiillerinde ve sahabenin fiillerinde meşru bir yol olduğu ve bunun Bakara sûresi 30. ayetinde kullara meşvereyi hikmetinin talimi ile meşveret kanunun Allah'ın fiillerinde meşru olduğu görüşü beyan edilmiştir. Âl-i İmrân 159. ayetinde âdet üzere kendisinde meşveret gerçekleşen işlerde

³³⁶ Şehsuvarzade Mehmed Behcet, “İslamiyet'te Hürriyet ve Meşrutiyet”, *el-Medâris*, 11 (24 Temmuz 1913), s. 161.

³³⁷ Harputlu Abdullatif, “Meşrutiyet, Meşveret”, *Beyânü'l-Hak*, 1/5 (2 Kasım 1908), s. 82. Ayrıca bu makalede şu hususlara da değinilmiştir: “Süleyman a.s. ile hayvanların ve cinlerin konuşması ilahi bir meşveret, istişare olarak sunulmuştur. Nazm-ı Celil ile bu husus temellendirilmek istenmiştir.” Yine Hz. Peygamber'in hadisine işaret edilmiştir: “Meşveret, ümmetim için rahmettir. Ümmetim işlerinde istişare ederek hak ve hakikate isabetle rüşt ve doğruyu bulacaklardır. Meşvereti terk edenler isabet edememekle helak olacaklardır.”

³³⁸ Harputlu Abdullatif, “Meşrutiyet, Meşveret”, s. 84.

³³⁹ Ali İmrân 3/159. “O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etraftından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.” (Bkz. Diyanet Vakfı Meali). Şûrâ (meşveret, danışma) prensibinin İslamiyet'te önemli bir yere sahip olduğu âyette açıkça ifade edilmiştir. Ancak, şûranın kapsamı, şekli ve bağlayıcılık gücü konularında İslâm bilginlerince farklı görüşler ileri sürülmüştür.

³⁴⁰ Hüseyin Hâzım, “Meşveret”, *Beyânü'l-Hak*, 1/1 (5 Ekim 1908), s. 8.

kalplerini hoş tutmak için ashabınla müşavere et hitabıyla meşveret kaidesi beraberinde peygamber fiillerinde de meşru olduğu gösterilmiştir.³⁴¹

Mütefekkirler dönemin ıslah edilmesi gereken anlayışları için yönetim unsurunu değiştirmeyi amaç edinmişlerdir. Bu amaç doğrultusundan gerçekleşen meşrutiyet idaresinin tam bir ihya sağlayabilmesi için yine gerekli paradigmalardan kullanılması gerekli görülmüştür. Milletin bir İslam sancağı altında toplanması sebebiyle yeni siyasi yönetim biçiminin de meşruiyetini nass üzerinden sağlaması gerektiğine kanaat getirilmiştir.³⁴²

Meşveretin delilleri Kitap, sünnet, icmâ-i ümmet ve delîl-i aklî olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.³⁴³ Kitap delilinde Kâdî Beydâvî'den (ö. 685/1286) iktibasla dünya işlerinde meşveretsiz hareketin şeriatın ve sünnetin hilafına olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Sünnet delilinde Hz. Peygamber'den kavî ve fiilî sünnet uygulamalarına iktibas verilmiştir. Ümmetin icması delilinde Hz. Ömer'in yönetimdeki fiillerine iktibas olunmuştur. Hz. Ali'den alıntı ile onun meşverette yedi övülmüş haslet olduğuna dair vurgusu ön plana çıkarılmıştır. Bunlar, istinbat-ı savâb, iktisâb-ı rey, hatadan tahassun, melametten teharruz, nedametden necat, ülfet-i kulûb, ittibâ-i isr olarak methedilen meşveretin yedi güzel hasletidir. Aklî delillerde ise insanların akıl, fehim, idrak ve kabiliyet yönleri itibari ile birbirinden farklı yaratılış olması bir diğerine muhtaçlığı doğurması sebebi ile meşverete lüzum yönünü tayin etmiştir. Meşveretin delilleri olarak kabul edilen ve tayin edilen kıstaslar İslam devleti hüviyetini teşkil eden imparatorluğun fertlerinin düşüncelerine yön verme etkinliğini göstermektedir. Ayrıca yönetim de halk nazarında Osmanogulları'na olan ittibâ sebebiyle yönetimin onlarda kalması ve idari işlerin meşveret usulü ile neticelendirilmesi kanaati düşünürler tarafından yeğlenmiştir.³⁴⁴ Buradaki güçlü iki paradigma göze çarpmaktadır. Birisi Kitap ve sünnet denilen dinin kurucu yapısı ve dinin taşıyıcısı olan icmâ ve kıyasın şeriat dairesini oluşturmasıdır. Bunlarla inşa edilecek yönetimin başarılı olacağı ve Allah katında makbul olacağı ifade edilmiştir. Diğerisi ise başta Türkler olmak üzere gayretleri ile İslam'ın sancaktarlığını taşıyan ailenin mevcudiyetinin korunması olarak gösterilmiştir.

Meşveret meselesi, mecmualarda mütefekkirlerce ilgili dönemin sosyo-politik sıkıntılarını oluşturan siyasî etkinliklerin kazanımı olarak görülen Meşrutiyet yönetimi ile siyasallaşan bir kavramı olarak makalelerde yerini almıştır. Meşveretin devlet yönetiminde Hz. Peygamber'den bu yana askıda kalan bir ahlakî fiil olarak aksettirilmesi ve psiko-sosyal

³⁴¹ İskilipli Mehmed Atıf, "Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkiyât-ı Dinîye Asl-ı Sâlis", *Beyânü'l-Hak*, 6/146 (19 Şubat 1912), s. 2606; Mahmud Esad, "Din-i İslam Meşrutiyeti Emreder", *Teârûf-i Müslimîn*, 1/15 (23 Eylül 1910), s. 236.

³⁴² Mardinizâde Ebu'l-Ulâ, "Sure-i Şûrâ", *Sırât-ı Müstakîm*, 1/1 (28 Ağustos 1908), s. 7.

³⁴³ Manastırlı İsmail Hakkı, "Usûl-ü Meşrutiyet Aleyhinde Husemâ-yı Milletin İtirâzâtına Mûdâfa'a-i Muhikha", *Sırât-ı Müstakîm*, 1/18 (24 Aralık 1908), s. 273; Makalenin devamı, 1/22 (21 Ocak 1909), s. 337.

³⁴⁴ Ali Haydar Emin, "Delâil-i Meşveret", *Sırât-ı Müstakîm*, 1/2 (4 Eylül 1908), s. 26.

açından nasların tabiatından istifade edilerek toplumu uyandırma arzusuna dönüşmüştür.³⁴⁵ Ayet ve hadisler, mütefekkirler ve destekledikleri siyasîlerce uygulanacak olan yeni yönetim sisteminin toplum nazarında karşılık bulması için başvuru olan temel ilkeye dönüşmüştür.

2.11. Hilâfet, İmâmet ve Meşihat-i İslâmiyye Kavramları

Dönem mecmualarında üzerine dikkat çekilen bir kavram ise makam özelliği ile hilafettir. Bu makamın niteliği, makamda bulunacak zatın tayin ve tespiti, makam üzerinden işleyecek olan müslümanların işleri, kaleme alınan ve üzerinde dikkatlice durulan bir mesele olarak görülmüştür. Hilafet ve ona ilintili olan imamet ve meşihat meselesinin kıstaslar sunularak mecmualarda yer alması, dönemin sosyo-politik kriz döneminde önemli bir müessesenin varlığının hükmen ve fiilen devam etme arzusu ile kendisini göstermiştir. Bu noktada kıstas olarak klasik kaynaklar dikkate alınmıştır diyebiliriz.

Bu doğrultuda bu bölümde ele aldığımız kavramlarla alakalı olarak aşağıda bahsedeceğimiz konuların dikkate alındığını ifade etmek isteriz. Hilafet meselesi ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in vefatını takip eden süreçte küçük bir ihtilaftan sonra fikrî ittifak ile Hz. Ebu Bekir halife olmuştur. Hz. Ebu Bekir'i takip eden süreçte Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Hasan halifelik makamına gelmiştir. Halifelik için zatın Müslüman olması, bâlîğ (Zaruret ve kat'î lüzum bulunmadıkça sabinin hilafeti sahih olmaz. Osmanlı sultanlarından I. Ahmed, II. Osman, IV. Murad, IV. Mehmed henüz sabi iken halifelik makamına gelmiştir.) olması, akıllı ve zeki olması, yeterli ilme malik olması, dini koruyabilmesi, ahkâm-ı şer'iyeyi uygulayabilme gücünde olması, İslam beldesinin sınırlarını himaye edebilmesi, cesur olması, şefkat ve adaletinin genel olması şartları ile Müslümanlar üzerine mutlaka bir halifenin olması vaciptir. Halifenin atamasında ve tayininde birkaç usul vardır. Birinci usul, umumun görüşleri ile seçmektir ki meşru ve maruf olan da budur. Hz. Ebu Bekir'in hilafeti gibidir. İkinci usul, velâyet-i ahd usulü yani söz ile tayin etmektir. Bu usul, halifenin fikrine göre yaşadığı zamanda bir kimseyi seçmesidir ve bu kimsenin de Müslümanlar katında makbul olmasıyla hilafet gerçekleşir. Hz. Ömer'in hilafeti gibidir. Üçüncü usul, sabık halifenin emri ile hususi bir meclisin teşekkülü ve o meclisin seçimine bağlı hilafettir. Hz. Osman'ın hilafeti gibidir. Daha sonra fitnenin cereyan etmesi sebebi ile de olsa Hz. Ali de Hz. Hasan da ümmetin icması ve ittifakı ile halife olmuştur. Görüldüğü üzere Raşit Halifeler ümmetin icması ve tayini ile makama gelmiştir. Ümmetin emirliğinin ise miras yolu ile olmasının önünü açan ise Muâviye b. Ebî Süfyân olmuştur. Ömer b. Abdülaziz fukahadan

³⁴⁵ Cemil Hakyemez, "İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/4 (2003), s. 85; Cemil Hakyemez, "Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/5 (2004), s. 128.

Kasım b. Muhammed'i veliaht etmek istese de buna müsaade edilmemiştir. Halifenin tayininde bir de galip gelme, tahakküm gösterme usulü vardır. Ümmet arasında halifenin seçilmesi sırasında ihtilaf çözülemediği takdirde emirlik, idaresi millete muktedir olduğu sabit ve Müslüman olan bir kimsenin imameti talep etmesidir. İnsanlar artık buna kerhen de olsa itaate mecburdur.³⁴⁶

Halife, bir taraftan kendisine biat eden ümmetin vekâletini ve diğer taraftan kendisinin de halk gibi kulluk ve tatbiki memur ve mecbur olduğu kanunun konulması şeriatın yeterince icra edilmesi görevini yerine getirir. Hilafet bir meşru İslam hükümeti reisi demektir. Yabancı devletlerdeki Müslümanlara velayeti yoktur. Fakat Müslümanlar manevi bir his ve bağlılık duyarlar.³⁴⁷

Osmanlı'nın ilmî ve siyasî çevrelerinde Osmanlılık ve İslamiyet etkisinin ilişkisi konuşulur ve tartışılır olmuştur. Osmanlılığın İslamiyet'e mi yoksa İslamiyet'in Osmanlılığa mı? Aralarındaki bağlantının kuvveti inkâr olunamayacak derecededir doğrultusunda görüş birliğine varılmıştır. Ancak Osmanlı'nın meşrutiyetin ilanı ile beraber ittifakı konumunda olan Almanya'dan muavenet görmemesi, Avusturya'nın Müslüman toplumu olan Bosna ve Hersek'i ilhak etmesi ve son olarak da müttefik İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesiyle Osmanlı ve Hilafet ilişkisi ve bağlantısı daha tartışılır hale gelmiştir. Abbasi Halifeliğinden sonra İslamiyet'i himaye eden ve büyük hükümetlerden birisini teşekkül ettiren Osmanlı Hükümeti İslam'ın kanunlarına nispeti derecesinde ve ilk sultanlarının İslamiyet perspektifi ile adaleti icra etmesi neticesinde bu unvana kavuşmuştur. Maslahat idaresi ile beraber oluşan politika neticesinde işlerin bu doğrultuda yürütülemeyeceği aşikâr hale gelmiştir. Trablusgarp işgal edildiğinde İslamiyet'in güçlendirdiği Osmanlılık, Senûsîlerin cihat ilan etmesi ve halkın direnişi ile bir merkezî düşünce haline geldi. Osmanlılığın şanını yüceltecek şey ancak İslamiyet'i, İslam âlemini rencide edecek durumlardan koruması olarak görülmüştür.³⁴⁸

Dönemin mütefekkirleri aynı zamanda müderris, ulema sınıfını da oluşturmaktaydı. Siyaset, alınan kararların din cihetinden ne gibi sonuçları olacağı hususundaki endişelerini mecmualar vasıtası ile dile getirmişlerdir. Her ne kadar siyasî merci karar verici olsa da halk her zaman kendisinden çekinilen bir sınıf olmuştur. İşte halkın tabiatını göz önüne alan ve bu sosyal yapısından uzak olmayan müderris sınıfı, “Şeyhülislamın Meclis-i Mebûsan'a gelmeli mi, gelmemeli mi” diye bir tartışmanın olduğu ve halkı temsil ettiği söylenen ortamın halini yine topluma arz etmiştir. Bu durumu da şu şekilde yönlendirmişlerdir. Şeyhülislamın kabine

³⁴⁶ İbnü'r-Rahmî Ali Tayyar, “İslam'da İmâmet-i Kübrâ ve Osmanoğulları”, *Beyânü'l-Hak*, 5/109 (7 Mayıs 1911), s. 2009.

³⁴⁷ Elmalılı Küçük Hamdi, “İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşihat-i İslâmiyye”, *Beyânü'l-Hak*, 1/22 (1 Mart 1909), s. 511.

³⁴⁸ Mustafa Safvet, “Osmanlılık ve İslamiyet”, *Beyânü'l-Hak*, 6/134 (6 Kasım 1911), s. 2416.

erkânında olamayacağı ve yalnız halife vekili ve İslam toplumu reisi bulunduğu cihetle kabinede şer'iyeye mahkemelerinden bir şube altına alınacağı ve adliye nezaretine verileceği ve hükümetten el çektirileceği zamana kadar dâhil olabileceği bildirilmiştir. Bu mütalaadan anlaşılacağı üzere Osmanlı Hükümeti meşrutiyete girmesiyle adeta İslam Hükümeti olmaktan çıkmış olacağını ve bu suretle İslamiyet'in yeni medeniyet fikrinde ve meşrutiyet sistemi ile uyumlu çalışmayacağı düşüncesi vehmi topluma ulaştırılmak istenilmiştir. Ayrıca Hilafet ve Meşihat-i İslâmiyye hakkında adeta birer reis ve rûhânî telakki ediliyor³⁴⁹ söylemlerine yer verilmiştir. Buna cevaben, öncelikle İslamiyet ruhbanîyet esasında olan riyaset-i ruhanîyi hiçbir zaman kabul etmediği ve şer'i hükümlerinde ruhaniyete dair bir meselenin olmadığı belirtilmiştir. İslamiyet'te ruhani denilecek bir şey varsa onun da ilim ve marifet olduğu ulemasına maarif erbabı olmaktan başka bir sıfatın verilemeyeceği de belirtilmiştir.³⁵⁰ Bu noktada mütefekkirler, ıslahın meşihat alanında da yapılması gerektiği inancını taşımışlardır. Halifelik makamına bağlı çalışma prensiplerini velâyet-i âmme çatısı altında velâyet-i dîniyye (Meşihat-ı İslâmiyye) ve velâyet-i hukûkiyye olarak belirlemişlerdir.³⁵¹

Osmanlı Devleti'nin ve İslam âleminin durumu göz önüne alındığında ortaya koyulan Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerine farklı bir yorum getirilmiştir. Şöyle ki meşrutiyetin ilanından itibaren takip edilen düşünce kabilince "İttihâd-ı İslam" siyaseti memleket için zarar doğuracak bir hareket olarak görülmüştür. Böyle bir siyasetin takip edilmesine müslümanlar arasında da gerekli olmadığına dair görüşe varılmıştır. İslam vahdeti Allah'ın ipine topluca sınımsıkı sarılın³⁵² ayeti ile emredilmiş olarak görülmekte ve müslümanların politikacıların İttihâd-ı İslam ismini verdikleri siyasete gerek olmadığına vurgu yapılmıştır. Mütefekkirler, Osmanlılık çerçevesinde İslam âlemini devletten soğutmamak ve İslam kanunlarına hakkıyla riayet etmekle onları devlete sevdirmek prensibini benimsemenin taraftarı olmuşlardır.³⁵³

Osmanlı'da meşrutiyet ile beraber yayın serbestliğine kavuşan mütefekkirler "Hilâfet-İslamiyet-Saltanat" ilişkisi bakımından görüşlerini on dört madde ile aşağıdaki ifade ettiğimiz şekilde açıklamışlardır³⁵⁴:

1- *İslamiyet'te saltanat-ı dünyevî yoktur.* Sultan veya padişah olan kişi saltanatın icrasına değil ahkâmın icrasına memurdur. Yani padişah bizzat amir değil o da memurdur.

³⁴⁹ Belirtilmemiş, "Hilâfet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?", *İslam Mecmuası*, 4/46 (7 Eylül 1916), s. 936.

³⁵⁰ Elmalılı Küçük Hamdi, "İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşihat-i İslâmiyye", *Beyânü'l-Hak*, 1/22 (1 Mart 1909), s. 511; Ömer Fevzi, "Ruhaniyet - Cismaniyet", *Sırat-ı Müstakîm*, 1/20 (11 Ocak 1909), s. 315.

³⁵¹ Halim Sabit, "Velâyet-i Dîniyye", *İslam Mecmuası*, 3/28 (27 Mayıs 1915), s. 644; Halim Sabit, "Meşihat-ı İslâmiyye Teşkilatı", *İslam Mecmuası*, 3/29 (10 Haziran 1915), s. 662.

³⁵² Âl-i İmrân 3/103.

³⁵³ Mustafa Safvet, "Osmanlılık ve İslamiyet", s. 2418.

³⁵⁴ İbnü'r-Rahmî Ali Tayyar, "İslamiyet ve Saltanat", *Beyânü'l-Hak*, 6/141 (1 Ocak 1911), s. 2522.

Dinin hükümlerince adaletin ve hükmün ifası için kendisine ruhsat verilmiştir. Kanun ona değil o, kanuna tabidir.

2- *Kendisinden memnun olunan kitaptır. Sultanın en önemli vazifesi yapacağı hizmetler ile halkın teveccühünü kazanmasıdır.* İcra ve nezareti hakkı ile icra ederse adil bir hükümdar sayılır. Onun muhteremliği şer’i-şerîfi icrası ile alakadardır. Mesuliyet bilince olmalıdır.

3- *Mukaddes ve münezzehten gibi vasıflardan berîdirler.* Yönetimin icrası ve kulların fiillerinde basiretli bulunmalarını gerekli kılıyor. “Her çoban sürüsünden mesuldür ve emir kendisine tabi olanlardan mesuldür.” hadisleri gereğince mesuliyetleri açıktır.

Rus İmparatoru Ortodoks Hristiyanlara göre mukaddes ve münezzehtir. Hz. İsa’nın vekili sayılır. İslam’da ise zahir ile manevi mezcedildiğinden İslam’da emir bir askerdir. Padişahlar mesul ve münezzehten değildir.

4- *Sultan, İslam’da aslî bir rükündür.* Hiçbir İslam memleketi sultansız idare olunamaz. İdare olunana da meşru nazarıyla bakılmaz. “İslam ve sultan ikizdirler.” hadisi vardır. İşlerini düşünme ve istişareye hasreden padişah fikirlerin taksimi kaidesince mesuliyetini hafifletmiş olur. Müşaverede bir meselenin halli için ittifak olmadığı takdirde Kur’ân’ın ahkâmına müracaat edilir.

5- Şeriata muvafık düşünce ve görüş hürriyeti.

6- Şer’i meşverete mutabık fiilinde seçme hakkının kendisinde olması.

7- Cesur olması, korkak olmaması.

8- Akıl sahibi olması, deli olmaması.

9- Şer’i ve siyâsî ilim sahibi olması, cahil olmaması.

10- Sünnete tam bağlılıkta bulunması.

11- İslam’ın sınırlarını muhafaza etmesi ve Müslümanların iktidarında olması.

12- Halka emirliğinde eşitliğe riayet etmesi.

13- İslam’ın ilk dönemlerinde halife seçim suretiyle olsa da Müslümanların bir diğerine yekvücut olması.

14- Seçim ile halife sahih değildir.

Hükümet, hilafet ve saltanatın şekilleri ve hakikî hilafetin şartları olarak şer’î medeniyet ve dinin terakkisi şöyle ifade edilmiştir. Hükümetler şekil itibari ile dört kısımdır: Mutlak, Meşruta, Cumhuriyet ve Hilâfet-i Kâmile. Mutlak Hükümet, tevarüs yoluyla bir hanedana münhasırdır ve lider hiçbir kanun ile sınırlandırılmamıştır. Meşruta Hükümet, aile hükümdarlığında en büyük olana intikal ettiği gibi lider, ukelânın görüşleri ile kanunlar dairesinde harekete mecbur olur. Cumhuriyet Hükümeti, hanedanlık olmayıp millettten bir

kimse belirli bir süre ile liderliğe seçilir. Meşrutada, kanunun kuvveti ya millet tarafından veya hükümdar ile millet arasında müşterek yürütülür. Cumhuriyet de ise, halk kanunun kuvvetidir. Liderin bu sistemde teftiş hakkı vardır. Meşruta ve Cumhuriyette hâkim ancak kanundur. Hilâfet-i Kâmile, İslâmî bir hükümettir. Burada yönetim tevarüs yolu ile bir aileye münhasır olmayıp dinin inananları şartları sağlayan bir kimseyi seçebilir. Seçilen kişi hilafetten vazgeçmedikçe veya vefat etmedikçe veya azledilmedikçe hilafette baki kalır. Her hareketi şeriat ile mukayyet olup kendi keyfine göre hareket edemez. Halifenin ümmetin görüşü ve milletin seçimi ile tayin olması sistem olarak cumhuriyete benzer. Halife kendi nefesine uyup şeriata muhalif idarede bulunmadıkça makamında olması haliyle meşruta sistemine benzer. Halife, devlet işleri ve kanunların yürütülmesinde geniş bir salahiyyete haiz olması ile hilafet, mutlak yönetim sistemine benzer. Yönetim şekli ve tasarrufları sebebi ile hükümetler üç kısımdır: Siyâsî, şer'î, tabî'î. Siyâsî Hükümet, milletin ve ümmetin âkilleri tarafından aklî kanunlar ile insanların yalnız dünya işlerinin yararı hususunda tasarruf eden hükümettir. Şer'î Hükümet, şeriat kanunları ile insanların hem dünyevî hem de dinî maslahatlarına ait hususlarda tasarruf eden hükümettir. Tabî'î Hükümet ise ne aklî kanun ne de şer'î kanunu itibara almayan ve daima sertlik, şiddet ve öfke üzere hareket eden ve insanlar arasında zulmü ve fesadı ika eden bir idaredir.³⁵⁵

Müslümanların imamı Hz. Peygamber'in vekili olduğundan halife ve halife-i rasûlullâh namını alırlar. İslam dinî coğrafi yayılma sürecine girince İslam memleketlerinde birçok hükümet meydana geldi ve müteahhirîn imamlar tarafından dünyevî işleri de kapsayan hüküm ve tasarruf manasına nazaran İslam hilafeti kahr ve galebe manasında olan saltanat lafzının dahilî ile Müslümanların halifesi de sultan ismini almıştır. Hilafet ile saltanat arasında fark vardır. Hilafet hem dinî hem de dünyevî hüküm ve tasarrufa kapsadığı haliyledir. Saltanat ise yalnız dünyevî hüküm ve tasarruftan ibarettir. Müslümanlar üzerine halifenin tayini vaciptir. Bu da aklen ve şer'an sabittir. Bu konuda şer'î delil sahabe ve tâbiîn olan zatların icması ve ittifakıdır. Hilafetin iki çeşit şartı vardır. Biri sıhhatinin diğeri ise evleviyetinin şartıdır. Sıhhatinin şartları: Müslüman olmak, hür olmak, erkek olmak, akıl ve balığ olmak, ahkâmı uygulatmaya, memleketi korumaya ve işlerin yürütülmesine muktedir olmalıdır. Evleviyetinin şartları: İctihad derecesinde ilim, ahkâmın tamamına riayet, azaların sağlam olması, Kureyşli olmasıdır. Şartların tamamı bir şahısta toplanamayacağından ulema şartlardan bazılarını düşürmüş ve imamete hâlel vermez demişlerdir. "Benden sonra hilafet

³⁵⁵ İskipli Mehmed Atıf, "Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkiyât-ı Diniye", *Beyânü'l-Hak*, 6/141 (1 Ocak 1912), s. 2524.

otuz senedir.” hadisine göre Asr-ı saadetten sonra tüm şartlara haiz olduğu halde Hilâfet-i Kâmile, Râşit Halifeler devrinden ibarettir ve otuz seneye tahsis olunmuştur.³⁵⁶

Hilafette asıl maksat ahkâmın uygulanması, şeriatın tanzimi, ümmetin maslahı iktidarın kuvvetine muvafık olduğundan hilafetin şartlarından asıl ve önde geleni kuvvet ve kudrettir. Sadr-ı İslâm’da Kureyş kabilesi büyük bir aşiretti ki şeref, hasep, nesep, çokluk, malı koruma yönleri ve şeriat hükümlerini uygulamaya kuvvet ve kudret ciheti ile diğer kabilelerden üstün idi. Hilafetin icrasına Kureyş kabilesinde üstün liyakat, istitaat bulunmaktadır. İşte bu sebeple Hz. Peygamber “İmamlar Kureyş’tendir.” hadisini söyleyerek hilafete Kureyş kabilesini tahsis etmiştir. Bu tahsisten maksat Kureyş’in peygamber sülalesi ve nesebi olması değildir. Bu durum hilafetin ön şartı olan kuvvet ve kudretin onlarda mevcut olmasından dolayıdır. Bu durum halifeler döneminde ve Emevî-Abbâsî dönemlerinde de devam etmiştir. Ancak Kureyş’in zayıflaması ve kudret şartını sağlayamaz hale gelmesi ile Selçuk ve Deylem kabilelerinin uhdesinde intikal etmiştir. Halifenin Hâşim ve Kureyş kabilelerine mensup olması hilafetin sıhhat şartı olmayıp evleviyetinin şartı olduğundan Kureyş’e mensup olmayan halifenin hilafeti sahih olduğuna ulemanın çoğu kail olmuştur.³⁵⁷

İttihâd-ı İslam mecmuasında ayrıca dönemin şartları gereği meşihat meselesi, hilafet ve saltanat hakkında görüşle serdedilmiştir. Meşrutiyetin ilanı ile beraber meclisin odak noktalarından biri olan Şeyhülislamlık makamı ve onun etrafında halife nedir, kimdir, niçindir, nasıldır tartışmaları gündemi meşgul etmiştir.³⁵⁸

Mikyâs-ı Şeriat mecmuası da yayın politikası gereği olarak hilafet makamına ayrı bir önem göstermiştir. Mütefekkirler, devletin hilafet makamının saltanatın pasif hale gelmesi ile bağlantısının olmayacağı yönünde görüşlerini aktarmışlardır. Meşruti idare ile şeyhülislamlık makamın dahi tartışıldığı bir dönemde meşveretin İslami olması sebebiyle meclisin açılmasını destekleyen mütefekkirler, mecliste tartışılan konular sebebiyle mustarip oldukları hususları mecmualar aracılığı ile kamuoyuna aktarma gayreti göstermişlerdir. Yeni dönem yeni bireyleri yetiştirecek ancak bunlar şeriatın dâhilinde Kitâbullah ve Sünnet-i Rasûlullâh ile bağlantılı fertler olması gerektiği vurgulanmıştır. Fıkıh konusunda daha yaptırımcı bir meslek izleyen mütefekkirler sakal ve bıyık konusunda ısrarcı bir tutum göstermişlerdir. Devlet politikasının hariçten devşirilen değil bizzat Allah’ın hükümleri ile tatbik edilen bir siyaset

³⁵⁶ İskilipli Mehmed Atıf, “Medeniyet-i Şer’iyye ve Terakkiyât-ı Dinîye III”, *Beyânü’l-Hak*, 6/142 (6 Ocak 1912), s. 2542.

³⁵⁷ İskilipli Mehmed Atıf, “Medeniyet-i Şer’iyye ve Terakkiyât-ı Dinîye Hilafette Neseb-i Kureyş’in Şart Kılınması”, *Beyânü’l-Hak*, 6/143 (8 Ocak 1912), s. 2556.

³⁵⁸ Salih Saim, “Meşihat Meselesi, Hilafet ve Saltanat”, *İttihâd-ı İslâm*, 12 (5 Mart 1909), s. 4.

olması gerekliliğine işaret etmişlerdir.³⁵⁹ Hatta mecliste bulunan mebusun gayr-ı İslam bir unsur olmaması gerekliliğine işaret edilmiştir.

Sırât-ı Müstakîm mecmuasının da yayın hayatına dâhil olması ile beraber İslamcılar nazarında hilafet devletinın mütefekkirlerce tartışılması kaçınılmaz olmuştur. ‘*Müslümanlıkta Esaslar -Sultan-*’ başlığı ile Mehmet Akif tarafından tercümesi yapılan Muhammed Abduh’un makalesinde İslam’da “saltanât-ı dîniyye” adında hem kuvvet hem de isimlendirilmesini iktiza edecek müesses bir yapının olmamasına dikkat çekilmektedir. Ona göre Müslümanlık hem din, hem de şeriat olduğu için hudûd koymuş, hukuk tayin etmiştir. Bunun üzerine herkes eylemlerinde istediği gibi hareket etmek hakkına doğal olarak hâiz olamaz demekte ve şer’i hududun ikamesi için bir kuvvete ihtiyaç olduğunu ve bu kuvvetin birçok kimseye birden verilmesinin parçalanmaya sebep olabileceğinden bir şahısta toplanması gereklidir ki o kimse de ya sultan ya da halifedir demektedir. Yine bir şahısta meydana gelen yönetim, bazı özellikleri de ihtiva etmekte bazılarında ise beri konumlandırılmaktadır. Müslümanların nazarında halife, ne masum ne de vahiy almaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’i ve hadîs-i şerîfleri istediği gibi tefsir yapabilme ayrıcalığına da sahip değildir. Halifenin kendisine itaat meselesine gelince Kur’ân’ın ve sünnetin yolundan doğru gittiği sürece ve adaletten ayrılmadıkça kendisine itaat gerekir. Müslümanlar ise bir taraftan itaat diğer taraftan ise halifenin fiillerini tetkik etmek ile memurdurlar. Halifenin, Müslümanlar karşısındaki konumunu Fransızların “teokratik” diye isimlendirdikleri ilahî bir yönetim ile karıştırmamak lazım gelir. Kilise sistemi ile İslam’ın yönetim biçiminin ayırt edilmesi gerekmektedir. Çağımızda meydana gelen icraattan birisi dini yönetim ile medeni yönetimin yani cismani ile ruhani hükümetlerin birbirinden ayrılmasıdır ki halkın akaidine ve herkesin yaratana karşı vazifesine tahakküm olanağı kilisede kaldı öte yandan toplumun dünyaya ait işlerine tahakküm etme hakkı da cismani olan yönetime verildi. Fransızlar tarafından ortaya konulan bu durum, Batı’da hayırlı bir tefrik sayıldı. Bu sebeple Müslümanlık iki gücü de aynı anda bir kişide topluyor iddiasında bulunarak aleyhtarlık yapmaya başladılar. Abduh, burada hem Müslümanlara yönetim biçimini ve kaynağını anlatmakta yani bilgilerini tahkim kılmakta ve hem de Batı’ya bunu öğretmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda Abduh, Batı’nın, Müslümanların dinini takrir eden ve dini hükümlerini vaz edenin halife/sultan olduğu bilgisini eleştirmektedir. Bunu bir zan addetmektedir. Batı, Müslümanları ve yönetimini böyle görmesi sebebiyle yanlış bir kıyasa yol açtığından habersiz olduğuna dikkat çekmektedir. Batıl kıyasın olduğu durum Batı nazarında Müslümanların ilim ve sanata karşı müsaadesinin olmadığı tasavvuruna sevk etmektedir. Abduh makalesinde Batı ve Müslümanların yönetimini tefrik

³⁵⁹ Miralay Hüseyin Remzi, “Mikyâs-ı Şerîat”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 2 (15 Ekim 1908), s. 1; Miralay Hüseyin Remzi, “Mukarrerat-ı Müstakbele’de Tehlike”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 2 (15 Ekim 1908), s. 4.

etmiştir. Batı'ya doğruyu aktarma gayreti yürütürken Müslümanlar içinde bu durumdan çıkaracakları vazifeyi kendilerine aktarmıştır. Abduh bu durumu ayrıca yine kilise tahakkümünde Hristiyanlık övünmesi ve Müslümanlığın dışlanması ve yerilmesi olarak yorumlamış ve bu durumu modern bir Haçlı seferi saymıştır.³⁶⁰

Aynı mecmuada hilafet meselesi kıstasları³⁶¹ doğrultusunda ayrıca şöyle ele alınmıştır. Halifenin şariat hükümlerini tatbiki, ikamesi, dini himayesi, kulların maslahatı ve düşman ile muharebe etmek gibi vazifeleri sebebi ile yeterli ilim ve salim bir havasın bulunması gerekliliği lüzumlu görülmüştür.³⁶² Maide, 8'den iktibasla adaletin şart olduğu, zalimin halife olamayacağı ifade edilmiştir. Halifede ilim, adalet, kifayet ve salim bir havasın var olması şeklinde dört kıstasın icmâ olduğu ancak Kureyşî olma halinin ihtilaflı olduğu yer durumu dikkat çekmektedir. Kureyşlilik meselesi ayrıca İbn Haldun'dan iktibasla³⁶³, bu şartın çekişmeyi def etmek üzere olduğu, Kureyş'in diğer topluluklar üzerine galebe çalması dolayısıyladır. Yoksa Kureyş'e verilmese idi bu durumun Şûrâ, 13'te ifade edilen "dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin" hitabına muhalif olacağı beyan edilmiştir. Daha sonraki zamanlarda ise Kureyş kavminde üstünlük durumunun kalmadığı ve asabiyet-i gâlibe denilen halin bu kavme mahsus olmadığı görüşü serdedilmiştir.³⁶⁴

2.12. İslâmî Mecmuların Yayın Ağı Bağlamında Dönem Coğrafyası ve Mezhepler

İslam düşünce ekolleri olan mezhep, grup ve dinî hareketler, İslam medeniyetine olumlu ve olumsuz bir şekilde tesirleri olan ve bu konuda incelenmesi gereken oluşumlardır.³⁶⁵ Sünnî-Şîî fırkaları merkezde olmak üzere farklı dinî hareketleri ile Osmanlı Devleti de bu incelemenin merkezinde yer almaktadır. Özellikle Osmanlı gibi bir hilafet devletinin son dönemlerini kapsayan ve toprak parçalanmasından zihin dağınıklığına kadar genel bir buhranın olduğu coğrafyanın incelenmesi gerekmektedir. Çünkü mezhep ve coğrafya arasından karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Bu şartlar altında iki kavram birbirine olan tesiri sebebiyle aynileşmektedir. Çalışmamızın bu başlığı altında ciddi kriz yaşayan hilafet merkezi ile gönül ve din bağına bağlı coğrafya Müslümanlarının dönem mecmualarında ele alınma şekilleri incelenecektir. Mütefekkirlere mezhep ve düşünce

³⁶⁰ Muhammed Abduh, "Müslümanlıkta Esaslar -Sultan-", ter. Mehmet Akif, *Sırât-ı Müstakîm*, 1/24 (3 Şubat 1909), s. 379.

³⁶¹ Şeyh Salih Şerif, "Hilafet-i İslamiye", *Sebîlürreşâd*, 14/359 (19 Ekim 1916), s. 176.

³⁶² Ahmed Şirânî, "İslamiyet'te Hilafet ve Saltanat", *İ'tisâm*, 59 (16 Ocak 1920), s. 721.

³⁶³ Abdülaziz Çâviş, "Hilafet-i İslamiye", *Sebîlürreşâd*, 14/353 (11 Mayıs 1916), s. 115; Abdülaziz Çâviş, "Müslümanlıkta Hilafet", *Sebîlürreşâd*, 14/362 (18 Temmuz 1918), s. 215.

³⁶⁴ Hakkı, "Hilafet-i İslamiye", *Sırât-ı Müstakîm*, 3/56 (30 Eylül 1909), s. 49. Yazar hakkında "Dârülfünun-ı Osmânî İlahiyat ve Edebiyat Şubeleri Müdürü" takdim olunmuştur.

³⁶⁵ Habip Demir, *Horasan'da Şiilik İran'da Şiiliğin Tarihsel Kökleri*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 11.

telakkileri üzerinden ortaya koydukları çözümleri bağımsız bir şekilde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Başta *Beyânü'l-Hak*, *Hikmet* olmak üzere dönem mecmualarında zübde-i siyaset bağlamında Osmanlı milletleri, Müslüman halk ve Osmanlı komşuları olan milletler ve bir devlet nüfuzunda olan Müslüman topluluklar ulema tarafından incelenmeye çalışılmıştır.

Dönem mecmualarından *Hikmet*'te Kafkasya bölgesinde muhtelif milletlerden oluşan toplulukların varlığı bildirilmiştir. Kafkasya'da o günün şartlarında Arap yarımadasından küçük olmasına rağmen yetmiş iki farklı milletin varlığından bahsedilmiştir. Bu milletlerden çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu nakledilmiştir. Ancak Türklerin Sünnî-Şîî kavgası bu coğrafyanın vaziyetine menfi yönden tesir ettiği gerekçesi ile ittihadın oluşamaması yönünden bazı sıkıntılar kaleme alınmıştır. Bu mezhep kavgasını düzenleyici unsur olarak Rus politikası görülmüştür. Ruslar, Sünnîleri Mâverâ-i Kafkas müftülüğüne Şîîleri Mâverâ-i Kafkas şeyhülislamlığına tabi ettirdiği belirtilmiştir. Müftü idaresine “Ömer tarikatına mensup mezhebin umûr-ı rûhâniyye idare hanesi”, şeyhülislamlık kapısının üzerine ise “Ali tarikatına mensup mezhebin umûr-ı rûhâniyye idare hanesi” ” ifadelerinin olduğu levhalar asılmıştır.³⁶⁶

İran Müslümanlarının, 1908 yılında gerçekleşen meşrutiyet öncesi Osmanlı halkı gibi Şah tarafından istibdata maruz bırakıldıkları mecmuada ifade olunmaktadır. Mücahitlerin hürriyet nidalarından bahsedilmektedir. Kerim Han isminde ilmiye sınıfından bir şahıs ve eşinin şeriatı ayaklar altına aldığından ve bu hususta destek sağladığından bahsedilmektedir.³⁶⁷ İran, 26 Ekim 1908 günü bildirilen haber ile Tebriz'i Rus kuvvetlerine bırakmıştır.³⁶⁸ İran Devleti, Şah'ı ile geçirdiği istibdat yönetimi sonrası İngiliz ve Rusların yardımı ile meşruti bir yönetime geçmiştir. İran üzerinde genel söz sahibi ise İngilizler olmuştur. Bu noktada bir bilgilendirme üzerine mecmua müellifi, İngilizleri kan dökmeyi sevmeyen ve Müslüman memleketlerin terakkisi için gayret eden bir devlet olduğunu ayrıca Britanya'nın nüfuzunda birçok Müslümanın olması muamelelerinde o takdirde olmasını icap ettirdiğini ve bu sebeple Müslüman topluluklara meşrutiyeti kazandıran unsurun İngilizlere karşı koymama itikadından kaynaklandığı ifade edilmektedir.³⁶⁹

İran'da müstebit yönetimin devrilmesinden sonra mücahitler çalışmalara başlamıştır. Ancak şöyle bir durum vardır ki İran'da Türkiye gibi bir halife ve şeyhülislam yoktu. Orada ulema icthad ederek hukuku ve şeriatı tayin ediyorlardı. Zühd ve takva elbisesine bürünen bu ulema, şahları ulûhiyete çıkaracak derecede onlara karşı tazim gösteriyordu. İran'da bir

³⁶⁶ Ahmed Ağayef, “Kafkasya Müslümanları”, *Hikmet*, 1 (22 Nisan 1910), s. 3.

³⁶⁷ Belirtilmemiş, “İran Müslümanları”, *Beyânü'l-Hak*, 1/2 (12 Ekim 1908), s. 14.

³⁶⁸ Belirtilmemiş, “İran Müslümanları”, *Beyânü'l-Hak*, 1/4 (26 Ekim 1908), s. 73.

³⁶⁹ Abdülehad Davud, “İran'ın Vaziyet-i Hâzırası”, *Beyânü'l-Hak*, 3/64 (14 Haziran 1910), s. 1281.

müctehid veya sözü geçen âlim veya bir seyyid çıkıp da hükümetin mezalimini protesto etmek üzere bir beyanname neşretmiş olsa derhal ahali şehrin bütün dükkânlarını kapatır, isyana başlardı. “Yâ Ali!” naralarıyla etrafı velveleye verirlerdi. İşte böyle olduğu halde İran’da müstebit idareyi kaldırmak için ulema hiçbir teşebbüs göstermemiştir. İran müctehitleri Safevîlerin zamanından beri vazifelerini hakkıyla yerine getirmektedirler.³⁷⁰

Osmanlı’nın meşrutiyet ilanı ile istibdadı ortadan kaldırdığını düşünen mütefekkirler aynı zamanda İran halkı için Şah tarafından bir müstebit durumun olduğunu ve bunun ortadan kalkması gerektiğini ifade etmişlerdir. İslam’ın bir türlü olduğunu ve mezheplerin ihtilafının kat’i bir nass ile sabit olan ahkâmı değiştiremeyeceği, İslam toplumunun meşveret ve meşrutiyet üzerine kurulduğunu, şeriatı riayet eden hakikaten Müslüman bir hükümet yani meşruti hükümet olduğunu, İslam’dan istibdadın kaldırıldığını, istibdatta ısrar eden pişman olmaz tevbe etmez ve meşrutiyeti gerçekleştirmeye ise münafık olacağı ifade edilmiştir. Bu sebeple İran’da da bu durumun meşrutiyet lehine gerçekleşmesi gerektiği aktarılmıştır.³⁷¹

Çin Müslümanları hakkında, Şangay’da meşrutiyet ilan edildikten sonra dört bir yanda sevince gark oldukları ifade edilmektedir. Bu durumda bir camide toplanarak Şangay Müslümanları ile Osmanlı halkı arasında kardeşlik beyanı oluşturulmuştur.³⁷²

Çin Müslümanları hakkında vaktiyle Çin’de Nesturî heyetlerinin mezheplerini öğretim ve yayma faaliyetlerini Süryanî lisanı ile yazdıkları eserlerinden istifade edilmektedir. Bu eserlerin birçok yerinde Çin’deki Müslümanlar hakkında malumatlar verilmiştir. Çin’de İslamiyet’in başlangıcı Hz. Peygamber zamanına dayandırılmaktadır. Çin Müslümanlarının tarihlerinde ifade ettikleri üzere Hz. Peygamber amcası/dayısı Vahhâb b. Ebî Kabha’yı hicretin 6. yılında miladi 628’de beraberine bazı sahabilerle Çin İmparatoru’na göndermiştir.³⁷³

Çin İmparatoru mezhep serbestliği gösterdiği gibi muhtelif ulema, edip ve filozofları sarayında misafir etmiştir. Hz. Vahhâb Çin’e vasil olduktan sonra imparatorca kendilerine dinlerini neşir ve telkini hususunda serbestlik gösterilmiştir ve lüzumlu olan yardım da verilmiştir. Çin’de Kanton bölgesine bir cami inşa edilmiştir. Bir İngiliz Protestan Misyoneri bu noktadan ifade ediyor ki, elçi Vahhâb Hazretleri Çin’de birkaç sene kaldıktan sonra Arabistan’a dönmüştür ancak Hz. Peygamber vefat etmiştir. Daha sonra Uzak Doğu’ya irşad vazifesini ikmal ve dinin nurunu yayma amacıyla çalışmalar yürütmüştür. 634’te vefat etmiştir ve kabri Kanton şehrinde dir.³⁷⁴

³⁷⁰ Abdülehad Davud, “İran’ın Vaziyet-i Hâzırası”, *Beyânü’l-Hak*, 3/65 (21 Haziran 1910), s. 1295.

³⁷¹ Ebû Yadiğâr Sami, “İran”, *İttihâd-ı İslâm*, 1 (17 Aralık 1908), s. 5.

³⁷² Belirtilmemiş, “Çin Müslümanları”, *Beyânü’l-Hak*, 1/2 (12 Ekim 1908), s. 14.

³⁷³ Abdülehad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 2/59 (*Beyânü’l-Hak*, 9 Mayıs 1910), s. 1206.

³⁷⁴ Abdülehad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/60 (*Beyânü’l-Hak*, 20 Mayıs 1910), s. 1218.

Çin’de ve Çinlilerde olan mezhep hoş görüsünün nedeni Mesih’ten (a.s.) 500 sene önce yaşadığı kabul edilen Konfüçyüs’ün öğretisine dayanmaktadır. Konfüçyüs’ün ahlak öğretisinde, hakkında yapılmamasını arzu ettiğin muameleyi sen de diğerine yapma, prensibi vardır.³⁷⁵ Çin’de İmparator Tai Tsung zamanında Nesturî ve Müslümanlara kendi öğretilerine yakınlık sebebi ile din ve mezheplerini yayma serbestliği tanınmıştır.³⁷⁶ Çin Konfüçyüs öğretisi milattan önce altıncı asra kadar dayanan ve bugüne dört kitap ile muntazam ve değiştirilmeden getirilmiştir. Bu dini fikrin bu kadar zamanda olması ve kadim olması hayretleri üzerine çekmektedir. Tevrat’ta, Mısır ve Asur dinlerinde bu akide ve nazariyeler mevcut değildir. Öğretilerinin getirdikleri fikirleri, Arap filozoflarını hayli meşgul etmiştir.³⁷⁷ Çin’de inancın merkezinde yer alan Konfüçyanizm hakkında *Beyânü’l-Hak* mecmuasında bilgi verilme ihtiyacı doğmuştur. İlgili inancın tüm prensipleri, inanış, ibadet telakkileri ayrıntıları ile beraber zamanın okuyucusuna paylaşılmıştır. Burada paylaşılan bilgiler bölge insanının tanınması, Müslümanlar ile ilişkilerinde oluşan ortak ve ayrılan noktalar hem ifade edilmekte hem de müellif tarafından yorumlanmaktadır.³⁷⁸

Hint Müslümanları, Osmanlı’da hürriyet ve Kânûn-ı Esâsî ilan edilince muhtelif dillerde şehrin farklı noktalarına “Kânûn-ı Esâsî’yi himaye ederek yaşasın Emiru’l-Mü’minîn” ibaresi yazılmıştır.³⁷⁹

Hint Müslümanlarınca Bengal, Lahor, Delhi, Kalküta beldelerinde isyan hareketleri vuku bulmuştur. İsyanın sebebi İngiltere ile olan siyasi hoşnutsuzluktur. Bunu tetikleyen durum ise Hint Müslümanlarının bağımsızlık ve kendi kaderlerine karar verebilme özgürlüğünü almak istemeleridir. İngiltere’nin hilafet makamını kendisinde bulunduran Osmanlı aleyhinde yürüttüğü politika da bu isyanların sebeplerindendir. Zira üç yüz milyon Müslümanın ruhundaki defîne, İslam hilafetinin ilelebet payidar olmasıdır. Bir Müslüman nerede bulursa bulunsun ve hangi hükümete tabi olursa olsun dinin gerektirdiği dünyada bir İslam hilafetinin var olmasıdır. İşte İngiltere’nin Osmanlı aleyhinde takip ettiği politika sebebiyle Hindistan’da Müslümanlar, karışıklık meydana getirmişlerdir. Hint Müslümanları Osmanlı Devleti’ne karşı muhabbet ve hilafet merkezine karşı hamiyet ve gayretleri tarif edilemez bir noktadadır. Londra’da nüfuz sahibi olan “Balkan Komitesi” Osmanlı aleyhinde çalışmaktadır. Bu komite İngilizler nazarında Türklerin nam ve şerefine halel getirmişlerdir. Bu sırada Türklerin hukukunu müdafaa edecek bir gazete hatta bir şahıs dahi bulunmamaktadır. İşte bu duruma karşı Hintlilerce “*Şark-ı Garîb*” adında bir gazete

³⁷⁵ Abdülehad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/61 (*Beyânü’l-Hak*, 24 Mayıs 1910), s. 1236.

³⁷⁶ Abdülehad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/63 (*Beyânü’l-Hak*, 7 Haziran 1910), s. 1271.

³⁷⁷ Abdülehad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/66 (*Beyânü’l-Hak*, 28 Haziran 1910), s. 1317.

³⁷⁸ Abdülehad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/70 (*Beyânü’l-Hak*, 26 Temmuz 1910), s. 1375.

³⁷⁹ Belirtilmemiş, “Hint Müslümanları”, *Beyânü’l-Hak*, 1/3 (19 Ekim 1908), s. 22.

neşredilmiştir. Bu gazete Türklerin hukukunu ve milli hassasiyetlerini tam bir ciddiyetle müdafaa etmiştir. Bir defasında Lortlar kamarasınca düzenlenen Türkler aleyhindeki matineye gitmeyeceklerini ve şiddetle protesto ettiklerini bildirmişlerdir.³⁸⁰ Hindistan İslam Komitesi ise durumun aksine halkın İngiltere hükümetine sadık ve itaatkâr olmalarını tavsiye etmektedir.³⁸¹ Bütün Hindistan'da ve bağımsız emirliklerde mevcut olan Müslümanların sayısı İngiliz tahtında Sünnî 60.904.496, Şii 2 milyon; Fransa'nın tahtında 17.100 Sünnî, 69 Şii; Portekiz sömürgesinde 8.411 Sünnî, 20 Şii Müslüman bulunmaktadır.³⁸²

Cava Müslümanları, Sünnî mezhebindendirler. Cavalılar, hilafet makamına son derece bağlıdırlar. Hutbelerinde Osmanlı Halifesinin ismini yâd etmektedirler. Cavalılar miladi birinci asırda Hindular tarafından Berâhime mezhebine girmişlerdir. 400 sene sonra birçoğu Buda mezhebini kabul etmişlerdir. 1475 tarihlerinde Müslümanlarca zapt edilen Cava'da 16. asrın ortalarına doğru bütün ada sakinleri İslam dinini kabul etmişlerdir. 1595'te ticaret için gelen Hollandalılar adayı ellerine geçirmişlerdir. 1677-1830 yılları arasında Hollandalılar ile Cavalılar arasında uzun ve kanlı savaşlar meydana gelmiştir.³⁸³

Müslümanlar yekdiğerinin ahvaline pek bigânedir. Arz üzerinde üç yüz milyonu geçen Müslüman olduğunu Avrupalılardan öğrenilmiştir. Muhtelif Müslüman milletleri hakkında malumat almak istenildiğinde yabancı kitaplara müracaat mecburiyetinin hâsıl olması bir sıkıntı olarak görülmüştür. İslam kütüphaneleri asrın Müslüman ahvaline dair bir eseri ihtiva etmemektedir. Hicrî onuncu asra kadar bu meselede birçok İslâmî eserler mevcuttur.³⁸⁴

Büyük şehirlerin mülkî haritasına bakıldığı zaman yönetici mıntıkalarını gösteren renk dâhilinde bazı Osmanlı yerleri mevcuttur ki bir kısmı hükümetin tasarrufundan azade ve bir kısmı da hükümet ile düşman bir haldedir. Bu durumun muhtelif şekillerde cereyan ettiği bölge Arap yarımadasıdır. Arap yarımadasının Hicaz, Yemen, Basra vs. gibi malum olan bölgelerinden başka Necid, Kasîm gibi idaresi meçhul olan, siyasi ve dini durumunun unutulma safhasına geçtiği bölgeleri de vardır. Kasîm bölgesi, Arap yarımadasının kuzeyinde Necid'in kısımlarından bir bölgedir. Bu bölge İbnu's-Suûd ve İbnu'r-Raşîd kabileleri arasında tartışılan bir yerde bulunmaktadır. İbnu's-Suûd, İslam'ın ilk zamanlarında Müseylime ve Karâmita hadiselerinin vuku bulduğu yerdedir. Vehhâbîlik suretiyle yeniden siyasi sahneye geçen bu kabile nüfuzu Mısır Hidiv'i Mehmet Ali Paşa tarafından tamamıyla kırılmıştır. Daha sonra Mithat Paşa Bağdat valiliği zamanında birçok tedbir ile bu kabilenin liderlerini tamamen ortadan kaldırmış ve bunlardan geriye kalan Abdurrahman b. es-Suûd'da Paşa

³⁸⁰ Abdülehad Davud, "Hindistan İğtişâşları", *Beyânü'l-Hak*, 1/11 (14 Aralık 1908), s. 231.

³⁸¹ Belirtilmemiş, "Âlem-i İslam-Hindistan", *Beyânü'l-Hak*, 1/12 (21 Aralık 1908), s. 266.

³⁸² Belirtilmemiş, "Âlem-i İslam-Hindistan", *Beyânü'l-Hak*, 1/18 (31 Ocak 1909), s. 413.

³⁸³ Abdülehad Davud, "Âlem-i İslâm-Cava", *Beyânü'l-Hak*, 1/22 (1 Mart 1909), s. 514.

³⁸⁴ Abdülehad Davud, "Âlem-i İslâm-Sumatra", *Beyânü'l-Hak*, 1/26 (29 Mart 1909), s. 610.

tarafından Basra'da temyiz azalığına tayin edilmiştir. Mithat Paşa'nın bölgesinden çekilmesini takip eden süreçte hükümet hâkim olduğu nüfuzu kaybetmiştir. Bunun üzerine İngilizler bu durumda teşebbüslerde bulunmuştur. Hindistan'a olan bağlantıları sebebiyle sahillerden ve körfezlerden İngilizler bu ahvalde geri kalamayacaktır. İngilizler siyaseti gereği Mısır ve Hindistan arasında karayolu özelliği taşıyan ve Hilafetin merkezi ile Hicaz bölgesinin arasında kalan bu mntıkayı ve kabileleri nüfuzu altında tutma ihtiyacı duyuyordu. Sahilde Kuveyt'te Mübârek es-Sabâh, içeride İbnu's-Suûd İngilizler tarafından çalıştırılmış ve kendilerine yardım edilmiştir. Abdurrahman b. es-Suûd yeniden varis olduğu hâkimiyeti ihya hususundaki emeline ulaşmıştır. Osmanlı Hükümeti ise Mübârek es-Sabâh'a paşalık vererek ve Kuveyt kaymakamı ilan etmek suretiyle nüfuzu altında tutmak istemiştir. Ancak İngilizler kendisine müstakil bir prens muamelesi yapmıştır ve İbnu's-Suûd'a mühimmat vs. takviyelerde bulunmuştur. İbnu's-Suûd, İngilizlerin muaveneti ile beraber bölgede tahakkümünü Haremeyn'e kadar gittikçe genişletmiştir. Osmanlı'nın yönlendirmesi ile büyük bir yeri bulunan İbnu'r-Raşîd ile İbnu's-Suûd arasında çatışma başlamıştır. Arap yarımadasının kuzeyinde büyük bir saha üzerinde birçok kabileye hâkim olan Abdülaziz b. er-Raşîd Kasîm beldesini de elde etmiştir. İbnu's-Suûd ikbali için Kasîm'i almak istedi ve aralarında çatışma meydana geldi. İngilizlerin desteği ile Hicaz'a Haremeyn'e kadar uzanan İbnu's-Suûd hâkimiyeti Osmanlı hükümetini müdahale etme ihtiyacına yöneltmiştir. Devlet ile kabile arasındaki muharebe İbnu's-Suûd'un lehine sonuçlanmıştır. Bu sonuç Arap yarımadasının geleceğini ilgilendiren bir netice olmuştur.³⁸⁵ *Beyânü'l-Hak* mecmuasında ayrıca Arap yarımadasında alınan bu sonucun hülâsa önü açılan İbnu's-Suûd hareketinin ve dolaylı olarak Vehhâbîlik hareketinin müsebbibi II. Abdülhamid olarak gösterilmektedir. Bu durum Ehl-i sünneti merkeze alan mütefekkirlerin güçlü otorite olması sebebiyle halk nezdindeki itikâdî karşılığından istifade amacına yönelik olduğu dikkat çekmektedir.

Bosna-Hersek'te olan Müslümanlar, Avusturya'nın gösterdiği insanlık dışı ve medeniyetsizce yapılan zulümlere karşı dinî bir metanet ve yüce bir insanlık göstermişlerdir. Avusturya, Hırvatlardan işsiz güçsüz olanları Bosna'ya yerleştirmek ve zulmüne derinlik katmak istemiştir. Boşnakların okullarını tahrip etmiştir. Boşnaklar İstanbul'a müracaat ettikleri halde herhangi bir yardıma muttali olamamıştır.³⁸⁶

Bulgarlar, Türk milletindendir. İran ve Horasan'ın doğu ve kuzeyinden ilerisi Fars-ı Kadîm olarak isimlendirilmiştir. Türklerin iki özelliği vardır. Harpte bahadır ve merhametsiz, yağmaya pek heveskârdırlar. Lisanlarını ve milletlerini her yerde muhafaza etmişlerdir ancak mezhep ve medeniyetlerini, kendilerinden daha yüksek bir kavme uğrayınca, terk edip yeni

³⁸⁵ M. A, "Cezîretü'l-Arab'da Bilâd-ı Kasîm", *Beyânü'l-Hak*, 5/127 (12 Eylül 1911), s. 2294.

³⁸⁶ Belirtilmemiş, "Bosna Müslümanları", *Beyânü'l-Hak*, 1/4 (26 Ekim 1908), s. 72.

komşularının mezhep ve medeniyetlerine geçmişlerdir. İşte bu sebeple doğuya göç eden Karahataylar, Moğollar, Mançular Çin'e geçmişler, batıya göç edenler de İslam dini ve medeniyetine geçmişlerdir. Bulgarlar, eski Türk tarihinde İslam ile müşerref olan Bulgarî isminde bir belde de meskûn olan mezar taşları Kûfi hat ve Arapça ibare ile yazılmış bir topluluktur.³⁸⁷

Rusya Duma meclisinde alınan bir karar ile ticaret ve ilişkilerin ortak noktada ilerleyebilmesi için hafta tatilinin Pazar günü üzerinde sabit kılınmıştır. Ancak Müslümanlar bu karar dinî bir bayram olması sebebi ile Cuma gününün de üzerinde düşünülmesi gereken bir mesele olduğunu ifade etmişlerdir. Zira müstebit olmayan yönetimlerde din, vicdan ve mezhep özgürlüğünün de yerinde olması gerekmektedir. Cuma günü ile alakalı hususu, İslam'da ruhbanlık yoktur ilkesince alışverişin yasaklanması sadece Cuma vaktini alakadar etmektedir. O sebeple Hristiyanlık veya Yahudilikte olduğu gibi günü tamamen tatil etme anlayışı yoktur. Meclis'te bu kararın alınmasının ardından Kafkasya, Tatar, Kırım Müslümanlarınca bir karşılık zuhur etmiştir.³⁸⁸ Rusya'da Müslümanlar hakkında kendilerine serbestlik tam verilmiş ve kendilerine mektepler, mezheplerine göre medreselerinde tahsil görmelerine müsaade gösterilmiştir. Rusya'da Müslümanlar adına yeniden bir mektep, bir medrese yapılmamış ve eski mektepler ve medreselerde yetiştirebildikleri birçok okuryazar kişiler aklen ve sayıca gerekli olan miktarın yüzde birini geçmemiştir. Halkın bu az sayıdan geriye kalanları cahil kalmıştır. Rusya'da yalnız Müslümanlar hakkında eğitimde ne derecede serbestlik olduğu bu şekilde gözlemlenmiştir.³⁸⁹

Fas Müslümanları hakkında, bir taraftan cehalet ve modern bir terakkiye nefret ve diğer taraftan Emir Mevlâ Abdülaziz'in halkının gücünü yok saymasından³⁹⁰ dem vurulmaktadır. Mevlâ Abdülaziz dans, oyun, fotoğraf, otomobil ile bütün eğlence işleri ile meşgul olduğundan şikâyet edilmektedir. Hükümrânlığında kendi keyfine hâlel getirmemek için Avrupa'nın bütün emellerine teslim etmiştir. Halk sonunda bu Emir'e karşı koymuş ve yerine Mevlâ Hafîz'i getirmiştir.³⁹¹ Fas'ta yönetimi devralan yeni lider Mevlâ Hafîz, memleketin yükselmesinin ve modernleşmesinin Avrupa'nın yardımı ile olacağını ve hatta buna muhtaç olduğunu zikretmiştir.³⁹²

Ortaçağ zamanlarında Hristiyanlığın Afrika'da yayılma ve genelleşmesi Avrupalılar tarafından yapılan çalışmalar iledir. Ortaçağ'da Endülüs'teki İslam devletinin varlığı

³⁸⁷ Belirtilmemiş, "Bulgarlar", *Beyânü'l-Hak*, 1/4 (26 Ekim 1908), s. 75.

³⁸⁸ Mustafa Safvet, "Rusya Müslümanları ve Duma Meclisi", *Beyânü'l-Hak*, 3/66 (28 Haziran 1910), s. 1312.

³⁸⁹ Mustafa Takî, "Rusya'da Tazyik-i İslam'a Lüzum Gösterenler", *Beyânü'l-Hak*, 5/126 (5 Eylül 1911), s. 2284.

³⁹⁰ Belirtilmemiş, "Âlem-i İslam-Fas", *Hikmet*, 1 (22 Nisan 1910), s. 4.

³⁹¹ Belirtilmemiş, "Fas Müslümanları", *Beyânü'l-Hak*, 1/2 (12 Ekim 1908), s. 15.

³⁹² Belirtilmemiş, "Fas Müslümanları", *Beyânü'l-Hak*, 1/2 (19 Ekim 1908), s. 22.

Avrupalıların Hristiyanlaştırma çalışmalarına engel teşkil etmiştir. Böylece girişimler Afrika'da karşılık bulamamıştır. Ancak Endülüs İslam devletinin yok olma sürecine girmesi ve ortadan kalkması ile beraber Afrika'da Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. 16. asrın sonlarına doğru Portekizlilerce Senegal bölgesine Piskoposluk ihdas edilmiştir. Daha sonra Zabir nehri bölgesine ikinci bir Piskoposluk açılmış sonra Kongo'ya Kilise açılmış ve Hristiyanlık telkin edilmeye başlanmıştır. 1620'de Kongo hükümdarı Hristiyanlığı kabul ederek Papa VIII. Adrian tarafından heyet gönderilmiştir. Böyle bir cemiyet kurulmuş ve faaliyetler bunun üzerinden devam etmiştir.³⁹³ Cemiyet kendi içindeki anlaşamama ve ifratlar ile engizisyonlar kurunca haklarında umumî bir nefret meydana gelmiş ve 18. yüzyılın ortalarında Portekiz'de bulunan cemiyet merkezi lağvedilmiştir. Yine bir takım heyetlere tesis edilerek Afrika'da Hristiyanlaştırma devam ettirilmiştir. Afrika'da İslamiyet ve yayılması hususunda politika izlemeyen Osmanlı, mütefekkirlerce eleştirilmiştir. Osmanlı özelinde de Türkler eksik ve kusurlu görülmüştür. Zira Araplar siyasî istiklalleri kaybetmiş olmalarına rağmen özellikle maddi güçlerinden soyutlanmalarına rağmen Hristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı rekabet etmişlerdir.³⁹⁴

Mısırlılar, Osmanlı Devleti'ni boykot etmektedirler. Mısır halkı ve Tanzimat Meclisi, mazbata ile kendi memleketlerinin iç işlerinin tanzim ve idaresinde yine kendilerinde bırakılması için uğraşmaktadırlar.³⁹⁵ Mısır'dan sorumlu İngiliz Lort Kromar, Türkler ile Mısırlılar arasındaki fark, Türklerin müstebit ve zalim bir boyunduruğu kendilerini azat etmeleridir. Mısır'da ise zulüm ve istibdat yoktur, demiştir.³⁹⁶

Libya ve Senûsîlik, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgali ile ön plana çıkmaktadır.³⁹⁷ Mecmualar Müslümanların ahvalini arz ettiği şekli ile Trablusgarp meselesini Senûsîlerin meslek edindiği yola tabi ve destek olma koşulu ile aşılabileceğini ifade etmiştir. Bu sebeple Senûsî meşayihini ve onların ahvalini anlatmayı kendilerince gerekli görmüşlerdir. Senûsîlik bir tarikat olarak takdim edilmiştir. İlk kurucusu Muhammed b. Ali olup 1204 senesinde dünyaya gelmiştir. Zamanın en büyük Müslümanı olarak takdim edilmiştir. Muhammed b. Ali dinî ilim tahsilini Fas'ta tahsil etmiştir. Derkâviye tarikatına süluk ederek ilm-i ahlak ve tasavvufu tahsil etmiştir. Fas'tan sonra Hicaz'a gitmiştir. Asıl Senûsîlik esasını Mekke'de kurmuş ve orada hayli Senûsî zaviyesi tesisine muvafık olmuştur. Sonra Yemen'e gitmiştir. Mekke'de Arapça ilimlerin ve dinî ilimlerin yeni bir usul üzerine talim olunması hakkında birçok fikir beyan etmiştir. Mevcut olan tedrisatı

³⁹³ Hayroviç İsmail, "Afrika'da İslamiyet ve Nasraniyet", *Beyânü'l-Hak*, 7/174 (2 Eylül 1911), s. 3059.

³⁹⁴ Hayroviç İsmail, "Afrika'da İslamiyet", *Beyânü'l-Hak*, 7/175 (9 Eylül 1911), s. 3073.

³⁹⁵ Belirtilmemiş, "Âlem-i İslam-Mısır", *Beyânü'l-Hak*, 1/12 (21 Aralık 1908), s. 265.

³⁹⁶ Belirtilmemiş, "Âlem-i İslam-Mısır", *Beyânü'l-Hak*, 1/13 (28 Aralık 1908), s. 292.

³⁹⁷ Abdürreşid İbrahim, "Afrika'da Mücahid-i İslamiyye'nin Ahvali", *Sebilürreşâd*, 8/185 (21 Mart 1912), s. 47.

daima tenkit etmiştir. Mekke'den ilmî meseleler sebebi ile kendisini İskenderiye'ye götürmüşlerdir.³⁹⁸

Senûsî meşayihinden ikincisi ise Muhammed el-Mehdî'dir ki Ali'nin oğludur. Asıl Senûsîlik organizmasını vücuda getiren ve bu fikri ilerleten Muhammed el-Mehdî'dir. Senûsîlik esasını kurduğu zaman ki 1273'e tekabül etmektedir. O zamanlarda İtalyanların Afrika'da tutmuş oldukları siyaseti tamamıyla keşfetmiştir. İtalyanların Trablusgarp'a asker çıkaracaklarını söylemiş ve yazmıştır. Muhammed el-Mehdî'nin bazı telifleri de aktarılmıştır ki bunlar *el-Vesnân fi'l-amel bi-sünneti'l-kur'ân*, bu kitapta kuvvete temessük etmenin Müslümanlara vacip olduğunu ve Müslümanlar Kur'ân ile amele ederlerse bütün arzda varlıklarını ispat edebileceklerini yazmıştır. İkinci eseri *es-Selsebîlü'l-muîn fi't-tarîki'l-erbâîn* diğer eseri ise *eş-Şemsü's-şârika fi meşâyihî'l-müşârika ve'l-muğâribe* isminde bir eserdir ki bütün talimatı ve öğretisi bu eserde mevcuttur. Ulemanın ilim öğretimi ve ilmî sistemler ciddi bir şekilde tenkit edilmiştir. Ayrıca İtalya'nın Afrika'ya geleceğini ve yapabilecek oldukları ve yapamayacakları şeyleri tamamıyla kaleme almıştır. Muhammed'e el-Mehdî lakabı Araplar tarafından verilmiştir. Afrika'da ağaç dikimi, ziraat, nebatat, hayvanat için teşviklerde bulunmuş ve gayreti yönlendirmiştir. Buradaki Araplar Osmanlı Devleti'nin en zenginleri olarak kayıtlara geçmiştir. Senûsîlik yolunun ahlak hususunda takındığı tavır Afrika'da emniyeti sağlayan bir güç olarak aktarılmıştır.³⁹⁹

Buhara Müslümanları ile alakalı olarak Sünnî ve Şîî gruplar arasında kanlı çatışmaların meydana geldiği aktarılmaktadır. Ancak bu konuda arayış bir Rus askerî birliğinin bulması meselenin vahametine işaret ettiği ifade edilmektedir.⁴⁰⁰ Bu durumun Osmanlı'nın hürriyetinin olmamasından kaynaklandığı, devletin hürriyetinin İslam'ın hürriyeti olduğu bunun da İslam birliğini tesis ettiği vurgulanmaktadır. İki milyondan fazla Müslümanın yaşadığı bu emirlikte Müslümanca yaşamının izzetinin kırıldığından dem vurulmaktadır. Medrese ve ulema nezdinde Osmanlı'da girilen mücadelede olduğu gibi bir ıslahatın olması ifade edilmekte ve olacağına da inanılmaktadır. Burada farklı unsurlardan milletler olduğu gibi asıl toplumu inkıraz eden İran Şia'sı olduğu zikredilmektedir. Buhara'da Buharalılar gibi davranan Şia mezhebine malik kişilerin takiiye yaptıkları ve toplumu ifsada sürükleyen faaliyetlere yön verdiklerine değinilmektedir. Rusların kuvvet bulup saldırma girişiminde bulunduğu sırada takiiye halleri ortaya çıkmış, devlet nezdinde vezirlik makamında bulunan ve Merv köleleri olarak isimlendirilen Şîiler, Buhara toplumunun hilafına Rusların lehine

³⁹⁸ Abdürreşid İbrahim, "Afrika'da Mücahid-i İslamiyye'nin Ahvalı", *Sebîlürreşâd*, s. 47.

³⁹⁹ Abdürreşid İbrahim, "Afrika'da Mücahid-i İslamiyye'nin Ahvalı", *Sebîlürreşâd*, s. 48.

⁴⁰⁰ Belirtilmemiş, "Buhara'da Sünnilerle Şîiler", *Muhibbân*, 1/6 (28 Şubat 1910), s. 42.

hareket ettikleri anlatılmaktadır.⁴⁰¹ Mecmuada mütefekkir, Buhara özelinde Şîî ve Sünnî ilişkileri birlik olması gereken iki İslam unsuru olarak ifade etmektedir. Rusların toprak elde etme uğruna Müslümanların bir takım farklılıklarından faydalandığını ve bu durumun İslam ittihadına zarar verdiği ve Müslümanların bu durumu iyi müzakere etmesinin gerekli olduğu ifade edilmektedir. Esasında meydana gelen siyasî ihtilafın çözülmesi gerektiğine ve çözülmesinin de mümkün olduğuna ait inanç ortaya konulmaktadır.⁴⁰²

---

⁴⁰¹ Nuralizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara'da Sünnîler ve Şîîler -1”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3/74 (3 Şubat 1910), 351.

⁴⁰² Nuralizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara Vakıa-i Elimesi”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3/76 (18 Şubat 1910), 382.

SONUÇ

Görüş ve yorum farklılıkları sebebiyle sosyal olarak kaçınılmaz olarak ortaya çıkan dinî yorumlar, zamanla dinin sabitelerinin anlaşılabilmesi noktasında belli bir etkiye ve güce sahip olmuşlardır. Bu durum onların toplumu sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel yönü ile şekillendirmesine yol açmıştır.

İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalının fikir-hadise irtibatı ilkesi, fikriyatın sosyo-politik hadiselerde ortaya çıkışının tespit edilmesidir. İslâm düşüncesinde ortaya çıkan her akım (politik-dinî hareket), toplumda meydana gelen siyasî ve güncel olayları kendi zihniyetlerine meşruiyet kazandıracak şekilde ifade etmekte ve yorumlamaktadır.

Bu çalışmamız, inceleneme alanını oluşturduğumuz 1908-1928 yılları arasında İslamî içeriklerle yayın imkânı bulmuş mecmuları ve bu mecmualarda İslam düşünce geleneğinde ortaya çıkan ve bir anlamda Müslüman zihniyetinin birer haritası olma niteliği taşıyan itikâdî ve siyasî ekollerin mütefekkirler tarafından nasıl ele alındığını içermektedir. Mecmularda mütefekkirlerin makaleleri ve bu çalışmalarındaki sosyo-politik yaklaşımları yani dini örgütlenme, mezhepçilik ve siyaset ilişkilerindeki bakışları ve bunların üzerine ana omurgaya zarar vermeden siyasi birleşme amacı ile mezhepçiliği aşma yolları üzerindeki düşünceleri incelenmiştir.

Dönem mecmualarında ittihat, dikkatlerin üzerine çekildiği bir mesele haline gelmiştir. Konunun bağlamında mecmualardan iktibasla da görüleceği üzere dönemin hükümdarının oluşturduğu politikanın karşısında bir ittihat düşüncesi benimsenmiştir. Meşveret meselesine getirilen ayet, hadis ve bu çerçevede oluşan dini kıstaslar Panislamizm anlayışının karşısında yer alacak olan ittihat düşüncesine destek olarak sunulmuştur.

Dinin naslarından istifade ile toplumu etkileme düşüncesi ve tasavvur edilen yeni siyasal sistemin zihinlerde kabulünü sağlama girişimleri dönemin ortak dili haline gelmiştir. Ayrıca terminoloji karışıklığı da vuku bulmuştur. Genel kullanımda her ne kadar ayırt edici olması açısından ittihat kavramı tercih edilse de bazı mütefekkirlerin hilafet makamının kullandığı Panislamizm kavramını kullanması bir karışıklık meydana getirmiştir. Ancak meselenin ayrıntılı anlatıldığı makaleler incelendiği takdirde kast edilen mananın siyasi zemine çekilen ittihat kavramı olduğu da müşahade edilmiştir.

Çalışmamızın değerlendirilmesinde başlıca ulaştığımız sonuçlardan birisi, dönem mütefekkirleri meselelere sloganik yaklaşım sergilemeleridir. Osmanlı'da bir dönem muhalefet arası olarak kullanılan din, artık yerini siyasî sistemi meşrulaştırıcı ve destekleyici bir yapıya bırakmıştır. Bu dönem de yayın yapan mecmualar dönemin ihtiyaçlarına binaen

meşveret, ittihat, uhuvvet, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, şura vd. kelime ve kavramlarını vurgulama gerekliliği görmüşlerdir. Kelime ve kavramlar içerilerinde yer aldıkları ayet ve hadislerin oluşturduğu bağlamdan anlam değişikliğine uğratılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu gibi çoğunluğu Müslüman olan bir toplumda İslam tarihinde meydana gelen olayları teolojik gerekçelendirme çabaları bu dönemde dinin meşrulaştırma aracı olarak kullanılması hadisesi ile tekerrür etmiştir. Mecmuaların makaleler çerçevesinde mütefekkirler ile oluşturdukları işleyiş, sloganik yaklaşım sergileme olsa da ortaya konulan malzemenin Mezhepler Tarihi açısından incelediğimizde bir ortak fikir dalgasını ortaya koyan slogandan uzak durduğunu söylemek isteriz. Siyasî, ilmî ve dinî açıdan ilgili dönemde incelenen kriz ortamına çözüm amacıyla fikir teatisinde bulunan mütefekkirler kullandıkları üslupları ile dönem özelinde diğer bir buhran olan yorum krizine sebebiyet vermiştir. Mecmular ise bu yorum krizinin taşıyıcıları olarak dikkat çekmiştir. Bu durum muhtemeldir ki sonraki dönemlerde ortaya çıkacak usûl tartışmalarını alevlendirmiştir.

Dönem mecmuları, ameli ihtilafları beyan ettiğini, itikat sahasında oluşan ihtilaf konularının da dikkat edilmesi gerekliliği üzerinde fikir telakkilerini ortaya koymuşlardır. Ancak dönemin siyasi kriz ortamında İslam mezhepleri içerisinde fakat bidat grup görülenlerin de ittihat için lüzumlu olduğu ve ameli boyutlarına takılmadan birliği inşa etmenin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Reddiye çalışmaları da mecmualarda genel olarak iktisadi gelişim ile refah ve güç elde eden gayr-ı Müslimlerden geldiği için İslam'ın ittihadı, gayrısının reddi mütefekkirlerin fikrî çalışmalarının ana paradigması olarak dikkat çekmektedir.

Mecmualarda mezheplerle ilgili kaleme alınan makalelerin genel çerçevesinde var olan Sünnî anlayışı savunma refleksi ile devam ettirme, fırka-i nâciye meselesine dikkat çekme, Şîî akımlara karşı mücadele etme ortak bir baskınlık oluşturduğu gözlemlenmiştir. Dönem mütefekkirlerinin Ehl-i sünnet merkezli anlayışlarını siyasî sahada tatbik edilmek istenen İttihâd-ı İslâm anlayışı ile birlikte ortaya koyabilme istekleri olmuştur. Bu noktada İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'den etkilenilmiştir. Ebû Hanîfe'nin, "Kişi İslâm'a hangi kapıdan girmişse, ancak o kapıdan çıkar." şeklindeki sözü, kimin kâfir olup olmadığını tespit etme adına oldukça önemli bir ilkedir. Mütefekkirler, Ebû Hanîfe'nin tevilin olduğu yerde tekfir yoktur anlayışını benimsemiştir. Amaç farklı görüşleri ve görüşler etrafında oluşan toplumları Osmanlı'nın ortak paydasında, mirasında toplayabilmektir. Var olan kazanımı koruma ve kazanıma tehdit olarak görülen fikir ve ayrışma planlarına tepkisel bir bakış takınmışlardır. Bu noktada bir kazanım elde edebilmeyi amaçlamışlardır. Sünnî merkezden Şîîlerle olan ilişkinin siyasî bir ittihat olduğu açıkça ortaya konulmasının yanında Bâbîlik-Bahâîlik,

Ahmedîlik ve Kâdiyânîlik gibi akımların ortaya çıkması ve yayılım göstermesi noktasında ciddi tenkitler yöneltilmiştir. Bâbîlik, içerisinde doğru ve yanlış karışık itikatları toplayan ve karma bir inanış ortaya koyan hareket olan ifade edilmiştir. Bu fikrî hareket, tarih boyunca söylene gelen görüşleri ve inanışları karma şeklinde tezat kümesi oluşturmuş bir yapıyı ortaya koymaktadır. Mecmularda ifade edildiği şekli ile bu hareket, Şîa'nın İslâm dünyasına verdiği zararların bir neticesi olarak sunulmuştur. Makaledeki tespiti göre Farisîler, eski inançlarının ve kültürlerinin etkisinden kurtulamamaları sebebiyle İslâm'ın teferruata dair bazı meselelerini kendi çıkarları doğrultusunda yorumlamıştır.

Mecmularda fırka-i nâciye ve fırak-ı Dâlle meselesine yaklaşım da Ehl-i sünnet merkezli olmuştur. Mezhepler Tarihinde 73 fırka hadisinden merkezle anlaşılmaya çalışılan ana akım fırkalar ile bunlarda zuhur eden akımların yetmiş üçe tamamlanması gayretine nazaran fırak-ı dâlle yedi ana mezhep olarak ele alınmıştır. Haricilik, Şîa, Mutezile, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye ve Müşebbihe şeklinde ortaya konulmuştur ancak genel olarak Mu'tezile eleştirisi üzerine kurgulanmıştır. Mu'tezile'nin de yirmi kolu olduğu şeklinde aktarılmasına rağmen Vâsiliyye, Hüzeyliyye, Nazzâmiyye ve Hâbitiyye olmak üzere dört şubesine dair bilgiler verilebilmiştir.

Bektaşîlik unsurunu da Osmanlı Devleti halkı arasında ittihat için gerekli gören mütefekkirler Sünnî-Şîî kavgası etrafında gidip gelmemesi için gayret göstermişlerdir. Ümmetin birliği hususunda kritik konuların mütalaa edildiği mecmualar vasıtası ile halka ve ilim talebelerine doğrudan ulaşan bu bilgiler ittihat fikrine bir nebze de olsa katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Osmanlı gibi bir hilafet devletinin son dönemlerini kapsayan ve toprak parçalanmasından zihin dağınıklığına kadar genel bir buhranın olduğu coğrafyanın incelenmesi gerekmektedir. Bu noktada mezhep ve coğrafya arasından karşılıklı bir ilişkinin boyutları düşünüldüğünde aynîleşen bağlantı, siyasî, ilmî ve dinî açılardan ciddi kriz yaşayan hilafet merkezi ile gönül ve din bağına bağlı coğrafya Müslümanlarının dönem mecmualarında ifade edilmesidir. Mütefekkirlerin mezhep ve düşünce telakkileri üzerinden Osmanlı özelinde ulaştıkları çözümleri, mecmular vasıtası ile diğer bölgedeki Müslümanlar için bir uyanış olması adına bağımsız bir şekilde ortaya koymaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- A. Sünnî, “İctimaiyat: İttihâd-ı İslam'a Sözle mi İctihad Edeceğiz?”, *Hikmet*, 17 (13 Ağustos 1910), s. 4.
- A. Sünnî, “İctimaiyat: Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık”, *Hikmet*, 12 (9 Temmuz 1910), ss. 4-7.
- Abduh, M., “Din Ne Kadar Müsait İmiş!”, *Sırât-ı Müstakîm*, 2/37 (20 Mayıs 1909), s. 165.
- Abduh, M., “Müslümanlıkta Esaslar -Sultan-”, ter. Mehmet Akif, *Sırât-ı Müstakîm*, 1/24 (3 Şubat 1909), s. 379.
- Abdulahad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 2/59 (*Beyânü'l-Hak*, 9 Mayıs 1910), s. 1206.
- Abdulahad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/60 (*Beyânü'l-Hak*, 20 Mayıs 1910), s. 1218.
- Abdulahad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/61 (*Beyânü'l-Hak*, 24 Mayıs 1910), s. 1236.
- Abdulahad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/63 (*Beyânü'l-Hak*, 7 Haziran 1910), s. 1271.
- Abdulahad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/66 (*Beyânü'l-Hak*, 28 Haziran 1910), s. 1317.
- Abdulahad Davud, “Âlem-i İslam- Çin Müslümanları”, 3/70 (*Beyânü'l-Hak*, 26 Temmuz 1910), s. 1375.
- Abdulahad Davud, “Âlem-i İslâm-Cava”, *Beyânü'l-Hak*, 1/22 (1 Mart 1909), s. 514.
- Abdulahad Davud, “Âlem-i İslâm-Sumatra”, *Beyânü'l-Hak*, 1/26 (29 Mart 1909), s. 610.
- Abdulahad Davud, “Hindistan İğtişâşları”, *Beyânü'l-Hak*, 1/11 (14 Aralık 1908), s. 231.
- Abdulahad Davud, “İran'ın Vaziyet-i Hâzırası”, *Beyânü'l-Hak*, 3/64 (14 Haziran 1910), s. 1281.
- Abdulahad Davud, “İran'ın Vaziyet-i Hâzırası”, *Beyânü'l-Hak*, 3/65 (21 Haziran 1910), s. 1295.
- Abdulahad Davud, “Panislamizm Hakkında”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/15 (23 Eylül 1910) s. 250.
- Abdulahad Davud, “Panislamizm-Cemiyet-i Umûmiyye-i İslâmiyye”, *Beyânü'l-Hak*, 1/13 (28 Aralık 1908), s. 284.
- Abdülaziz Çâviş, “Hilafet-i İslamiye”, *Sebîlürreşâd*, 14/353 (11 Mayıs 1916), s. 115.
- Abdülaziz Çâviş, “Müslümanlıkta Hilafet”, *Sebîlürreşâd*, 14/362 (18 Temmuz 1918), s. 215.

- Abdürreşid İbrahim, “Afrika’da Mücahid-i İslamiyye’nin Ahvali”, *Sebilürreşâd*, 8/185 (21 Mart 1912), s. 47.
- Abdürreşid İbrahim, “Hutbe-i Arafat ve İttihâd-ı İslam”, *Teârûf-i Müslimîn*, 2/26 (23 Aralık 1910), s. 17.
- Abdürreşid İbrahim, “İslahat-ı Umûmiyye”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/16 (30 Eylül 1910), ss. 252-256.
- Abdürreşid İbrahim, “İttihâd-ı İslam”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/19 (29 Ekim 1910) s. 300.
- Abdürreşid İbrahim, “İttihâd-ı İslam”, *Teârûf-i Müslimîn*, s. 301.
- Abdürreşid İbrahim, “Panturanizm”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/2 (29 Nisan 1910), s. 17.
- Abdürreşid İbrahim, “Panturanizm”, *Teârûf-i Müslimîn*, s. 18.
- Abdürreşid İbrahim, “Şiîler Kimlerdir?”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/22 (18 Kasım 1910), s. 362.
- Abdürreşid İbrahim, “Te vessül Tevhide Mani Değildir”, *İslam Dünyası*, 2/2 (1914), s. 13.
- Abdürreşid İbrahim, “Yine Panturanizm yani Akvam-ı Türk’ün Birleşmesi”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/4 (27 Mayıs 1910), s. 57.
- Adanalı Hayret Efendi, “Mukaddime”, *el-İslâm*, 1 (3 Nisan 1909), s. 1.
- Ahmed Ağayef, “Kafkasya Müslümanları”, *Hikmet*, 1 (22 Nisan 1910), s. 3.
- Ahmed Mikdâd, “Pend-i Müşfik”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/4 (9 Nisan 1909), ss. 2-3;
- Ahmed Şirânî, “Ahval-i Ulema ve Tesirleri”, *Beyânü’l-Hak*, 6/149 (11 Mart 1912), s. 2652.
- Ahmed Şirânî, “İslamiyet’te Hilafet ve Saltanat”, *İ’tisâm*, 59 (16 Ocak 1920), s. 721.
- Ahmed Şirânî, “Musahabe-i İbtidaiye”, *İ’tisâm*, 1 (30 Kasım 1918), s. 4.
- Ahmed Şirânî, “Sebeb-i Teşebbüs ve Gaye-i Neşr”, *Medrese İtikâdları*, 1 (19 Mayıs 1913), s. 1.
- Ahmed Şirânî, “Ulema-yı Kiram ve Fırkalar”, *Beyânü’l-Hak*, 6/147 (26 Şubat 1912), s. 2621.
- Ahmed Taceddin, “Maksad”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/1 (16 Nisan 1910), s. 1.
- Ahmed Vehbi, “Siyaset-i Dinin Lüzumu”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 5/150 (27 Eylül 1918), ss. 473-475.
- Ahmet Taşgın, “Alevi - Bektaşî Edebiyatında İlk Örnek: Muhibbân”, *Folklor/Edebiyat*, X/39 (2004), ss. 231-240.
- Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/1 (19 Mart 1909), s. 4.
- Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/2 (26 Mart 1909), s. 4.
- Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/4 (9 Nisan 1909), s. 2.

- Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet (Mertebe-i Ef’âl-i Ibâd)”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/5 (16 Nisan 1909), s. 2.
- Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet (Mertebe-i Ef’âl-i Ibâd) Cebriyye”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-1 (7 Eylül 1911), s. 4.
- Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet (Mertebe-i Ef’âl-i Ibâd) Cebriyye”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-2 (22 Eylül 1911), s. 4.
- Ali Fuad, “Akâid-i Fırka-i Muhammediye ve İspat-ı Akâid-i Ehl-i Sünnet (Mertebe-i Ef’âl-i Ibâd) Cebriyye”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-3 (7 Ekim 1911), s. 4.
- Ali Fuad, “Evsâf-ı İlahiyye’ye Dair Bazı İzahat”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-7 (11 Aralık 1911), s. 1.
- Ali Fuad, “İfade-i Meram”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/2 (26 Mart 1909), ss. 4-6.
- Ali Fuad, “Kaza ve Kader”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 4/99 (16 Temmuz 1914), s. 29.
- Ali Fuad, “Mesleğimiz”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/1 (19 Mart 1909), s. 1.
- Ali Fuad, “Mesleğimiz”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/1 (19 Mart 1909), s. 1.
- Ali Fuad, “Mezâhib-i Mutasavvıfa ve Redd-i Akvâl-i Felâsife”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/5-6 (6 Kasım 1911), s. 2.
- Ali Haydar Emin, “Delâil-i Meşveret”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1/2 (4 Eylül 1908), s. 26.
- Alkan, H., *Ahmed Hüsameddin Dağıstanî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2015.
- Anbar, G., *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Dergileri Ekseninde Din-Devlet-Siyaset Tartışmaları*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2007.
- Arıkan, A., “Dârülfunûn İlahiyat Fakültesin’de İslam Mezhepleri Tarihi ve Yusuf Ziya Yörükân’ın Alana Katkıları”, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 11-12 (2011), ss. 83-98.
- Arslantürk, M. H., *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Mikyâs-ı Şeriat Gazetesi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Aydın, H., “II. Meşrutiyet Döneminde Konya’da İslamcı Muhalefetin Sesi: Meşrik-ı İrfan”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (2007), ss. 33-52.
- Osman Aydın, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XV/29 (2017), s. 39-78.
- Ayhan, B., *II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki: Basın ve Siyaset*, Palet Konya 2010.

- Ayık, S., *İttihad ve Terakki Yönetimine Muhalif Bir Bakış: Hikmet Gazetesi (1912)*, (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- Bağdatlı, Ö., *İslâm Siyaset Düşüncesinin Kavramsal Temelleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- Bahâ Saîd, “Tasavvuf ve Hür Mezhepler”, *Muhibbân*, 3/4 (30 Ocak 1919), s. 2.
- Bandırmalı Ahmed Hilmi, “Meslek”, *İrşâdü’l-Müslimîn*, 1 (4 Temmuz 1918), s. 1.
- Bektaş, E., “Beyânülhak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/beyanulhak>
- Belirtilmemiş, “Acı Hakikatler İtiraf Olunmadıkça Islah Mümkün Olunmaz”, *İslam Dünyası*, 1/1 (15 Mart 1913), ss. 1-3.
- Belirtilmemiş, “Açıkça İttihâd-ı İslâm”, *Volkan*, 24 (23 Ocak 1909), s. 3.
- Belirtilmemiş, “Âlem-i İslam-Fas”, *Hikmet*, 1 (22 Nisan 1910), s. 4.
- Belirtilmemiş, “Âlem-i İslam-Hindistan”, *Beyânü’l-Hak*, 1/12 (21 Aralık 1908), s. 266.
- Belirtilmemiş, “Âlem-i İslam-Hindistan”, *Beyânü’l-Hak*, 1/18 (31 Ocak 1909), s. 413.
- Belirtilmemiş, “Âlem-i İslam-Mısır”, *Beyânü’l-Hak*, 1/12 (21 Aralık 1908), s. 265.
- Belirtilmemiş, “Âlem-i İslam-Mısır”, *Beyânü’l-Hak*, 1/13 (28 Aralık 1908), s. 291.
- Belirtilmemiş, “Âlem-i İslam-Mısır”, *Beyânü’l-Hak*, 1/13 (28 Aralık 1908), s. 292.
- Belirtilmemiş, “Araplar - Türkler”, *İttihâd-ı İslâm*, 16 (2 Nisan 1909), s. 4.
- Belirtilmemiş, “Bektaşiler”, *Hikmet*, 74 (14 Eylül 1911), s. 6.
- Belirtilmemiş, “Bektaşiler”, *Hikmet*, 75 (21 Eylül 1911), s. 6.
- Belirtilmemiş, “Bektaşiler”, *Hikmet*, 76 (4 Ekim 1911), s. 8.
- Belirtilmemiş, “Bektaşiler”, *Hikmet*, 77 (10 Ekim 1911), s. 8.
- Belirtilmemiş, “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 12 (24 Aralık 1908), s. 2.
- Belirtilmemiş, “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 13 (31 Aralık 1908), s. 3.
- Belirtilmemiş, “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 14 (7 Ocak 1909), s. 3.
- Belirtilmemiş, “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 16 (21 Ocak 1909), s. 4.
- Belirtilmemiş, “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 17 (28 Ocak 1909), s. 2.
- Belirtilmemiş, “Bid‘at”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 19 (11 Şubat 1909), s. 1.
- Belirtilmemiş, “Bosna Müslümanları”, *Beyânü’l-Hak*, 1/4 (26 Ekim 1908), s. 72.
- Belirtilmemiş, “Buhara'da Sünnilerle Şiiiler”, *Muhibbân*, 1/6 (28 Şubat 1910), s. 42.
- Belirtilmemiş, “Bulgarlar”, *Beyânü’l-Hak*, 1/4 (26 Ekim 1908), s. 75.
- Belirtilmemiş, “Çin Müslümanları”, *Beyânü’l-Hak*, 1/2 (12 Ekim 1908), s. 14.

- Belirtilmemiş, “Din-i Hakikî, Din-i Taklidî Ahval-i İslam’ı Tedkîk”, *Hikmet*, 76 (4 Ekim 1911), s. 4.
- Belirtilmemiş, “Fark-ı Dâllenin Sebeb-i Zuhuru Nedir?”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-2 (22 Eylül 1911), s. 4.
- Belirtilmemiş, “Fas Müslümanları”, *Beyânü’l-Hak*, 1/2 (12 Ekim 1908), s. 15.
- Belirtilmemiş, “Fas Müslümanları”, *Beyânü’l-Hak*, 1/3 (19 Ekim 1908), s. 22.
- Belirtilmemiş, “Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-3 (7 Ekim 1911), s. 3.
- Belirtilmemiş, “Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-4 (23 Ekim 1911), s. 3.
- Belirtilmemiş, “Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-6 (23 Kasım 1911), s. 3.
- Belirtilmemiş, “Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-7 (11 Aralık 1911), s. 3.
- Belirtilmemiş, “Fırka-i Nâciye ve Fırak-ı Dâlle”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/6-8 (26 Aralık 1911), s. 4.
- Belirtilmemiş, “Hilâfet Düşmanları Nasıl Bir Halife İstiyor?”, *İslam Mecmuası*, 4/46 (7 Eylül 1916), s. 936.
- Belirtilmemiş, “Hint Müslümanları”, *Beyânü’l-Hak*, 1/3 (19 Ekim 1908), s. 22.
- Belirtilmemiş, “İslahat-ı İlmiyye’den Bir Kısım”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 27 (8 Nisan 1909), s. 1.
- Belirtilmemiş, “İslah-ı Medâris”, *el-Medâris*, 2 (22 Mayıs 1913), s. 28.
- Belirtilmemiş, “İman”, *İslam Dünyası*, 1/2 (27 Mart 1913), s. 21.
- Belirtilmemiş, “İran Müslümanları”, *Beyânü’l-Hak*, 1/2 (12 Ekim 1908), s. 14.
- Belirtilmemiş, “İran Müslümanları”, *Beyânü’l-Hak*, 1/4 (26 Ekim 1908), s. 73.
- Belirtilmemiş, “İslam Âleminde Yeni Cereyan”, *İslam Dünyası*, 1/1 (15 Mart 1913), s. 15.
- Belirtilmemiş, “İslamiyet Mani-i Terakki midir Yoksa Sebeb-i Terakki ve Umran Mıdır?”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 17 (28 Ocak 1909), s. 2.
- Belirtilmemiş, “İthâmât ve Müdafaa: Taassup, Ecnebi Düşmanlığı, Seyyahperesti ve İhtilalcilik”, *Hikmet*, 19 (27 Ağustos 1910), s. 2.
- Belirtilmemiş, “İttihâd ve Uhuvvet”, *Tasavvuf*, 2 (30 Mart 1911), s. 3.
- Belirtilmemiş, “İttihâd-ı İslam Siyasetinin Menafi-i Azimesi”, *Sebîlürreşâd*, 13/318 (17 Aralık 1914), s. 46.
- Belirtilmemiş, “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Nizamnamesi”, *Volkan*, 48 (17 Şubat 1909), s. 2.
- Belirtilmemiş, “Müslümanlara Matuf Taassup Dolayısıyla Biraz Daha İzahat”, *Hikmet*, 20 (3 Eylül, 1910), s. 6.

- Belirtilmemiş, “Reşid Rıza Efendi’nin Nutkuna Dair”, *Beyânü’l-Hak*, 4/80 (11 Ekim 1910), s. 1542.
- Belirtilmemiş, “Siyaset-i İslâmiyye ve Vahdet-i İslâmiyye Esasına Rücu”, *Sebilürreşâd*, 13/314 (9 Aralık 1914), s. 16.
- Belirtilmemiş, “Taassup Numunelerinden”, *İslam Dünyası*, 1/2 (27 Mart 1913), s. 32.
- Beyazıt Dersiamı Hilmi, “Efkar-ı Amme ve Şeriat”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 27 (8 Nisan 1909), s. 1.
- Beyazıt Dersiamı Hilmi, “Mütalaname-i Mezkûr”, *Mikyâs-ı Şeriat*, 30 (30 Nisan 1909), s. 3.
- Bilgi, N., “II. Meşrutiyet Döneminde Manisa’da Yayınlanan *İslâm ve Ulûm Dergisi* -İnceleme ve Bibliyografya-”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI (2001), ss. 47-74.
- Boyacıoğlu, R., “II. Meşrûtiyet Döneminde Beyânü’l-Hak Dergisindeki Bazı Görüş ve Düşünceler Üzerine”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999), ss. 27-50.
- Bulut, H. İ., “Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Ulemanın Rolü: Kemal Paşazâde Örneği”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7/21 (2005), s. 195.
- Bulut, H. İ., Yaltkaya’nın “Bâtînlilik Tarihi” Makalesi (Tahlil, Değerlendirme ve Neşir), *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, XI/2 (2018), ss. 223-270.
- Büyükkara, M. A., “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’elesi 1*, 2005, ss. 441-491.
- Büyükkara, M. A., “Tecdid, Islah, Reform: Çağdaş İslam Düşüncesinde Yenilenme Fikrinin Farklı Yansımaları”, *Islah Çağdaş İslam Düşüncesinde Yenilenme ve Değişim*, ed. Lütfi Sunar, İlem Yayınları, Ankara 2020.
- Büyükkara, M. A., *Çağdaş İslâmî Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.
- Can, S., “Sosyo-Siyasi Olayların Teolojik Söyleme Etkisi (Büyük Günah Meselesine Sosyo-Politik Bir Okuma Denemesi)”, *İslam ve Yorum III*, İnönü Üniversitesi Yayınevi II (Ankara 2019), ss. 479-494.
- Cebeci, İ., “Osmanlı Son Dönemini Anlamaya Yardımcı Bir Kaynak Şeyhülislamlık Makamının Dergisi Cerîde-i İlmiyye”, *‘İslam’ı Uyandırmak’ Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar, İlem 2018, c. I, ss. 489-504.
- Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiyye, “İstibdat”, *Beyânü’l-Hak*, 2/29 (19 Nisan 1909), s. 673.
- Civelek, N. K., - Ertuş, A., “İslamcılık Panoramasından II. Meşrutiyet Basınına Bir Bakış: *Beyânü’l-Hak Gazetesi* I. Cilt (İndeks ve Yazı Özetleri)”, *Külliyat: Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 11 (2020), ss. 1-53.

- Çam, S., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Mezhep Tartışmaları*, (yayınlanmamış doktora tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2019.
- Çapcıoğlu, F., "İslam Dünyası Dergisine Göre 20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı'da Cami Eksenli Din Eğitimi", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, XXXIII /1 (2022), ss. 250-268.
- Çavdar, R. T., *İslam Mecmuası'nın Türk Dönemsel Yayını İçinde Yeri ve Önemi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.
- Çetin, A., "Hikmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hikmet--gazete>
- Çetinkaya, N., *Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi EBE, Konya 2011.
- Demir, A.İ., *Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı*, Ensar Neşriyat İstanbul 2004.
- Demir, H., *Horasan'da Şiilik İran'da Şiiliğin Tarihsel Kökleri*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- Demircan, A., *Din Algısı İnşasında Tarihin Araçsallaştırılması*, Mana Yayınları, İstanbul 2019.
- Demirhisarlı Hafız Hüseyin, "Medrese - Mektep", *Medrese İtikâdları*, 3 (2 Haziran 1913), s. 18.
- Derviş Vahdetî, "İttihâd", *Volkan*, 52 (21 Şubat 1909), s. 2.
- Derviş Vahdetî, "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Tesirâtı ve Memlekete Birinci Hizmeti", *Volkan*, 99 (9 Nisan 1909), s. 1.
- Derviş Vahdetî, "Meclis-i Mebûsan Riyaset-i Aliyyesine", *Volkan*, 55 (24 Şubat 1909), s. 2.
- Dıñoırođlu, F., "II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, ed. Fahrettin Gün - Halil İbrahim Erbay, İstanbul 2017, ss. 631-649.
- Dıñoırođlu, F., "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir? – II", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54 (2018), ss. 1-44.
- Duman, A., *Sebîlürreşâd Dergisi Bağlamında Osmanlının Son Dönemindeki Kelâmî Tartışmalar*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2007.
- Düzdağ, M. E., "1908-1909 Yıllarında Yayımlanan Dini Siyasi Günlük Gazete", *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, haz. Hakan Aydın, Konya 2010.
- Düzdağ, M. E., "Volkan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/volkan>

- Ebû Abdullah Z., *Şerhu Bed'i'l-Emâlî = el-Hidaye mine'l-i'tikad*, thk. Ebû Amr el-Hüseyni b. Ömer b. Abdürrahim, Dârû'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2001/1422.
- Ebû Hafs Neseî, *Akâidü'n-Neseî*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul 1293.
- Ebû Hanîfe N., *el-Âlim ve'l-müteallim el-Fıkhü'l-ebî el-Fıkhü'l-ekber Risâle Ebû Hanîfe el-Vasiyye*, talik Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevseri, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 2001.
- Ebû Yedigâr Sami, "İran", *İttihâd-ı İslâm*, 1 (17 Aralık 1908), s. 5.
- Ebu'l-Muin Neseî, M., *Bahru'l-kelam fî akaidi ehli'l-İslâm*, Matbaatu Maşriki'l-İrfan, İstanbul 1910.
- Ebu'l-Ulâ, M., "İfade-i Mahsusa", *Kelime-i Tayyibe*, 1/1 (19 Nisan 1912), s. 1.
- Ebu'l-Ulâ, M., "Mukaddime", *Sırât-ı Müstakîm*, 1/1 (28 Ağustos 1908), s. 1.
- Ebu'l-Ulâ, M., "Sure-i Şûrâ", *Sırât-ı Müstakîm*, 1/1 (28 Ağustos 1908), s. 7.
- Efe A., "Sebilürreşâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/sebilurresad>
- Efe A., "Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebilürreşâd (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, VIII/2 (2008), ss. 157-180.
- el-Bağdadi, A., *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Matbaatu'l-Asriyyetu (Beyrut 1995).
- el-Câbirî, M. A., *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2001.
- el-Câbirî, M. A., *Arap-İslâm Siyasal Akli*, çev. Vecdi Akyüz, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2001.
- el-Eş'arî, E., *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, nşr. Helmut Ritter, Daru'n-Neşr, (Beyrut 2005).
- Elmalılı Küçük Hamdi, "İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşihat-i İslâmiyye", *Beyânü'l-Hak*, 1/22 (1 Mart 1909), s. 511.
- Elmalılı Küçük Hamdi, "İslâmiyet ve Hilâfet ve Meşihat-i İslâmiyye", *Beyânü'l-Hak*, 1/22 (1 Mart 1909), s. 511.
- el-Mâturîdî, E., *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Arûçî, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul 1981.
- el-Üşî, A., *"el-Emâlî"*, İstanbul, 1308.
- Erginöz, O., *Mahfil Mecmuası ve Tahlilî Fihristi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Ersoy, M. A., "Hasbihal", *Sırât-ı Müstakîm*, 4/91 (2 Haziran 1910), s. 224.

- Eşref Edip, “Ve Câhedû fi Sebîlillâh”, *Sırât-ı Müstakîm*, 8/183 (8 Mart 1912), s. 3.
- Eşref Efendi, “Din ve Dinsizlik”, *Cerîde-i İlmiyye*, 4/42 (Ocak-Şubat 1919), s. 1221.
- eş-Şehristânî, E., *el-Milel ve’n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed, Dârû’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Evkuran, M., *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- F. A. H., “Bâtıniler: Birinci Kitap - İblis İzzeddin Behmen”, *Hikmet*, 1 (22 Nisan 1910), s. 4.
- Fatih Vaizi Ahmed, “Ahenk-i Sürûr”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/3 (2 Nisan 1909), ss. 3-5.
- Fığlalı, E. R., “Bahâîlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahailik>
- Fığlalı, E. R., “Kâdiyanîlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadiyanilik>
- Filibeli, A. H., “Birkaç Söz”, *Hikmet*, 1 (22 Nisan 1910), s. 1.
- Filibeli, A. H., “Ceridemizin Neşrindeki Emel-i Muazzez”, *İttihâd-ı İslâm*, 1 (17 Aralık 1908), s. 1.
- Filibeli, A., “Gayri Müslim Vatandaşlarımıza”, *İttihâd-ı İslâm*, 1 (17 Aralık 1908), s. 2.
- Filibeli, A., “İttihâd-ı İslâm’ı Niçin Tesis Ettik?”, *İttihâd-ı İslâm*, 16 (2 Nisan 1909), s. 2.
- Filibeli, A., “Ne Yaptık?”, *İttihâd-ı İslâm*, 1 (17 Aralık 1908), s. 3.
- Filibeli, A., “Panslavizm ve Osmanlılar”, *İttihâd-ı İslâm*, 3 (31 Aralık 1908), s. 2.
- Gencer, B., *Gelenekten Modernliğe Osmanlı*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.
- Göleç, M., “Türkiye Cumhuriyeti’ni Kuran Metinlerden Biri: İslâm Mecmuası Neden Okunmalı?”, *İslâm Mecmuası (1914-1918)*, ed. Mustafa Göleç, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları I (2019), ss. 1-38.
- Görgün, T., “Tecdid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tecdid>
- Gümüşoğlu, H., *Osmanlı’da Mezhep*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2020.
- Gündoğdu, C., “Osmanlının Son Döneminde Yayınlanan Tasavvufî Muhtevalı Muhibbân Dergisi ve 1327/1911 Sayısında Yer Alan Bazı Makaleler”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, III/1 (2001), ss. 95-106.
- Gündoğdu, C., “Osmanlının Son Döneminde Yayınlanan Tasavvufî Muhtevalı Muhibbân Dergisi ve 1327/1911 Sayısında Yer Alan Bazı Makaleler”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, III/1 (2001), ss. 95-106.
- Gündüz, M., “Ahmed Şirânî ve Medreseleri Hem Eleştiren Hem de Savunan Dergisi: “Medrese İ’tikatları”, (İndeks ve Yazı Özetleri)”, *Folklor/Edebiyat*, XII/46 (2006), ss. 97-106.
- Güngör, E., *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat İstanbul 1995.
- Hacıbeyzâde Ahmed Muhtar, “Mukaddime”, *Muhibbân*, 1/1 (4 Eylül 1909), s. 1.

- Hakkı, “Hilafet-i İslamiye”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3/56 (30 Eylül 1909), s. 49.
- Hakyemez, C., “İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/4 (2003), s. 85.
- Hakyemez, C., “Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/5 (2004), s. 128.
- Hamza Çakır, “Tercümân-ı Ahvâl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/tercuman-i-ahval>
- Harpumlu Abdullatif, “Meşrutiyet, Meşveret”, *Beyânü'l-Hak*, 1/5 (2 Kasım 1908), s. 82.¹
- Harpumlu Abdullatif, “Meşrutiyet, Meşveret”, s. 84.
- Haydarîzâde İbrahim Efendi, *Mezâhib ve Turuk-ı İslâmiyye Tarihi*, haz. Harun Çetin, İlim ve Hikmet Yayınları, İstanbul 2020.
- Hayreddin, “Din-i İslam Mâni-i Terakki Diyenlere”, *Habl-i Metîn*, 4 (31 Ocak 1919), s. 28.
- Hayreddin, “Din-i İslam Mâni-i Terakki Diyenlerin Menşe-i Galatlarını Tayin”, *Habl-i Metîn*, 1, (9 Ocak 1919), s. 6.
- Hayroviç İsmail, “Afrika’da İslamiyet ve Nasraniyet”, *Beyânü'l-Hak*, 7/174 (2 Eylül 1911), s. 3059.
- Hayroviç İsmail, “Afrika’da İslamiyet”, *Beyânü'l-Hak*, 7/175 (9 Eylül 1911), s. 3073.
- Hıfzı Topuz, *II. Mahmut’tan holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitap İstanbul 2003.
- Hoffer, E., *Değişim Sancısı*, çev. Bengisu Filiz, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- Hüseyin Hâzim, “Meşveret”, *Beyânü'l-Hak*, 1/1 (5 Ekim 1908), s. 8.
- Hüseyin Remzi, “Mukaddime”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 1 (8 Ekim 1908), s. 1.
- Hüseyin Şem’î, “Hayru’l-Kelâm’ın Hatt-ı Hareketi”, *Hayru’l-Kelâm*, 1/1 (20 Kasım 1913), s. 1
- Hüsnü, N.G., “Buhara Vakıa-i Elimesi”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3/76 (18 Şubat 1910), 382.
- Hüsnü, N.G., “Buhara’da Sünnîler ve Şîîler -1”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3/74 (3 Şubat 1910), 351.
- Hüsnü, N.G., “İttihâd-ı İslam Ne Vakit Olacak?”, *Sırât-ı Müstakîm*, 4/92 (9 Haziran 1910), s. 247.
- Ispartalı Hakkı, “İslâh-ı Hurûf Cemiyeti Tetkiki Encümeninin İlk İctimar”, *Sırât-ı Müstakîm*, 8/188 (11 Nisan 1912), s. 103.
- İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehva ve’n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr, Daru’l-Ceyl, (Beyrut 1996).
- İbn Himmet Mehmed Nurullah, “Mündericat”, *Habl-i Metîn*, 1 (9 Ocak 1919), s. 1.
- İbn Manzûr, E., *Lisânü’l-Arab*, Dârû’l-Maârif, Kahire 1984.

- İbn-i Abdi Ali Haydar, “Müslimlerin Gayrimüslim Vatandaşlarına Karşı Vezâifi”, *İslâm ve Ulûm*, 2 (30 Kasım 1908), s. 9.
- İbn-i Abdi Ali Haydar, “Müslimlerin Gayrimüslim Vatandaşlarına Karşı Vezâifi”, *İslâm ve Ulûm*, 3 (4 Aralık 1908), s. 20.
- İbn-i Abdi Ali Haydar, “Müslimlerin Gayrimüslim Vatandaşlarına Karşı Vezâifi”, *İslâm ve Ulûm*, 4 (14 Aralık 1908), s. 27.
- İbnu'l-Mukaffa, *İslâm Siyaset Üslûbu*, çev. Vecdi Akyüz, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- İbnü'l-Hasan M. N., “Medreselerin Islahı İçin Ne Yapmalıdır?”, *Medrese İtikâdları*, 10 (26 Temmuz 1913), s. 82.
- İbnü'r-Rahmî A., “İslam'da İmâmet-i Kübrâ ve Osmanoğulları”, *Beyânü'l-Hak*, 5/109 (7 Mayıs 1911), s. 2009.
- İbnü'r-Rahmî A., “İslamiyet ve Saltanat”, *Beyânü'l-Hak*, 6/141 (1 Ocak 1911), s. 2522.
- İbrahim Cehdi, “Talebe-i Ulûm Kardeşlerime”, *İslâm ve Ulûm*, 8 (25 Ocak 1909), s. 59.
- İlhâmî, “Debre Kongresinden Bir Yaprak”, *Sirât-ı Müstakîm*, 2/49 (25 Mart 1909), s. 368.
- İnuğur, N., *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Kitabevi İstanbul 1982.
- İskilipli, M. A., “Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkiyât-ı Dinîye Asl-ı Sâlis”, *Beyânü'l-Hak*, 6/146 (19 Şubat 1912), s. 2606.
- İskilipli, M. A., “Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkiyât-ı Dinîye Hilafette Neseb-i Kureyş'in Şart Kılınması”, *Beyânü'l-Hak*, 6/143 (8 Ocak 1912), s. 2556.
- İskilipli, M. A., “Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkiyât-ı Dinîye III”, *Beyânü'l-Hak*, 6/142 (6 Ocak 1912), s. 2542.
- İskilipli, M. A., “Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkiyât-ı Dinîye İstibdat”, *Beyânü'l-Hak*, 6/150 (18 Mart 1912), s. 2672.
- İskilipli, M. A., “Medeniyet-i Şer'iyye ve Terakkiyât-ı Dinîye”, *Beyânü'l-Hak*, 6/141 (1 Ocak 1912), s. 2524.
- İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, “Beyanname”, *Volkan*, 57 (26 Şubat 1909), s. 1.
- İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, “Menkabe-i Celîle-i Hazret-i Mustafavî”, *Volkan*, 90 (31 Mart 1909), s. 1.
- İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti, “Nizamnamesi”, *Volkan*, 75 (16 Mart 1909), s. 3.
- İzmirli, İ.H., “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası”, *Mahfil*, 3/25 (Haziran-Temmuz 1922), s. 7.
- İzmirli, İ.H., “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâziyye Fırkası”, *Mahfil*, 3/37 (Mayıs-Haziran 1923), s. 6.

- İzmirli, İ.H., “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâzıyye Fırkası”, *Mahfil*, 4/39 (Temmuz-Ağustos 1923), s. 42.
- İzmirli, İ.H., “Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyye-İbâzıyye Fırkası”, *Mahfil*, 4/40 (Ağustos-Eylül 1923), s. 55.
- İzmirli, İ.H., *Dürzî Mezhebi*, sad. Ahmet Tunahan Akgün, SAMER Yayınları, Kahramanmaraş 2020.
- Kaan, N., *II. Meşrutiyet Dönemi: Volkan Gazetesi’nde Meşrutiyet düşüncesi (1908-1909)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2019.
- Kahraman, A., “Mahfil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mahfil--dergi>
- Kanlıdere, A., “Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi Teârûf-i Müslimîn (1910-1911)”, *‘İslam’ı Uyandırmak’ Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütü Sunar, İlem 2018, c. I, ss. 425-459.
- Kara, İ., *Aramakla Bulunmaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- Kara, İ., *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- Kara, İ., *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- Kara, İ., *Din ile Modernleşme Arasında*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- Kara, İ., *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- Kara, İ., *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.
- Kara, İ., *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1/2*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- Kara, İ., *Türkiye’de İslamcılık*, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul 1995.
- Kara, M., “Cerîde-i Sûfiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ceride-i-sufiyye>
- Kara, M., “Muhibbân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/muhibban>
- Kara, M., “Tasavvuf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/tasavvuf--dergi>
- Kara, M., *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- Karasar, N., *Bilimsel İrade Algı Çerçevesi ile Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar-İlkeler-Teknikler*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2016.

Karatepe, T. Ç., “İslâm Mecmuası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/islam-mecmuasi>

Kasabzâde Ahmed, “Mev‘izâ-i İcmâliye”, *İslâm ve Ulûm*, 4 (14 Aralık 1908), s. 30.

Kaşıkcı, A., *Bütün yönleriyle Ceride-i Sûfiyye (inceleme-dizin)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 1994.

Kıbrıslı Derviş Vahdetî, “Mukaddime”, *Volkan*, 1 (11 Aralık 1908), s. 1.

Kırşehrî Ömer, “Hakikat-i İman ve İslâm”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/1 (19 Mart 1909), s. 2.

Kırşehrî Ömer, “Hakikat-i İman ve İslâm”, *Cerîde-i Sûfiyye*, 1/2 (26 Mart 1909), s. 3.

Koçak, A., “II. Meşrutiyet Sonrası Türk Fikir Hayatında Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Hikmet Mecmuası”, *‘İslâm’ı Uyandırmak’ Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar, İlem 2018, c. I, ss. 459-489.

Koloğlu, O., *1908 Basın Patlaması*, BAS-HAŞ Gazeteciler Cemiyeti Yayınları İstanbul 2005.

Koloğlu, O., *Osmanlı Basını, İçeriği ve Rejimi*, TCTA İletişim İstanbul 1985, c. I.

Kunt, H., *Tasavvuf Dergisi (Yazarları, Konuları ve Metin Tahlili)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

Lâ, “Medreselerin Islahı”, *Sırât-ı Müstakîm*, 4/79 (10 Mart 1910), s. 5.

Leon E. H., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

Lök, A., *İslâm Mezhepleri Tarihinde Bir İlke Olarak el-Emr bi’l-Ma’rûf ve’n-Nehy ani’l-Münker: Hâricilik ve Mu’tazile Örneğinde Bir Karşılaştırma*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2011, s. 37.

M. A., “Cezîretü’l-Arab’da Bilâd-ı Kasîm”, *Beyânü’l-Hak*, 5/127 (12 Eylül 1911), s. 2294.

M. Kazım, “Usûl-i Tedris Lazımdır”, *İslâm ve Ulûm*, 11 (15 Şubat 1909), s. 85.

Machiavelli, *Siyaset Üzerine Konuşmalar*, çev. Hakan Zengin, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.

Mahmud Esad, “Din-i İslâm Meşrutiyeti Emreder”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/15 (23 Eylül 1910), s. 236.

Mahvî, İ., “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/21 (Şubat-Mart 1922), s. 154.

Mahvî, İ., “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/22 (Mart-Nisan 1922), s. 180.

Mahvî, İ., “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/23 (Nisan-Mayıs 1922), s. 205.

Mahvî, İ., “Bâbîlik”, *Mahfil*, 2/24 (Mayıs-Haziran 1922), s. 232.

Mahvî, İ., “Bâbîlik”, *Mahfil*, 3/25 (Haziran-Temmuz 1922), s. 17.

Mahvî, İ., “Bâbîlik”, *Mahfil*, 3/26 (Temmuz-Ağustos 1922), s. 44.

Mahvî, İ., “Bâbîlik”, *Mahfil*, 3/27 (Ağustos-Eylül 1922), s. 63.

- Manastırlı İsmail Hakkı, “Usûl-ü Meşrutiyet Aleyhinde Husemâ-yı Milletin İtirâzâtına Müdâfa’a-i Muhikka”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1/18 (24 Aralık 1908), s. 273.
- Mecmua Heyeti, “Terakkiye Mani Nedir?”, *Maşrık-ı İrfân*, 1/1 (4 Mart 1909), s. 1.
- Mehmed Emin, “Medrese İtikâdları ve Temennilerim”, *Medrese İtikâdları*, 3 (2 Haziran 1913), s. 21.
- Mehmed Fahreddin, “İttihâd-ı İslâm”, *Sebîlürreşâd*, 13/325 (4 Şubat 1915), s. 97.
- Mehmed Hilmi, “Mukaddime”, *Maşrık-ı İrfân*, 1/1 (4 Mart 1909), s. 1.
- Mehmed Murad Remzi, “İslamiyet’te Hürriyet-i Kelam ve Serbesti-i Matbuatın Meşruiyeti”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/5 (11 Haziran 1910), ss. 78-80.
- Mehmet İzzet, “Taassup”, *el-İslâm*, 1 (3 Nisan 1909), s. 3.
- Mehmet Safvet, “Din Terakkiye Mani mi?”, *el-İslâm*, 1 (3 Nisan 1909), s. 2.
- Merad, A., “İslah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islah>
- Mesûd, “Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar”, *Mahfil*, 3/29 (Ekim-Kasım 1922), s.100.
- Mesûd, “Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar”, *Mahfil*, 3/30 (Kasım-Aralık 1922), s.122.
- Mesûd, “Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar”, *Mahfil*, 3/31 (Aralık 1922-Ocak 1923), s.132.
- Mesûd, “Ahmedîyye Harekâtı Hakkında Bazı Notlar”, *Mahfil*, 3/32-33 (Ocak-Şubat 1923), s.139.
- Mesûd, “Mezâhibden Bazılarında Oruç”, *Mahfil*, 4/47 (Mart-Nisan 1924), s. 191.
- Mete, Ö. L., *Allahsız Müslümanlık*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.
- Miralay Hüseyin Remzi, “Mikyâs-ı Şerîat”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 2 (15 Ekim 1908), s. 1.
- Miralay Hüseyin Remzi, “Mukarrerat-ı Müstakbele’de Tehlike”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 2 (15 Ekim 1908), s. 4.
- Muhammed Fahreddin, “Teceddüd ve Terakkî”, *Hikmet*, 60 (9 Haziran 1911), s. 2.
- Muhammed Sıdkı, “İslamiyet’te Esaret”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 20 (18 Şubat 1909), s. 3.
- Musa Kazım, “İslâm ve Terakkî”, *İslâm Mecmuası*, 1/1 (8 Şubat 1914), s. 1.
- Musa Kazım, “Mesâlik-i İrşad”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1/10 (27 Ekim 1908), s. 152.
- Mustafa Cevdet, “Teceddüd Karşısında”, *el-Medâris*, 6 (19 Haziran 1913), s. 92.
- Mustafa Sabri Efendi, “Mündericat ve Beyânü’l-Hak Mesleği”, *Beyânü’l-Hak*, 1/1 (5 Ekim 1908), s. 2.
- Mustafa Sabri Efendi, “Mündericat ve Beyânü’l-Hak Mesleği”, *Beyânü’l-Hak*, 1/1 (5 Ekim 1908), s. 3.

- Mustafa Safvet, “Âlem-i İslam'da Bir Hatve-i İttihat”, *Beyânü'l-Hak*, 3/76 (6 Eylül 1910), s. 1470.
- Mustafa Safvet, “Din-i Mübîn-i İslam ve Kolera”, *Beyânü'l-Hak*, 4/85 (15 Kasım 1910), s. 1610.
- Mustafa Safvet, “Osmanlılık ve İslamiyet”, *Beyânü'l-Hak*, 6/134 (6 Kasım 1911), s. 2416.
- Mustafa Safvet, “Rusya Müslümanları ve Duma Meclisi”, *Beyânü'l-Hak*, 3/66 (28 Haziran 1910), s. 1312.
- Mustafa Takî, “Rusya'da Tazyik-i İslam'a Lüzum Gösterenler”, *Beyânü'l-Hak*, 5/126 (5 Eylül 1911), s. 2284.
- Müftü Hüseyin Hüsnü Efendi, “Es'ile-i Selâse Hakkında Cevabı”, *İslâm ve Ulûm*, 15 (12 Mart 1909), s. 119.
- Mümin, “Hürriyet, Meşveret”, *el-İslâm*, 2 (7 Nisan 1909), s. 1.
- Narman, S., *Ceride-i İlmiyye Çerçevesinde Son Devir Kelâm Çalışmaları*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2004.
- Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- Okumuş, E., *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, Ark Kitapları, İstanbul 2005.
- Onat, H., *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2016.
- Osman Bedreddin, “İttihâd-ı Muhammedî”, *Volkan*, 99 (9 Nisan 1909), s. 3.
- Osman Cûdî, “Mukaddime”, *İslâm Dünyası*, 1/1 (15 Mart 1913), s. 1.
- Ömer Fevzi, “Ruhaniyet - Cismaniyet”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1/20 (11 Ocak 1909), s. 315.
- Öz, M., “Hâbıtiyye - Ahmed b. Hâbıt”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-b-habit>
- Özcan, T., *Meşrutiyet Dönemi Konya Basınına Bir Örnek Meşrik-i İrfan Gazetesi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- Özdiñç, R., *İtikat ve Siyaset*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- Rahmizade, “Medrese - Hayat Fikri”, *Medrese İtikâdları*, 1 (19 Mayıs 1913), s. 2.
- Reşid Rıza, “Akâid-i İslâmiyye”, ter. Aksekili Ahmed Hamdi, *Sebilürreşâd*, 10/241, (24 Nisan 1913), s. 110.
- Reşid Rıza, “Mezâhibîn Telfiki ve İslam'ın Bir Noktaya Cem'i”, ter. Aksekili Ahmed Hamdi, *Sebilürreşâd*, 12/291, (9 Nisan 1914), s. 86.
- Safvet, “İhtilaf-ı Ehl-i Mezhep”, *İrşâdü'l-Müslimîn*, 8 (24 Eylül 1918), s. 97.
- Safvetî Kemal, “Cehl - Taassup”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/19 (29 Ekim 1910), s. 312.
- Saîd el-Kürdî, “Sadâ-yı Hakikat”, *Volkan*, 86 (27 Mart 1909), s. 4.

- Salih Saim, “Meşihat Meselesi, Hilafet ve Saltanat”, *İttihâd-ı İslâm*, 12 (5 Mart 1909), s. 4.
- Samizade Süreyya, “Esbâb-ı İnhitât-ı İslam”, *Teârûf-i Müslimîn*, 1/20 (29 Ekim 1910), s. 323.
- Sarıkaya, M. S., “Osmanlı Türkiye’sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış”, *Arayışlar -İnsan Bilimleri Araştırmaları-*, I/1 (1999), ss. 97-112.
- Saygın, S., *Türk Siyaset Düşüncesinde Sırat-ı Müstakîm / Sebîlürreşat Dergisine Göre İslamcılık Düşüncesi*, (yayınlanmamış doktora tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi SBE, Eskişehir 2022.
- Seyyid Muhammed İsmetullah, “Mukaddime”, *el-Mirsâd*, 1 (9 Aralık 1913), s. 1
- Seyyid Muhammed Tevfik, “Hint Yolunda: Kerbela ve Necef Uleması”, *Sebîlürreşâd*, 9/223, (19 Aralık 1912), s. 272.
- Sinanoğlu, M., “Reddiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/reddiye>
- Subaşı, N., “Erken Dönem İslamcı Düşüncenin ve Neşriyatın Dinin Toplumsallaşma Biçimlerine Etkileri”, *‘İslam’ı Uyandırmak’ Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, ed. Lütfi Sunar, İlem 2018, c. I, ss. 5-15.
- Subaşı, N., *Türk Aydınının Din Anlayışı*, OTTO Yayınları, Ankara 2016.
- Subaşı, N., *Türk Aydınının Din Anlayışı*, OTTO Yayınları, Ankara 2016, s.158-168.
- Suluoğlu, M. H., *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kelâm İlminde Yenilenme Girişimleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi SBE, Rize 2020.
- Şehrî Ahmed Ramiz Efendi, “Mündericat”, *Beyânü’l-Hak*, 1/1 (5 Ekim 1908), s. 1.
- Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, nşr. Emir Ali Mehna, Daru’l-Marife (Beyrut 1993).
- Şehsuvarzade M. B., “İslamiyet’te Hürriyet ve Meşrutiyet”, *el-Medâris*, 11 (24 Temmuz 1913), s. 161.
- Şehsuvarzade M. B., “Maksad ve Meslek”, *el-Medâris*, 1 (15 Mayıs 1913), s. 1
- Şeker, F. M., *Osmanlı İslam Tasavvuru*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- Şenel, C., “Türkçülerin Dinde Reform Çabalarının Zemini Olarak İslâm Mecmuası”, *‘İslam’ı Uyandırmak’: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, I (2018), ss. 147-162.
- Şeyh Mihridin Arûsî, “İctimaiyat: Mana-yı İttihâd”, *Hikmet*, 2 (29 Nisan 1910), s. 2.
- Şeyh Mustafa Saffet (Yetkin), “Vazife”, *Tasavvuf*, 1 (23 Mart 1911), s. 1.
- Şeyh Salih Şerif, “Hilafet-i İslamiye”, *Sebîlürreşâd*, 14/359 (19 Ekim 1916), s. 176.
- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri, “İfade-i Mahsusa”, *Cerîde-i İlmiyye*, 1/1 (28 Mayıs 1914), s. 1.
- Şibay, H. S., “Meşihat-ı İslâmiyye Teşkilatı”, *İslam Mecmuası*, 3/29 (10 Haziran 1915), s. 662.

- Şibay, H. S., “Tebşir, Usul-u İttihad”, *İslâm Mecmuası*, 1/1 (8 Şubat 1914), s. 1.
- Şibay, H. S., “Velâyet-i Dîniyye”, *İslam Mecmuası*, 3/28 (27 Mayıs 1915), s. 644.
- Şimşek, S. S., *Ebû'l-Ulâ Mardin'in Türk Toplum Düşüncesindeki Yeri ve Önemi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Şükrü Karatepe, *Meşrutiyet ve Anayasa*, Yeni Şafak İstanbul 1995.
- Tâhiru'l-Mevlevî, T.O., “Ahmedîyye Mezhebi Kitaplarından Biri”, *Mahfil*, 4/37 (Mayıs-Haziran 1923), s. 7.
- Tâhiru'l-Mevlevî, T.O., “Mukaddime”, *Mahfil*, 1/1 (Temmuz-Ağustos 1920), s. 1.
- Teber, Ö. F., - Akgün, A. T., “Kıvâmüddin Burslan'ın “İmam Ahmed'in Bir Eseri: İslam'ın En Kadim İki Mezhebinin Münakaşası” Başlıklı Tercüme Makalesi “Er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye” (Değerlendirme, Sadeleştirme, Neşir), *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, XIII /1 (2020), ss. 38-87.
- Turan, O., *Türkiye'de Siyasi Buhranın Kaynakları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021.
- Uludağ, S., *İslam Düşüncesinin Yapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- Uludağ, S., *İslam-Siyaset İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- Ülken, H. Z., *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken İstanbul 1998.
- Ünal, Y., *II. Meşrutiyet Döneminde Dinî Düşünceyi Yenileştirme Hareketleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi)Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2001.
- Üzüm,İ., “Mücessime”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mucessime>
- Varol, M., *Islahat Siyaset Tarikat Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Watt, W. M., *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2017.
- Yanikkaya, Y., *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Çıkarılan İslam Dünyası Dergisinin Dönemin Olaylarına Bakış Açısı*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu 2019.
- Yavuz, Y.Ş., “Gulûv”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/guluv>
- Yaz, A., *Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı Müelliflerinin Mezhep Algısı*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2017.
- Yazıcı, N., “Cerîde-i İlmiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ceride-i-ilmiyye>
- Yazıcı, N., “Takvîm-i Vekâyî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/takvim-i-vekayi>

Yazıcı, N., “Tasvîr-i Efkâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/tasvir-i-efkar>

Yazıcı, N., “Vekâyî Mısriyye Üzerine Birkaç Söz”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, ss. 267-277.

Yenişehirli Ahmed Kemal, “Bizde Ecnebilerin Mevkii”, *Maşrık-ı İrfân*, 2/98 (10 Mart 1910), s. 1.

Yenişehirli Ahmed Kemal, “İfade-i Mahsusa”, *İslâm ve Ulûm*, 1 (21 Kasım 1908), s. 1.

Yıldız, H., “II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebîlürreşâd Dergisi ve İslam Mecmuası Örneği”, *Türkoloji Araştırmaları*, XIII/2 (2018), ss. 107-126.

Yolcu, N., “II. Meşrutiyet'te Yayınlanan Bektaşilikle İlgili Bir Dergi: ‘Muhibbân’”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2 (1998), ss. 37-44.

Yunus Nadi, “İttihâd-ı İslam”, *Sebîlürreşâd*, 13/322 (14 Ocak 1915), s. 78.

Yüzbaşı Ali Haydar, “Medâris-i İslamiye”, *İttihâd-ı İslâm*, 2 (24 Aralık 1908), s. 7.

Ziyaeddin Efendi, “Taşra Medarisinin Islahı İçin Kabil-i Tatbik Zannolunan Mevad”, *Mikyâs-ı Şerîat*, 17 (28 Ocak 1909), s. 4.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Ahmet Tunahan AKGÜN
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Açık Öğretim Lisesi, 2014
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Antalya, 2019.
Tezli Yüksek Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Antalya, 2023.
Yüksek Lisans Tez Konusu	1908-1928 Arası Yayınlanan İslâmî Mecmuaların İslam Mezhepleri Tarihi Açısından İncelenmesi ve Değerlendirilmesi
Yabancı Dil / Diller	Arapça/İyi
BİLİMSEL FAALİYETLER	
MAKALE	
1. Teber, Ömer Faruk, Akgün, Ahmet Tunahan. "İmam Mâturîdî ve Maturidilik Hakkında Bibliyografya". e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi 12 / 2 (Aralık 2019): 688-847. https://doi.org/10.18403/emakalat.621657 2. Teber, Ömer Faruk, Akgün, Ahmet Tunahan. "Kıvâmüddin Burslan'ın "İmam Ahmed'in Bir Eseri: İslam'ın En Kadim İki Mezhebinin Münakaşası" Başlıklı Tercüme Makalesi". e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi 13 / 1 (Haziran 2020): 38-87. https://doi.org/10.18403/emakalat.747070 İzmirli İsmail Hakkı, <i>Dürzî Mezhebi</i>, sad. Ahmet Tunahan AKGÜN, SAMER Yayınları, Kahramanmaraş 2020.	
İŞ DENEYİMİ	
Projeler	Osmanlı Kültür Mirasımız Projesi, KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (SAMER), KAHRAMANMARAŞ / 2020-2021, Araştırmacı, 2020.
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021 – Devam ediyor.